

MAGYAR HISTÓRIA

MB
91.114

Bakay Kornél

A MAGYAR
ÁLLAM-
ALAPÍTÁS

GONDOLAT

Bakay Kornél

A MAGYAR ÁLLAMPÍTÁS

OSZK
Digitized by Google

MAGYAR
HISTÓRIA

~~MB 500.~~

BAKAY KORNÉL

A magyar államalapítás

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

MAGYAR HISTÓRIA

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

BAKAY KORNÉL

A magyar államalapítás

2. kiadás

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

GONDOLAT · 1981

A sorozat szerkesztésében közreműködött
az MTA Történettudományi Intézete

Szerkesztő
Heckenast Gusztáv

Lektor
Szűcs Jenő

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

ISSN 0324-7716

ISBN 963 280 674 3

© BAKAY KORNÉL 1978

91.114

SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

*„Hazát kell néktek is teremteni!
Egy új hazát, mely szebb a réginél
És tartósabb is!”*

(Petőfi Sándor)

Maroknyi nép vagyunk Európában. De vagyunk, és nem: voltunk. Petőfi azt mondta: „Isten csodája, hogy áll még hazánk!”, Illyés Gyula meg így fogalmazott: „ezer esztendőket még a népek is csak csodák révén élhetnek”. A költői túlzás sem rontja le az alapkérdés igazságát. Több mint ezer esztendeje lakjuk ezt a földet, s közel kilenc évszázada létezik a magyar állam.

Népünk történetének meghatározó korszaka volt a 10–11. század, amely időszakról ez a könyv szól. A történész felelőssége mindig nagy, de talán most kettőzött is az. Egyrésztől azért, mert a magyar állam kialakulásának bonyolult és nem-egyszer tisztázatlan kérdéseiben kell tájékozódnia, másrésztől azért, mert a szerző ebben a könyvben tárgyi forrásanyaggal, a régészeti emlékekkel foglalkozik elsősorban.

A régész szerző kevesebbet vagy többet adhat, mint historikus kollégája? Egyszer kevesebbet, másszor többet, de mást és másféleképpen.

A régész tehát tárgyi forrásanyaggal dolgozik, a történész írott szövegekkel. Egyik sem lehet meg a másik nélkül. Egy-másra vannak utalva, és ki kell egészíteniük egymást. Az emberiség őskorában a döntő szó az archeológiáé, később az írásbeliség elterjedésével a vezetést vitathatatlanul a történettudomány forrásszövegekkel dolgozó szakágai veszik át, de nem helyettesítik és nem pótolják a régészetet.

E kötet a magyarság 800–900 esztendővel ezelőtti történelmébe kívánja kalauzolni az olvasót, s miért tagadnánk: egy kicsit a régész nagyítóüvegén át szemlélteti az eseményeket.

Lehetséges, hogy a nagyítóüveg itt-ott torzít, vagy éppen-
séggel olyan részleteket nagyít ki, amelyek homályban is ma-
radhattak volna? Igen, lehetséges, bár reménykedünk abban,
hogy a magyar történettudomány gazdag eredményeit kö-
vetni tudtuk.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

„A jövő nemzedék hadd menjen... egy lépéssel közelebb a világossághoz. Ebben akarok én eszköz lenni.”

(Széchenyi István)

Bevezetés

Terítsük magunk elé Európa egy ezredévvel ezelőtti térképét. A Kárpátok hegykoszorúja által körülölelt táj olyannak látszik, mint egy sziget. Hatalmas szomszédok kemény szorítása fenyegeti a félmilliónál kevesebb magyar népet.

Még a római légiók masíroztak a Duna mentén, amikor I. Konstantin császár lerakta annak a városnak az alapját, mely Kelet Rómájává vált. Az alapító császár nevét őrző Konstantinápoly helyén korábban Byzantion állt. Ennek a településnek a neve néhány évszázad alatt egy hatalmas birodalom elnevezése lett. Jóllehet Bizánc a 8. századra elvesztette a kelet-római birodalom területének nagyobb részét, megtartotta azonban Dél-Itáliát, Szicíliát és a kisázsiai provinciákat, s ami ennél is fontosabb, megtartotta az egységes, centralizált államszervezetet.

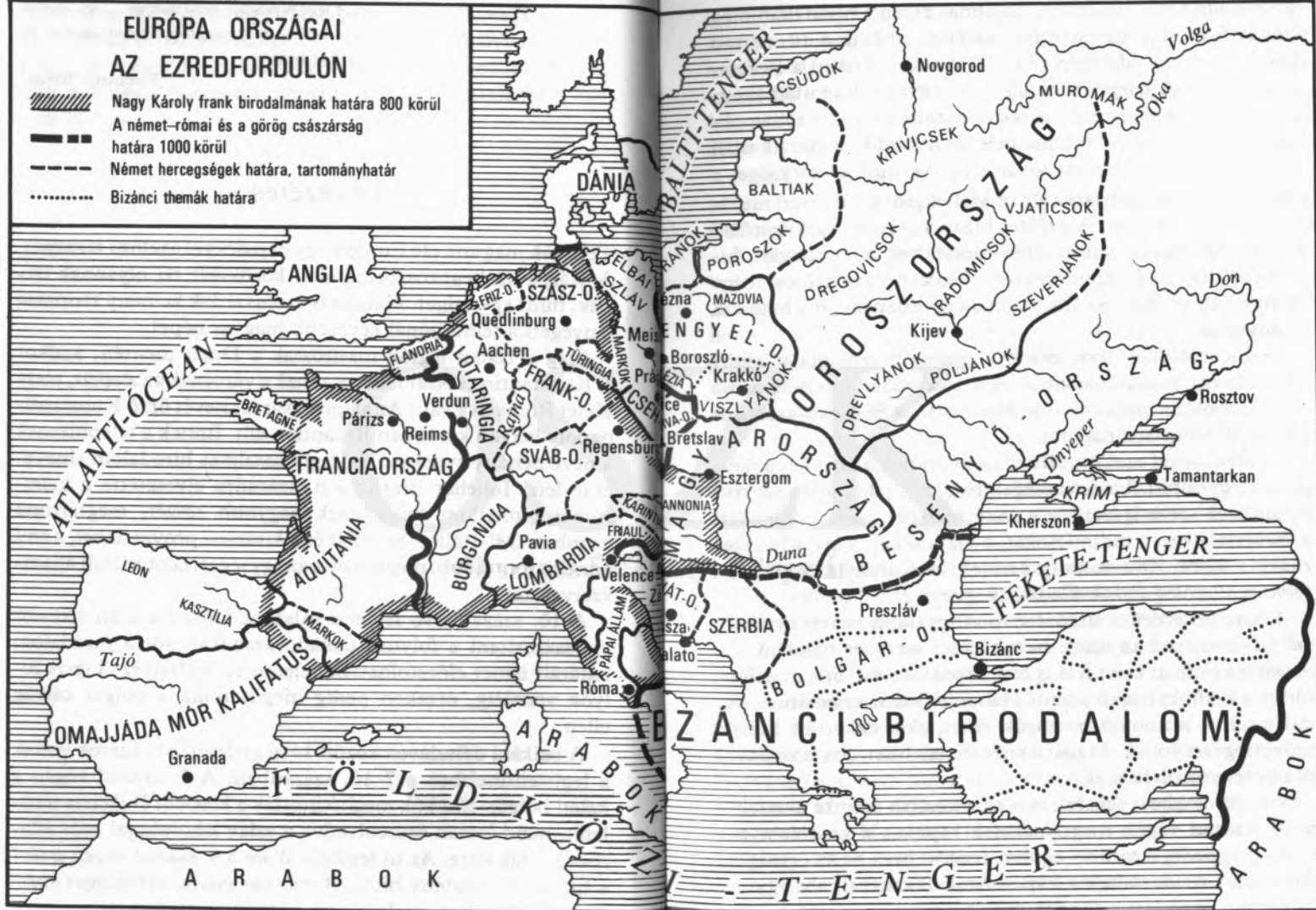
A 10. század első felének válságos időszaka után sikerült visszaszorítani a folyton támadó arabokat, sőt a birodalom határait ismét előretolhatták keleten az Eufrátesz–Tigris folyók vonaláig, északon pedig megindultak a bolgár cárság ellen.

A balkáni délszlávok között kétségtelenül a bolgárok voltak a legjelentősebbek a 7–10. században. A 7. század végén a keleti bolgár–törökök meghódították a későbbi Bulgária területét, majd lassan összeolvadva a szláv lakossággal erős államot hoztak létre. Az új feudális állam a 9. század végén áttért a bizánci keresztény hitre. Borisz cár önálló érsekséget szervezett Ohridában, mely alá tíz püspökség tartozott.

A bolgár állam és Bizánc csaknem állandóan hadakozott

EURÓPA ORSZÁGAI AZ EZREDFORDULÓN

- Nagy Károly frank birodalmának határa 800 körül
- A német-római és a görög császárság határa 1000 körül
- Német hercegségek határa, tartományhatár
- Bizánci themák határa

egymással. A 8. században a hatalmas bizánci birodalom még adót is fizetett a bolgároknak, akiknek uralma a 10. század elején – Simeon idejében (893–927) – az Adriától a Fekete-tengerig ért. A központi hatalom meggyengülése után azonban a bolgárok már nem tudtak ellenállni a bizánci rohamoknak, és II. Bazileiosz bizánci császár második hadjárata után 1018-ban elesett a bolgár főváros is. Az ohridai érsekséget a konstantinápolyi patriarka alá rendelték, sőt két évtized múlva már görög érseke lett. A győztes bizánci császár a „Bolgárölő” melléknevet kapta, amire teljes mértékben rá is szolgált, hiszen például 1014-ben több ezer elfogott bolgár harcost megvakítva küldött haza a cárhoz, aki a kegyetlen látvány hatására szörnyethalt.

Bizánc erőteljes terjeszkedése maga után vonta a kijevi Oroszország beavatkozását is. A 9. században létrejött orosz állam többször csapott össze Bizánccal, s 860-ban csaknem elfoglalta Konstantinápolyt.

Az ezredévvél ezelőtti „Rusz” lényegében a kijevi és a novgorodi egyesített fejedelemségek területét jelentette. Az első fejedelmek sorra ígálták le a szláv törzseknek: a drevljánokat, a szeverjánokat, a radimicsokat, a vjaticsokat, s így a 11. századra a kijevi Oroszország területe a Kárpátoktól az Oka folyóig, illetőleg Észak-Kaukázusig terjedt.

A hatalmi érdekek ütközése miatt gyakran nézett egymással farkasszemet az orosz és a bizánci sereg és hajóhad. Az oroszok azonban kelet felé is terjeszkedtek. 964-ben megdöntötték a korábban igen jelentős hatalmú kazár kaganátust, hadat viseltek a nomád besenyők ellen, akik ekkortájt Bizánc szövetségesei voltak. Magát a kijevi fejedelmet, Szvjatoszlávot is a besenyők ölték meg.

Vlagyimir kijevi fejedelem – akit később szentté avattak – a 10. század végén megnyitotta a kapukat a kereszténység előtt, mégpedig a bizánci egyház térítőit hívta be az országba. Most már rendeződtek a kapcsolatok Bizánccal, sőt egy bizánci hercegnő lett a fejedelem felesége.

Vlagyimir kilenc püspökséget és több kolostort alapított,

a feudális nagyurak (a bojárok) egyre növekvő hatalmával azonban alig-alig bírt. Fia, Bölcs Jaroszláv ugyan fenntartotta még egy ideig a kijevi orosz állam központi hatalmát, de a szétagolódás jelei elkendőzhetetlenül megjelentek. A 11. században a besenyők után az ugyancsak nomád kunok támadták Kijevet, mely a 12. századra hanyatlásnak indult.

A szétagolódás, amely Kijevben csak a 11. század végén következett be, Nyugat-Európára már a 9. század derekán jellemző volt.

A nyugatrómai birodalom központi területén, Itáliában a 9–10. században már nem volt semmiféle központi hatalom. A nagyszámú hercegség, őrgrófság és a pápaság szinte állandó harcot folytatott egymás ellen. A pápák már a 8. században világi hatalomra tettek szert, megszerezve Ravennát és a korábbi bizánci területeket. Később, a 10. század első harmadától a pápaság jelentősen meggyengült. Jelentéktelen és méltatlan emberek kerültek a pápai székbe. A római egyházban elharapódzott a rablás, a gyilkosságok, az erkölcstelenség. Kifosztották a zarándokokat, elrabolták a hívők adományait. XII. János pápa 961-ben I. Ottó német királyt hívta segítségül.

A német feudális urak kapva kaptak az alkalmon, és hamarosan meghódították Észak-Itáliát. Ettől kezdve egy évszázadon át a német uralkodók kreatúrái álltak a római egyház élén.

A német királyság, mely Szászországot, Tübingiát, Sváborországot, Frankóniát, Bajorországot, Lotaringiát és Burgundiát egyesítette, annak ellenére, hogy a frank birodalom utódállama volt – Itáliától és Franciaországtól eltérően – sajátos fejlődésen ment át. Ennek fő oka az, hogy a fenti területek szervesen sohasem tartoztak a római birodalomhoz. A szász dinasztia idején egyesített törzsi fejedelemségek összevont erejét először Madarász Henrik érvényesítette, majd utóda, I. (Nagy) Ottó élt vele diadalmasan. I. Ottó itáliai győzelmei után 962-ben Rómában császárrá koronáztatta magát, s ez a „német-római császárság” születési ideje.

Nagy Ottó könyörtelen hódító politikát folytatott az Elba mentén lakó szlávok, majd a fiatal cseh és lengyel állam ellen.

A cseh törzsfők és részfejedelmek hatalmát a 10. század első harmadában II. Vratiszláv fejedelem fia, Vencel kísérelte meg letörni, megvédve a 9. század óta gyökeret vert kereszténységet. 929. szeptember 28-án orvul megölték, a keresztény egyház védelmében tett szolgálataiért később szentté avatták. Utódai – a Boleszlávok – kemény kézzel verték le a még mindig ellenálló részfejedelmeket, s így sikerült egyesíteniük a cseh földet.

A cseh fejedelemség azonban nem sokáig maradt független. A 10. század végén a cseh fejedelem már a német császár hűbérese, akitől patriciusi rangot kapott.

A lengyel törzsek egyesítése kezdetben két központ körül folyt, így alakult ki a viszljánok Kis-Lengyelországa Krakkó székhellyel és a poljánok Nagy-Lengyelországa. A megközeledően 30 – törzsi alapokon nyugvó – területi szervezet egyesítése azonban csak a Piaszt-dinasztia uralkodóinak sikerült a 10. század végén. I. Mieszko a cseh Boleszláv leányát vette feleségül, s 966-ban felvette a latin szertartású keresztény vallást. Cseh segítséggel győzedelmeskedtek a pomeránok és a gnénznai fejedelem felett. Mieszko a cseh szövetség ellenére elismerte I. Ottó német császártól való függését, sőt kénytelen volt kétéves fiát is túszként átadni. Mindez azonban nem gátolta abban, hogy I. Ottó halála után, az utód II. Ottó császár ellen forduljon. Amikor azonban az új feudális rend érdekei megkivánták, német segítséget kért. Így például Kékfogú Harald dán király ellen. A 10. század végén a Krakkót birtokukban tartó csehek ellen szövetségest keresett, s ezért közeledett a magyar fejedelemhez.

Mieszko fia, Vitéz Boleszláv egy évvel az ezredforduló előtt meghódította Krakkót, sőt később hódító hadjáratot vezetett a kijevi Oroszország, a német császárság és a magyar királyság ellen.

999-ben a pápa jóváhagyta a gnénznai érsekség felállítását. Az ünnepélyes felszentelésen megjelent III. Ottó német csá-

szár. Jelentős siker volt, hogy a német császár beleegyezett az érsekség megszervezésébe, hiszen korábban egész Lengyelország a magdeburgi német érsekség alá tartozott. III. Ottó halála után azonban kiújultak a harcok a német császársággal. Vitéz Boleszláv elfoglalta a nyugati részen Lausitzot, bevonult Prágába, sőt Magyarország északi területének egy részét is megszállta.

A fiatal lengyel állam súlyos harcokat vívott II. Henrik német császárral, akinek szövetségese volt sógora, István magyar király is. A hosszú hadakozást lezáró béke előnyös volt Lengyelország számára, jöllehet le kellett mondania hódításainak nagyobb részéről. Ekkor újult erővel támadtak rá a kijevi Oroszországra, s 1018 augusztusában Kijev lengyel kézre került.

1025-ben végül is a gnéznai érsek rátehetette a királyi koronát Vitéz Boleszláv fejére. A szüntelen hadakozás következtében azonban Lengyelországot – Dánia kivételével – minden oldalról ellenség vette körül.

Boleszláv korszerű, s jelentős védelmet nyújtó várrendszert építtetett ki. E területi szervezetek segítségével érvényesítette az uralkodó központi akaratát.

Az elért sikerek ellenére Lengyelország ereje felmorzsolódott. Vitéz Boleszláv utódai nemcsak a meghódított területeket veszítették el, hanem kénytelenek voltak elismerni a német császár fensőbbségét.

A 10–11. századi Európában más volt a gazdasági és társadalmi fejlődés az antik örökségre épülő államokban, mint Közép- és Kelet-Európa népeinél, jöllehet a középkori Európa – sokszínűsége ellenére is – egységes maradt.

A magyar állam kialakulása szervesen illeszkedik bele az európai képbe, noha a magyarság történetének vannak olyan sajátosságai, amelyeknek pontos megfelelői Európában nem ismertek. Melyek ezek, kérdezzük nyomban, s a választ csak a magyar államalapítás korának részletesebb vizsgálata adhatja meg.

A magyarság 10. századi történetének forrásai

Ottó freisingi püspök a 12. században írta rólunk e cseppet sem hízelgő, igaztalan szavakat: „A magyar oly vad és oly állatias volt, hogy nyers hússal élt és az embervért is megitta...”. A történettudományban kevésbé jártas olvasó előtt sem kell hosszasan fejtegetnünk, hogy e kijelentés rosszindulatú, bár mégis jelez valamit ez az elfogult jellemzés. Mindezekelőtt azt, hogy Ottó püspök „e felette vad népet” még a 12. században is barbárnak tartotta, s ami még ennél is szembe-tűnőbb: az európai népektől idegennek. A Lech-mezei csata leírásakor mondja: a magyarság „minden népek között a legrettenetesebb”.

A korabeli nyugati források őseinkről – s persze minden keleti lovas népről, így a hunokról, az avarokról – nemritkán szóltak gyalázkodó hangnemben. Tanulságul – ezer év távlatából higgadt tárgyilagossággal – nézzünk szembe Liudprand cremonai püspök gyűlölködésével, aki többek között ezt írta: „A magyarok kapzsi és vakmerő nép, amely nem ismeri a mindenható Istent, de járatos mindenfajta gazságban, s csupán a gyilkolásra és a rablásra vágyik... a népeket legyilkolják és hogy még jobban féljenek tőlük, megisszák a megöltek vérért.” Lám, máris meglettük Ottó püspök egyik forrását.

Egy arab kereskedő, aki Ottó püspök kortársa volt, egészen mást tapasztalt Magyarországon. Azt írja, hogy a magyarok „bátrak és sokan vannak”, Magyarország „azon országok közé tartozik, melyben legnagyobb a jólét és a bőség”, a

magyar király „birodalma sokkal hatalmasabb, mint a bizánci uralkodóé, és nagy a hadserege”.

Más szemmel néz a keleti ember, és más mércével mér a nyugati. Azt ugyan Ottó püspök is elismeri, hogy Magyarország „erdőkben fölötté gazdag, erdei telve mindenféle vadakkal, s felületének természeti szépsége oly bájos, mint amilyen dús a föld termékenysége”. Csak a magyar emberekkel nincs kibékülve, szinte tüzel a gyűlölete: „a magyarok rút ábrázatúak, szemük mélyen ülő, alacsony termetűek, szokásaikat és nyelvüket illetőleg egyaránt barbárok és vadak, úgyhogy joggal hibáztatható a végzet, vagy inkább csodálandó az isteni elnézés, amely . . . ilyen emberi szörnyetegeknek oly gyönyörűséges országot adott”.

Az idézett források nyilvánvalóan ellentmondanak egymásnak a magyarok jellemzését illetően. Mi hát az igazság, kideríthető-e milyen volt, hogyan élt a magyarság a 10. században?

Aligha járunk helyes úton, ha úgy tüntetjük fel, mintha jelenlegi ismereteink alapján megnyugtató és teljesen hiteles képet tudnánk rajzolni erről a népünk életében sorsdöntő évszázadról.

Milyen eszközök állanak a történettudomány rendelkezésére? A legfontosabbak az írott források lennének. A feltételes mód használata jogos és szükséges, hiszen 10. századi hazai írott forrásaink nincsenek, az írásbeliség csak a következő évszázadban tűnik fel Magyarországon.

Évszázadokkal későbbi forrásaink közül a krónikák, a szentek legendái és az oklevelek sok hasznos adatot tartalmaznak, ezekkel azonban nagyon óvatosan és gondos kritikával kell foglalkozni, mivel egyrészt nem egykorú kútfők, másrészt részrehajlóak, nemegyszer tudatosan torzítanak.

Mindez nem azt jelenti, hogy a 10–11. századról nincs hitellel bíró írott forrásunk, hiszen önmagában az a körülmény, hogy egy szöveg későbbi átiratban marad fenn, egyáltalán nem csökkenti megbízhatóságát.

Az Árpád-kor társadalmi viszonyait illetően leghasznosabb

forrásaink a legkorábbi magyar törvények. I. István király törvénykönyvét a 12. században készült ún. *Admonti Kódex* őrizte meg. Az ezredforduló utáni két évszázad alatt kiadott ill. fennmaradt oklevelek száma a 200-at sem éri el. Annak ellenére, hogy a magyar okleveles anyag túlnyomó része sajnos – főleg a török időkben – megsemmisült, helytelen lenne összevetést tenni például a magyar és a nyugat-európai oklevelek mennyisége között, mivel Nyugat-Európában már a 6. századtól állítottak ki okleveleket, az írásbeliség tehát ott félezer évvel hosszabb múltra tekinthet vissza.

A korabeli külföldi feljegyzések között a legbecsesebb kétségtelenül a 10. század derekán íródott: *A birodalom kormányzása* c. munka, amelyet Biborbanszületett Konstantin bizánci császár készített, mégpedig a magyarokra nézve olyan hitelt érdemlő személyek bevonásával, akikről joggal feltehetjük, hogy ismerték saját történetüket. A bizánci császár informátora ugyanis két neves magyar vezér volt, akik 948-ban személyesen jártak Bizáncban. E két vezér Bulcsú és Tormás volt. A 955-ben Augsburgban felakasztott Bulcsú Lél vezérrel együtt a kalandozó hadjáratok legismertebb alakja, míg Tormás a „honszerző Árpád” dédunokája. Biborbanszületett Konstantin adataira többször fogunk hivatkozni.

A magyar krónikák történelmünk legelesebb dokumentumai. Szinte köztudott, hogy Szent István korából egyetlen kódex sem maradt meg, István király híres *Intelmeit* is későbbi források tartották fenn. A legrégebbi magyar krónikák pedig sokkal későbbiek, mint az első kódexek (a hahóti és a Szelepchényi).

Anonymus *Gesta Hungarorum*a a legrégebbi ránk maradt magyar krónika, ez pedig a 13. század elején készült. Lehetett-e ennél régebbi krónikánk? Bizonyosan volt, ezt már hitelesen igazolta a kutatás. Volt, de elpusztult, megsemmisült. Régi könyveink persze nemcsak a török hódoltság ideje alatt enyésztek el. Sok szellemi kincsünk lett a tűz martaléka vagy a háborúk zsákmánya. Micsoda értékek pusztulhattak el pl. Veszprémben és Székesfehérvárott a 13. században, ami-

kor a két híres székesegyház könyvtára leégett. 1093-ban Pannonhalmán 80 kódexet őriztek, csak 20-szal kevesebbet, mint Kölnben!

A 11. század végi ún. őskronika adatait más krónikáink is megőrizték. A krónikák száma a 13. századtól egyre nő, az Anjou-királyok korában pedig a krónikakészítés valóságos reneszánszával találkozunk. Krónikáink legszebb darabja vitathatatlanul a *Képes Krónika*, amelyet Nagy Lajos udvarában 1358-ban készített Márk székesfehérvári prépost, a 46 miniatúrát és 93 iniciálét pedig néhány évvel később Meggyesi Miklós, a király udvari festője alkotta. Ez a világviszonylatban is kimagasló mű nemcsak elbeszél, hanem képeivel láttat is.

Nem szándékunk az írott kútfők részletesebb taglalása, az adott helyeken úgyis találkozunk a fontosabbakkal. Inkább arra keresünk feleletet, van-e esetleg más forráscsoport, amelyet fel lehet és fel kell használnunk?

A történelem iránt érdeklődők egyre szélesebb táborát foglalkoztatja az utóbbi időben – különösen mióta a földrajzi nevek gyűjtése szinte mozgalom lett – az ún. történeti személynévek és helynévek kérdésköre. Csaknem közhismertnek mondható, hogy külföldi és hazai írott források megőrizték a magyar törzsek neveit (Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér, Keszi és a kabarok), fejedelmi és vezéri neveket (Árpád, Tarhos, Üllő, Jutas, Fajsz, Taksony, Géza, Szerénd, Koppány stb.), az oklevelek pedig igen tetemes számban tartottak fenn foglalkozást jelentő helyneveket (Ardó, Ács, Csatár, Fazekas, Fonó, Halász, Hőgyész, Ötvös, Szántó, Takács stb.). Mindazok, akik forrásaink csekély számát ismerik, egy cseppnyi ingadozást sem fognak mutatni a tekintetben, hogy a korai magyar történet minden rendű és rangú forrását fel kell használnunk. A kérdés legfeljebb az, melyiket milyen mértékben és milyen hitelességgel tudjuk segítségül hívni.

De maradjunk a személy- és helyneveknél. Számos jeles történészünk tett kísérletet arra, hogy a törzsnevek alapján felrajzolja az egykori magyar törzsek szállásterületének hatá-

rait, e próbálkozások azonban nem hoztak megnyugtató eredményt, vagy legalábbis nem tudjuk hitelt érdemlően alátámasztani a hipotéziseket.

Bizony nehéz helyzetben van a kutató is, meg az olvasó is, amikor őstörténetünket, történetünket kívánja megismerni. A tárgyilagosan értelmezhető írott adatok száma gyér, a kikövetkeztetett feltevések pedig nagyon nehezen ellenőrizhetők. Vagy talán mégis van remény a kontrollra?

Bizonyára a szerző szakterülete iránti részrehajlás is erősen közrejátszik abban, hogy le meri írni, meg meri kockáztatni igenlő válaszát. Azt hisszük – de nem állítjuk –, hogy a régészetnek kell betöltenie ezt a szerepet. S ezzel elérkeztünk az utolsó nagy forráscsoporthoz. Semmiképpen sem szabad abba a hibába esnünk, hogy az elsődlegesség magasztos trónjára emeljük az archeológiai adatokat, annyit azonban el kell fogadnunk, hogy a régészeti jelenségek a legobjektívebbek, a legkézzelfoghatóbbak, ugyanakkor a legnehezebben értelmezhetők.

Tegyük kísérletet adataink rendezésére, vállalva a tévedés kockázatát is. Nem kevesebbről van szó, mint fennmaradásunk valós okainak boncolgatásáról, hiszen – Molnár Erik szavaival élve – „a magyar nép pogányságával kiközösítve, barát nélkül élt a keresztény népek világában”.

Vagy Széchenyi Istvánnak lenne igaza, hogy a „múlt elesett hatalmunkból és csak a jövődőnek vagyunk urai?”

A megtelepedő magyarok életmódja

A magyarság már a honszerzés időszakában állattartó és ekés földművelést űző népesség volt. Ez persze másként fogalmazva annyit jelent, hogy a népesség egy része megtelepedett és kisebb-nagyobb falvakban élt. Nemcsak a kutatónak, az olvasónak is kritikával kell mérlegelnie olvasmányát, tehát jogosan várja most a bizonyító tanúságtételt.

Mi igazolja azt, hogy a magyarság már a 10. században jószágvonta ekével megművelte a föld egy részét, s hogy faluszerű településeken lakott?

Vannak olyan 9. századi arab források, amelyek félreérthetetlenek e tekintetben. Ibn Ruszta és Gardizi arab geográfusok tudniillik szó szerint ezt mondják: „A magyarok országa bővelkedik fákban és vizekben. Földjük nedves. Sok szántóföldjük van.” Másutt ez olvasható őseinkről: „Részben nomádok, részben megtelepedett életet élnek.” Ha tehát őseink már a 9. században ismerték a földművelést, kellő alapunk van feltenni, hogy ezen ismereteiket az új hazában is hasznosították. Gondunk azonban így is van, mivel a 10. századi régészeti leletanyagban egyetlenegy ekevasat, egyetlenegy csoroszlyát sem találtunk. Igaz, vitathatatlanul a 10. századra keltezhető magyar településmaradványt egyetlenegy sem ismerünk. Olyat azonban nem egyet tártak fel és tárnak fel a régészek, amelyeket a 10. századra is lehet keltezni. A telepítő régésznek többnyire nádszál-mankói vannak időrendi fogódzóként. Mert ugyan mit lelhet a régész ásója az elhagyott, régi falvak helyén? Többnyire a ház lakóinak életében már hasznavehetetlen hulladékokat: agyagedények

darabjait, ételmaradványokat (elsősorban állatcsontokat), s olykor-olykor egy-egy érmét, szerszámot, ruhadísz, fegyvert. Ez utóbbiakat azonban csak akkor, ha a ház leégett, s hirtelen, menekülve hagyták el. A rendkívüli értéket jelentő ekevasat azonban féltett kincsként vigyázták.

Egy Ipoly menti Árpád-kori falu helyén végzett ásatás során, ahol 10–13. századi leleteket találtunk, mindössze egy vasszerszám – egy szekerce – bukkant elő.

Említhetjük azonban példa gyanánt a 11. századi alapítású somogyvári bencés apátságot is, ahol félévtizedes kutatómunkával 80 ezer leletet lajstromozhattunk, igen sok vas és bronz szerszámot, de ekére való laposvasat (ekepapucs) vagy hosszúvasat (csoroszlya) egyetlenegy sem sikerült feltárni. A negatív régészeti bizonyíték azonban ez esetben nem érv arra, hogy nem is volt őseinknek ekéjük.

A földműves ember helyhez kötött, nem váltogatja lakóhelyét. Állatait a ház körül tartja, termését betakarítja és vermekben, edényekben tárolja. Egy-egy család állatállománya nem volt kevés, legalább 4 ökör, 50 juh és 4–6 sertés jutott családonként. A középkori kétélű, hosszúvassal ellátott ekét 4 vagy 8 ökör húzta, nemegyszer 24 ökröt is eléje fogtak.

A magyarságról köztudott, hogy valaha nomadizáló, ún. nagyállattartó nép volt. A pásztor és a földműves azonban merőben más világ, egészen eltérő életmód. Milyen lehetett hát a 10. századi társadalmunk? Lehetnek-e fogalmaink a 9–10. századi magyarság állatállományának nagyságáról és milyenségéről?

Közvetlen adataink természetesen nincsenek, annak ellenére, hogy a régészeti ásatásokon valóban mérhetetlen mennyiségű állatcsont kerül napvilágra, az újkori nomád népek statisztikái azonban a segítségünkre lehetnek.

A nyáj nagysága Mongóliában családonként 150 juh, Perzsiában 200–500 birka, az Altájban 10–20 ló és 200–300 juh volt a 19. század végén – s a 20. század elején. Ekkortájt Mongóliában félmillió embernek 20 millió állata volt. Mint-hogy a honfoglaló magyarság lélekszáma is közel félmillióra

tehető, hatalmas állatvagyonnal kellene számolnunk a Kárpát-medencében is. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk a honfoglalás súlyos veszteségeit. Ezt a veszteséget egyes történészek olyan jelentősnek tartják, hogy a magyarok 9–10. századi kalandozó hadjáratainak fő okát az állatállomány erőszakos úton történő gyarapításában látják.

A rideg állattartás azt jelenti, hogy a nyájakkal, ménesekkel, gulyákkal legelőről legelőre vándorolnak, azaz legelőt váltanak. Másutt vannak az állatok nyáron, és megint másutt, amikor lehullik a hó, s jégpáncél fedi el az ivóvizet, zúzmara a silány füvet. Nagyon megbízható írott források számolnak be arról, hogy a keleti nomádok – például a mongolok – a folyók partján terelik az állataikat a nyári szállásról a téli szállás felé, illetőleg fordítva. Nemrégiben felmerült az a gondolat, hogy ez a szállásváltó életmód jellemezhetette a magyarság vezető rétegét is – mindenekelőtt a fejedelmeket – nemcsak a 9. században, hanem még a 10. században is.

A hipotézis alapját az a felismerés adja, hogy vannak olyan 10–11. században élt birtokos főemberek, akiknek a neve két különböző vidéken maradt fenn helynév formájában. A magyar települések nagy része a 12. század végéig az első birtokos nevét kapta. Ha tehát egy települést Árpádnak, Tarhosnak, Tevelnek, Jutasnak, Tasnak, Fajsznak stb. neveznek, akkor ott – egykor – az illető fejedelmi lakott. Fajsz nevét például öt helynév őrzi a Kárpát-medencében: kettő a Duna mentén, egy a Balaton déli oldalán, egy a Száva mellett és egy az erdélyi Küküllő-vár alatt. Ennek alapján – kikövetkeztetési módszerrel – felteszik, hogy Fajsz fejedelem téli udvarhelye a Tolna megyei Fajszon lehetett, míg nyári szállását a szigetközi Fajsz nevű falu helyénél kereshetjük. Mind a példaként felhozott Fajsz esetében, mind más fejedelmi személynevből képzett helynevek esetében azt lehet tapasztalni, hogy egy folyó (példánkban a Duna) partján helyezkedik el mind a téli, mind a nyári szálláshely. Tehát ősszel és tavasszal a folyóparton vándoroltak állataikkal hol délről északra, hol északról délre.

Lehet, hogy a magyar főemberek valóban így éltek egy ezredévvvel ezelőtt, ennek az életmódnak a bizonyítása azonban igen nehéz dolog. Nemcsak azért, mert a felhasznált helynevek kicsiny hányada köthető csak a 10. századhoz, hanem – és főleg – azért, mert a társadalmi viszonyok fejlődését illetően csaknem feloldhatatlan ellentmondások áttörhetetlen falába ütköznénk.

Mert miről van szó tulajdonképpen? Az uralkodó osztály, a főemberek hatalmának alapja a mérhetetlen nagyságú állatvagyon. Ibn Fadlan arab utazó a 10. század elején feljegyezte, hogy az uzok földjén egyeseknek 10 ezer lovuk és 100 ezer birkájuk volt. Lehetett ilyen sok állata a magyar főembereknek is? Bizonyosan, hiszen Szent Gellért legendájában a hatalmas marosvári Ajtonyról ezt olvashatjuk: „Szilaj paripákból megszámlálhatatlan ménese volt, azokat nem is számítva, amelyeket istállóiban őriztek lovászai. Határtalan sok barma volt, mindezeknek válogatott pásztorai voltak, s voltak ezenfelül majorságai és udvarházai.” A legenda szövegét olvasva bizonyára feltűnt az, hogy ez a leírás már nem a nomád állattartás jellemzése.

Igaz, a 12. században keletkezett Gellért-legendának ez a része későbbi, 14. századi betoldás, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül ezt az adatot. Már csak azért sem, mert 11–12. századi települések régészeti leletanyagában nemegyszer előfordul vas lóvakaró szerszám. Márpedig a lovak szőrének gondozása határozottan lótényésztésre mutat.

Az állatvagyon nagysága és az állattartás módja egyáltalán nem azonos a nomád gazdálkodás fő jellemzőivel. A lényeg az, kinek a kezében van az állatvagyon, vagyis milyenek a tulajdonviszonyok. A valódi nomád népeknél az állatok nem egyéni, hanem családi tulajdonban vannak, hiányzik a javak tartós felhalmozása. Gondoljuk csak meg, bármily sok marhája, lova, juha van egy családnak, egy természeti katasztrófa, egy pusztító járvány bármely dúsgazdag családot máról holnapra földönfutóvá tehetett. Ez persze azt is jelenti, hogy a nomád népeknél az osztályviszonyok, magyarán az osztály-

társadalom kifejlődése rendkívül lassú. A nomád népek körében az osztályviszonyok akkor alakulnak ki, amikor letelepülnek, helyhez kötődnek, vagyis csak ez után jön létre az uralkodó osztály. Márpedig a 11. század legelején Magyarország kétségtelenül a korai feudális osztálytársadalom képét mutatja. Erről bárki meggyőződhet, aki I. István király törvényeit átolvassa. Szent István első törvénygyűjteményét 1001 tájára, a másodikat 1030–1038 közötti időre keltezik.

Szabad-e feltételeznünk, hogy Géza fejedelem uralkodásának szűk három évtizede alatt ment végbe ilyen gyökeres változás? Nyilvánvaló, hogy nem. Az alapvető társadalmi változások évszázados fejlődés eredményei.

Még ma is vannak olyan történészek, akik azt vallják, hogy az állattartó, keleti magyarság a honfoglalás után az itt talált szláv népektől tanulta meg az ekés földművelést és a megtelepedett életmódot, sőt a korai magyar állam hatalmi szerkezete is zömmel szláv eredetű. Neves történészek és régészek ide vonatkozó munkái felmentenek az alól, hogy e kérdést részletezzük, annál is inkább, mert teljes mértékben osztjuk azt a nézetet, amely a 10–11. században bekövetkezett hatalmas gazdasági-társadalmi változásokat nem külső hatások, hanem belső fejlődés eredményének tekinti.

A 10. századi magyarság társadalmi tagozódásáról és politikai szervezetéről vajmi keveset tudunk. Bíborbanszületett Konstantin azt mondja, hogy a magyarok hét törzsből állottak, „de sem saját, sem idegen fejedelem felettük soha nem volt”. Sőt a törzsek nem engedelmeskedtek a fejedelmeknek, de „megegyezésük van arra nézve, hogy a folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak”.

Ugyancsak nála olvashatjuk a magyarok fejedelmeiről, hogy Árpád után fejedelem volt Fajsz és Taksony, de nem derül ki, hogy a 10. század első felében más uralkodó nem volt-e. Anonymus szerint Árpád „örökébe lépett a fia, Zolta”. Zoltát fia, Taksony követte, majd az ő fia, Géza lett a trón birtokosa. Mások szerint Árpád utóda – Zoltán kívül – Vál

(azaz Fajszt) volt, illetve Szabolcs vezér vagy Jutas követte a honszerző fejedelmet.

Lám, a társadalom csúcsán álló fejedelmek körül is mennyi a bizonytalanság, mennyi a tapogatózásnál alig több sejtés. Árpád – a források szerint – 907-ben halt meg, őt követte Jutas vagy Szabolcs, majd Fajszt és Taksony után 970 táján Géza kezébe került a legfőbb hatalom. De vajon legfőbb hatalom volt-e a fejedelem kezében? Egy kicsit odázzuk el a választ, és hagyjuk függőben e kérdést.

A magyar krónikák a törzsszervezetről semmit sem tudnak, a törzsneveket Konstantin császár munkája őrizte meg. A törzsi elnevezések országos elterjedéséből az egykori – feltételezett – szállásterületekre megnyugtató következtetéseket nem lehet levonni. A régészeti anyag a Kárpát-medence magyarok lakta egész területén annyira egységes, hogy törzsi csoportokra bontásuk mind ez ideig meddő kísérlet maradt. Mindebből az következne, hogy a 10. században, különösen annak második felében törzsekről – s ebből következően –, törzsszövetségről nem lenne helyes beszélni. Elég szép számmal ismerünk 10. századra keltezhető magyar temetőket, lássuk hát, milyen tanulságok olvashatók ki a „halottak birodalmából”.

Legelőször a pogány temetési mód tűnik a szemünkbe. A pogány hitvilág gyökerei oly mélyek és oly szívósak, hogy a 10. század végi – 11. századi kereszttségfelvétel időszakában, sőt jócskán azon túl is mutatkoznak jelei. Azokban a temetőkben, amelyek területére már a 10. század elejétől temetkeztek, töretlen folyamatosság figyelhető meg a 11. század derekáig-végéig, függetlenül attól, hogy a 11. században már a kereszténység templomainak sírkertjében kellett volna örök nyugalomra helyezni az elhunytakat. Ha nem lett volna eleven valóság a pogánykodás, nyilván nem törvénykezett volna I. László király úgy – még 1092-ben is! –, hogy „akik pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak vagy fákhoz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat visznek, bűnükért egy ökörrel fizessenek”.

Forrásokból tudjuk, hogy a pogány hagyományokat korántsem csak a köznép ápolta. Példaként említsük meg I. András és I. Béla király testvéröccsét Leventét, aki „hahnyeri a hatalmat, kétségtelenül megrontotta volna egész Magyarországot a pogány bálványozásával”. Leventét „pogány módra temették el Taksony falu környékén”. Persze, utalhattunk volna az ún. pogánylázadásra is, vagy Gellért püspök *Deliberatio* c. munkájára, melyben félreérthetetlenül az előkelők pogánykodásáról is szó van.

Hiába élt azonban a pogány örökség az uralkodó osztály tagjainak egy részében, a 10. század második felétől, utolsó harmadától – eddigi ismereteink szerint – egyetlen gazdag vezéri sírt sem ismerünk. Hová temetkeztek a honfoglaláskor fényes öltözetű, pompás fegyverzetű és lószerszámú előkelőinek unokái, dédunokái? Nyilvánvalóan a templomok közelébe, mégpedig minden cifraság, minden melléklet nélkül.

A régészettől és az embertantól tehát nemigen kaphatunk feleletet arra a kérdésre, hogy milyen volt a 10. század végi vezető réteg. Krónikáink sok vezér nevét fenntartották, de az egykorú külföldi források is megemlítenek egyeseket. Mit tudhatunk meg ezekből? Mindenekelőtt azt, hogy gazdagok és hatalmasak voltak. A nyugati évkönyvek nemegyszer királynak (*rex*) nevezik a csapatvezéreket. Ilyen nevekről hallunk: Bogát, Tarhos, Szalárd, Bulcsú, Lél. Semmi bizonyítékunk sincs azonban arra, hogy ezek a vezérek törzsfők lettek volna. Arra azonban vannak adataink, hogy ezek az előkelők szemben álltak a fejedelemmel, ha érdekük úgy kívánta. Gyula az „egész Erdőntúli országot (Erdélyt) a maga hatalmával kormányozta... nem nyugodott, hanem folyvást zaklatta a magyarokat”. Marosvárt egy Ajtony nevű nagy hatalmú fejedelemlélt, aki „felette dicsekedett az ő erejében és hatalmában”, a „királynak pedig a legkevesbé sem adta meg a tiszteletet”. „A királynak a Maroson lejövvő sója fölött is hatalmat bitorolt.” „A vitéz és hatalmas Koppány vezér (*dux*)”, Somogy ura, „meg akarta ölni a királyt, hogy az ő részét a maga hatalma alá hajtsa”.

A 10. század folyamán kialakultak tehát – a fejedelmi hatalom rovására – részhatalmak, amelyek egy-egy terület felett uralkodtak. Ezek a nagy hatalmú előkelők azonban – jelenlegi ismereteink szerint – már nem törzsfők, hanem egy-egy nagyobb országrész urai. De milyen jogállásúak lehettek a közrendűek?

A temetők sajnos csak gyenge támpontokat nyújtanak abban a tekintetben, hogy kik lehettek szabad emberek és kik szolgák. Sokkal több segítséget adnak I. István törvényei, melyek meglehetősen sokat foglalkoznak a szabadokkal, ami arra mutat, hogy számuk eléggé magas lehetett még a 11. században is. A közrendű szabadok nagyobb része – minden bizonnyal – pásztorkodott. A fejedelmi és részhatalmak erősödése egyben azt is jelentette, hogy a szabadok által használható legelő- és földterületek nagysága meghatározottá vált, majd egyre gyorsabban csökkenni kezdett. A közrendű ember számára nem sok kiút mutatkozott: vagy végleg felhagyott a legeltető állattartással, másként fogalmazva letelepült, földműves lett, vagy beállt valamelyik hatalmassághoz fegyveres szolgálatra. Így jöttek létre a katonai kísérek. Ezeknek az államalapítás szempontjából döntő jelentőségük és szerepük lett.

A kalandozások kora

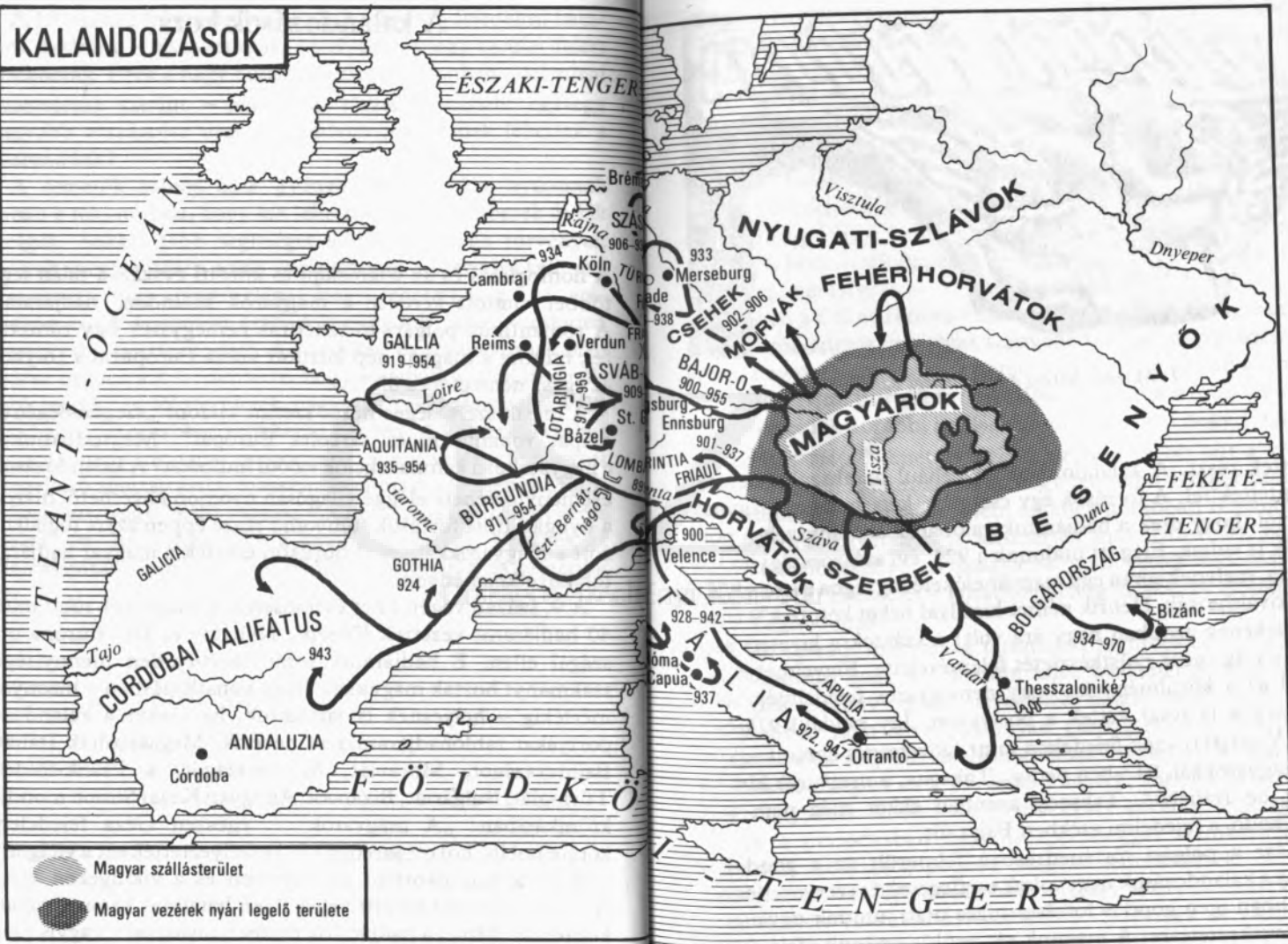
A honfoglalás és az államalapítás közötti évszázad talán legtöbbet vitatott kérdése a magyarok kalandozó hadjáratai. A romantikus polgári történetírás nemegyszer úgy tüntette fel, mintha a magyar nép küzdött volna Európával s „olykor az egész nemzet lóra ült”.

A másik szélsőséges nézet szerint viszont „szegénylegénycsapat rohanta le és sarcolta Európát”. Megtudhatjuk-e e nagyszabású katonai akciók valódi indítékát? A kalandozások eseménytörténete eléggé világosan nyomon követhető, hiszen a nyugati írott források túlnyomó része éppen azért foglalkozott a magyarokkal, mert bőrükön érezték a magyar hadjáratok következményeit.

A 9. század végétől hét évtizeden át a magyarok több mint 40 hadjáratot vezettek Közép-, Nyugat- és Dél-Európa országai ellen. E hadjáratok során mérhetetlen mennyiségű zsákmányt hoztak magukkal. Ilyen vonatkozásban – bizonyos mértékig – helyesnek is tarthatjuk, ha ezeket a kalandozó portyákat rablóhadjáratoknak nevezik. Megsarcolták Itáliát, Bajorországot, Moráviát, Szászországot, a Frank-földet, Tübingiát, Bulgáriát, Bizáncot. Ahogyan Kézai Simon mondja krónikájában: „A magyarok ... egészen Géza fejedelem koráig hol itt, hol ott sarcolták és veszélyeztették ezt a világot.”

A korai középkorban az arabokon és a vikingeken kívül egyetlen nép sem hajtott végre ilyen hatalmas katonai vállalkozásokat. Mivel a hadjáratok részben tavasszal – vagyis nem a termés betakarítását követő őszen – indultak, egyesek úgy vélték, hogy ezeken a portyákon a termelésből kiszorult elemek

KALANDOZÁSOK

1. Magyar harcos a regensburgi vállkövön

vettek részt. A kalandozások fő céljául a rabszolgaszerzést tüntették fel. A források egy cseppnyi kétséget sem hagynak afelől, hogy ezek a hadjáratok valóban zsákmányszerző portyák is voltak. Elég itt utalnunk a 924. évi szászországi hadjáratra, melynek során egy magyar előkelő fogságba esett, s hogy őt kiválthassák, Henrik német királlyal békét kötöttek 9 évre. A békének azonban nagy ára volt: a szászokra kivetett sarc az ország egész ezüstkészletét felemésztette. Figyelmet érdemel az a körülmény is, hogy nemegyszer fejedelmek vagy hercegek is részt vettek a portyákon. Így például 915-ben II. Vratisláv cseh fejedelem mint szövetséges harcolt együtt a magyarokkal, 947-ben pedig „Taksony, a magyarok királya tört be Itáliába”. Taksony azonban ekkor még nem volt uralkodó, a fejedelmi székben Fajsz ült.

Már a polgári történetírásban felmerült az a gondolat, hogy a kalandozások nem voltak esetlegesek és szervezetlenek. Újabban igen gondos forráselemzés után jutottak ugyanerre a következtetésre. A magunk részéről is hajlunk afelé, hogy a kalandozó hadjáratokban céltudatosságot is lássunk. Ha az

adatokat egységes képpé formáljuk, valóban úgy látszik, hogy a magyarok csaknem kivétel nélkül valamelyik nyugati uralgó, vagy éppen az uralomra törő nagyurak hívására törtek be Nyugat-Európába, s így – közvetve vagy közvetlenül – szerepet játszottak abban, hogy sem Itáliában, sem a francia földön, sem a német királyság területén nem jött létre erős központi hatalom a 10. század első felében. Ekkoriban a magyar fejedelemség még semmiképpen sem lett volna képes ellenállni egy erős, katonailag összefogott hatalomnak. Erre a legjobb bizonyíték éppen a 933-as merseburgi és a 955. évi augsburgi vereség.

955-ben a Lél és Bulcsú vezette magyar sereg az augsburgi csatamezőn súlyos vereséget szenvedett. „Ily nagy győzelem kétszáz év óta nem örvendeztetett meg egyetlen királyt sem” – írja Widukind püspök krónikájában. Ez a csata több vonatkozásban elüt a korábbi hadjáratoktól. Egyrészt, hogy I. Ottó uralkodása alatt Németországban egyre erősebb lett a központi hatalom, így ütőképes és nagy létszámú sereget tudott felvonultatni a magyarok ellen, akiknek korábban félelmetes harcmodorát egyébként is kiismerték már. Másrészt, hogy nem volt előkészítve. A magyarok nem vették tudomásul, hogy I. Ottó ellenfelei – korábbi pártfogóik – vagy elbuktak, vagy meghódoltak.

A 10. századi magyarság társadalmi tagozódását vizsgálva azt mondtuk, hogy az ezredfordulót közvetlenül megelőző évtizedek pogány vezető rétegének sírjait nem ismerjük, helyesebben nem ismerünk olyan gazdag sírokat, amelyek az azonosítás alapjául szolgálhatnának. Amennyire igaz ez a 10. század végére és a 11. század elejére, annyira helytelen lenne ugyanezt állítani az 50–80 évvel korábbi időszakra. Ebben a periódusban ugyanis éppenséggel szembetűnőek a gazdag mellékletű pogány magyar temetkezések. S mit tapasztalunk? A férfi sírokban az értékes arany és ezüst tárgyak mellett csaknem kivétel nélkül fegyverek is vannak: íjak, szablyák, fokosok. A jómódú férfiak tehát harcosok voltak.

2. Lél vezér a német császár előtt

3. Magyar íjász ábrázolása a 9. századból. *Aquleia*

Ha helyes lenne az a feltevés, hogy a kalandozó hadjáratokban a „dolgozó pásztorok közül főleg a szegényedő elemek” vettek részt, a nyugat-európai hadjáratokban zsákmányolt érméknek a szegények sírjaiban is elő kellene fordulniuk. Ezzel szemben az ilyen érmék csaknem kizárólag ennek a jómódú, rangos harcos rétegnek a temetkezéseiben találhatók.

Az augsburgi csatavesztés azért döntő fordulat a magyarság életében, mivel a – nomád és félnomád társadalmakban törvényszerű és szükségszerű – katonai akciók győzelmet ígérő lehetősége végérvényesen megszűnt, s így a régi arisztokrácia és erős katonai kíséretük egyre nyomasztóbb erővé vált.

Ha a magyar fejedelmek – minden bizonnyal nemcsak Géza, hanem már apja, Taksony is – nem ismerték volna fel az adott politikai és katonai helyzetet, bizonyosan a magyarokról is úgy emlékezett volna meg az orosz őskrónika, mint az avarokról: „...senki sem ellenkezhetett (az avarokkal), ezért is elgőgösödtek és az Isten elveszté őket és elhaltak mind Isten haragjától”, és ma is megvan az orosz közmondás: „elvesztek, mint az avarok, akiknek sem nemzetségük, sem ivadékuk nincsen”.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Az államszervező harcok

Bár „harag és részrehajlás nélkül” kellene történelmet írni, sem a régi krónikakészítő szerzetesek, sem a mai történetkutatók nem mindig tudnak szabadulni szubjektív és objektív kötöttségeiktől. Így azután a megfestett korkép vagy jellemrajz nemegyszer elfogultságoktól torzított vagy éppenséggel hamis. Elmélkedésünk igazolására aligha találunk jobb példát Géza fejedelem alakjánál, akiről a késő középkori források már olyan valótlan képet festettek, hogy csak kihámozni lehet egy-két realitást. Heltai Gáspár 1575-ben készített krónikájában például ez áll Gézáról: „Mikor Toxus herceg megholt volna, a magyarok herceggé választották Geisat, Toxusnak a fiát. Ez pedig jámbor ember vala, csendes erkölcsű és nyugalom szerető. Ezek mellett Isten féltő is és szent életű. És az igazságnak bölcselője. Ez ügyközik vala visszavonni a magyarokat az ő fene voltukból és kegyetlenségekből... Ez a Geisa semmi hadat sem viselt, hanem csak a Bécs országbeliek ellen... Elkülde a keresztyénekhez, és tudós népeket hozata onnét, és azokat kiküldé szerinszerte az országba, hogy a római keresztyénségre tanyíták az ő népét... mindenkihez nagy kegyességét mutatá. De némelyekhez haragot is. Némelyekhez is ugyan fegyvert is foga...”

Géza fejedelem emlékeztétét kétségtelenül feledésre ítélték. A miértre Géza valódi történeti alakjának felvázolása nyomban feleletet ad.

Az egykorú külföldi forrásokban egészen más Géza fejedelem portréja. Thietmar merseburgi püspök „felette kegyetlen ember”-nek mondja, aki „hirtelen haragjában sok embert

megölt és az ellenszegülő alattvalóit szigorúan megbüntette”. De Szent István nagyobbik legendája is céloz erre, amikor azt emeli ki Gézáról, hogy keményen és hatalmaskodva bánt a népével, de kegyes és jóindulatú volt az idegen keresztényekkel szemben. Szent István kisebbik legendája pedig még többet mond: „Király volt ugyan, de elsősorban pogány.” Mégis megkereszteltette hadnagyaikat, főembereit, ha másképpen nem ment „fenyegetésekkel és megfélemlítésekkel”.

A források megjegyzései minden kétséget kizáróan arra utalnak, hogy Géza fejedelem sok harcot vívott, s kemény csatákban keze „embervértől lett szennyes”. Géza 26 esztendősen fejedelemsége alatt szinte egyetlen külföldi hadjáratot sem vezetett, akkor hát kikkel és hol küzdött? E látszólag fogas kérdésre adandó válasz egyúttal a magyar állam kialakulásának egyik legfontosabb mozzanatát is magában foglalja.

Láttuk, milyen erős részhatalmak jöttek létre az országban, amelyek súlyosan beárnyékolták a fejedelem központi hatalmát. Ezek ellen a tartományurak ellen fordította Géza a fegyverét.

Mindenekelőtt elküldte követeit 973-ban Quedlinburgba az öreg Ottó császárhoz, s kérte térítő papok küldését. A hűsvétot ünneplő császár előtt megjelentek a cseh, a lengyel, a bizánci, a római, a bolgár, az orosz és a dán követek is. A 12 tagú magyar küldöttség végül is megszerezte az agg császár jóindulatú támogatását, s hamarosan meg is jelentek Magyarországon a nyugati térítő papok, élükön Bruno verdeni püspökkel.

Gyökértelen volt-e Pannónia földjén a kereszténység, vagy kimutathatók előzmények? Egyházi szókinsünk sok mindenről árulkodik. A pogánykodás ősmagyar szavai mellett, mint isten, ördög, bűn, ünnep, bocsánat, esküvés, jelentős számú bolgár–szláv és szlovén jövevényszavunk van. Ilyenek: barát, feszület, keresztel, karácsony, koma, oltár, zarándok, szent, zsolozsma, szerda, csütörtök, péntek, szombat, ádvent, alamizsna, apáca, apostol, bérnál, cinterem, csuha, diák, ereklje, esperes, kámzsa, malaszt, plébános, pokol, pünkösöd,

püspök, remete. A hosszú felsorolás is jelzi, erős volt ez a déli szláv hatás, s nyilván két forrásból táplálkozott. Az egyik a Magyarország földjén minden bizonnyal nem is kis számban élő keresztény szláv népek, akiknek templomaik voltak – mint például Zalavárott. Gondoljunk csak II. Jenő pápa 826. évi levelére, aki új püspökségek felállítását rendeli el Pannónia mindazon helyein, ahol a régi egyházak nyomai egykor létezett püspöki székhelyekre mutatnak.

Nagyon figyelemreméltó adatokat közöl egy 890-re keltezett hamisított oklevél – mely valójában a 10. század végén készült, de 9. századi előzmények alapján –, s ebben szó esik Durnava egyházáról is. A történetkutatók kimutatták, hogy Durnava – Tornava Somlővásárhellyel azonos, vagyis a 9. században nemcsak Mosaburg (Zalavár), Sabaria (Szombathely), Quinque basilicae (Pécs) egyháza tartozott a salzburgi érsekség fennhatósága alá, hanem a somlővásárhelyi monostor is. A 974-ben Piligrim passauai püspök által küldött papok pedig sok keresztény szolgát találtak itt.

A másik forrást maguk a szláv papok jelenthették. A főpapság természetesen itáliai, német vagy cseh volt. Sok pap érkezett a római Szent Alessio kolostorból, Passauból és Prágából. A nép között járó és a falvakban térítő alsópapok valószínű, hogy délszlávok, pontosabban talán szlovének voltak.

Géza fejedelem maga is, családjával egyetemben megkezdte, s elrendelte, hogy népe is hajtja fejét a keresztvíz alá. Mit sem ér azonban a fejedelmi akarat, ha a végrehajtásához nem áll rendelkezésre ütőképes erő. Már a 10. században megjelentek a térítő papok és a fejedelem oltalmazóiként a nehézfegyverzetű, páncélos nyugati lovagok. Erre utal Heltai Gáspár is: „a németeknek fejedelmei megsegítenék Geisa herceget. Megijedének a magyarok tőle.”

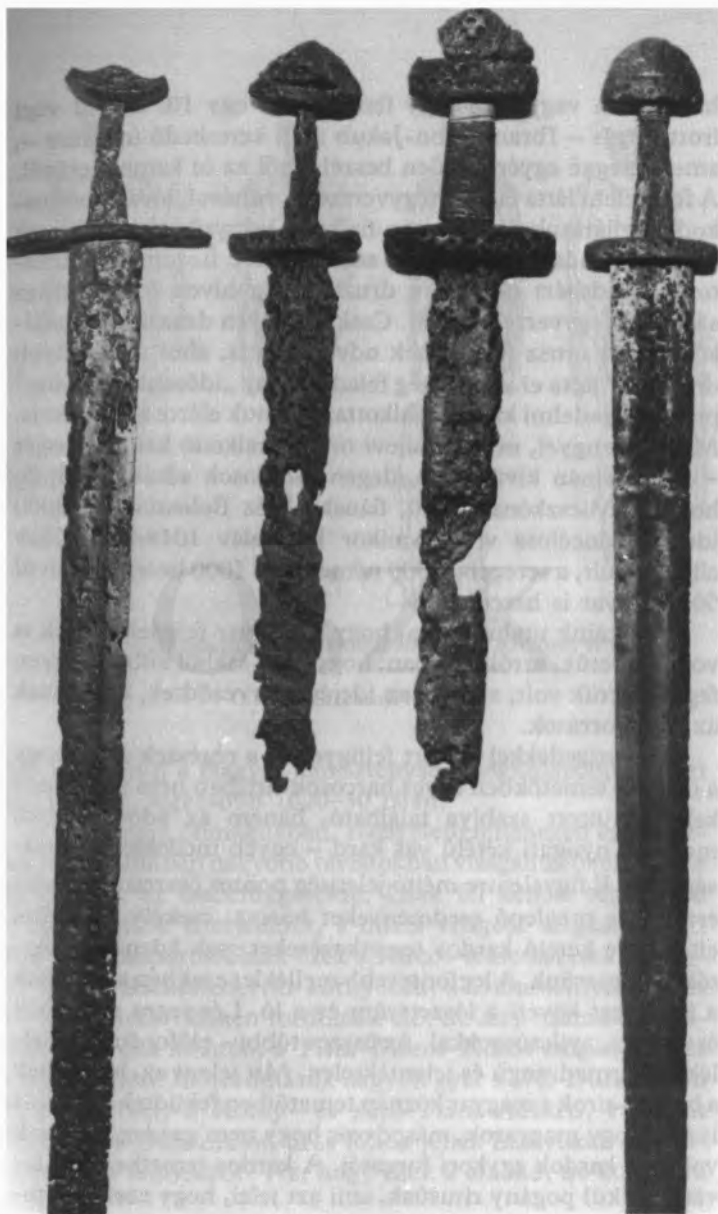
A fejedelmi testőrségek ekkoriban szerte Európában túlnyomórészt idegenekből állottak. A testőrségek pontos létszámáról nincsenek adataink, de aligha gondolhatunk fél-

4. A fejedelem katonai kísérete

ezernél több katonára. Vitéz Boleszláv lengyel király 300 lovasával kísérte el III. Ottó császárt Magdeburgig.

A kora feudális lengyel állam néhány évtizeddel korábban jött létre, mint a magyar, a fejlődés iránya és üteme azonban sok rokon vonást mutat. Mint már a bevezetőben írtuk, 965-ben I. Mieszko feleségül vette Boleszláv leányát, a cseh Dambrovka hercegnőt, s ezzel utat nyitottak a kereszténységnek. Lengyel földön is a törzsi-nemzetségi szervezet széttözása volt a legfontosabb feladat. A régi nemzetségi szervezetek harcosait aligha lehetett volna felhasználni önmaguk ellen. Ezért a fejedelemnek, hogy letörje a nagyhatalmú törzsfőket, önálló katonai erőt kellett szerveznie. Abban a szerencsés

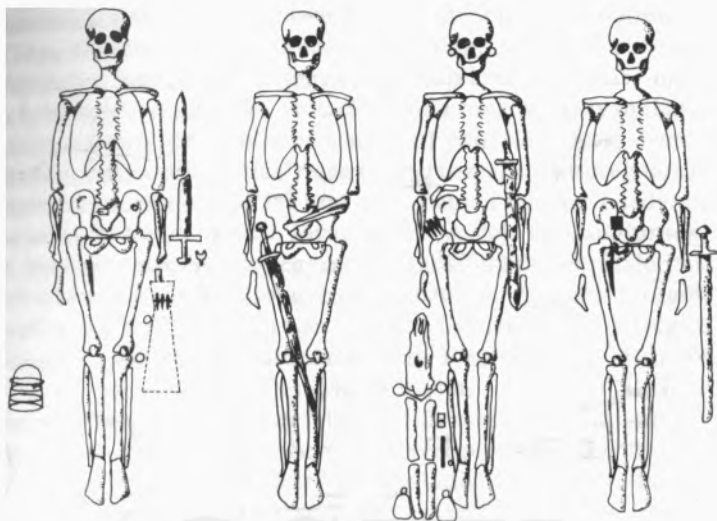

5. Kétélű vas kardok a 10. század harmadik harmadából

helyzetben vagyunk, hogy fennmaradt egy 10. század végi írott forrás – Ibrahim ibn-Jakub arab kereskedő útleírása –, amely eléggé egyértelműen beszél erről az új katonai erőről. A fejedelem látta el őket fegyverzettel, ruhával, lóval, gondoskodott ellátásukról, sőt még fiaikról, leányaikról is, akiknek sokféle lakodalmi ajándékot adott, illetve hozományt juttatott. Mindezért cserébe a druzsina-tag híven és odaadóan szolgálta fegyverrel az urát. Csaknem ilyen druzsinával találkozunk az orosz fejedelmek udvarában is, ahol a „fiatalabb druzsina” látta el a testőrség feladatait, az „idősebb druzsina” pedig a fejedelmi kíséretet alkotta. Számuk elérte a 3000-et is. Mind a lengyel, mind a kijevi orosz uralkodó katonai erejét – a druzsinán kívül – az idegen zsoldosok adták. Tudjuk, hogy I. Mieszkónak 3000, fiának Vitéz Boleszlávnak 4000 idegen páncélosa volt. Amikor Boleszláv 1018-ban Kijev ellen vonult, a seregében 300 németen és 1000 besenyőn kívül 500 magyar is harcolt.

Krónikáink utalnak arra, hogy a magyar fejedelmeknek is volt kíséretük, arról azonban, hogy ezek kikből álltak, milyen fegyverzetük volt, s kinek az idején szerveződtek, hallgatnak az írott források.

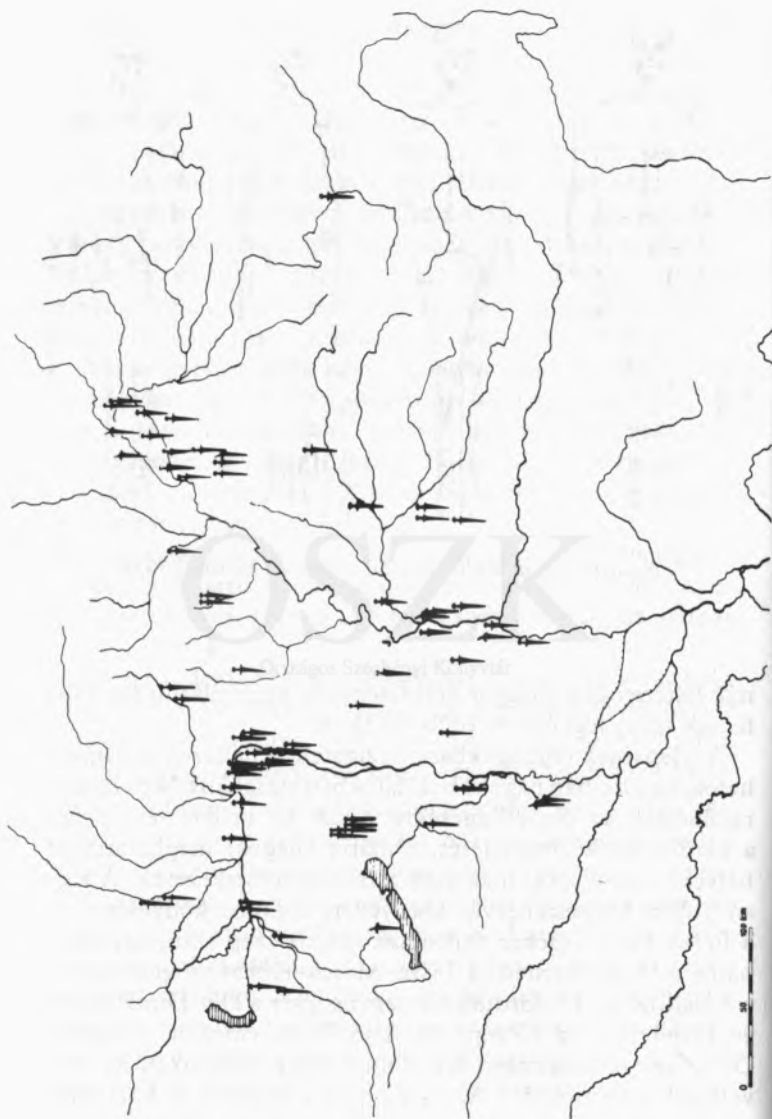
Már évtizedekkel ezelőtt felfigyeltek a régészek arra, hogy a magyar temetőkben egyes harcosok sírjában nem a szokásos keleti hajlított szablya található, hanem az adott korban modern, nyugati kétélű vas kard – egyéb mellékletek társaságában. E figyelemre méltó jelenség pontos összesítése és kiértékelése meglepő eredményeket hozott: csekély kivételtől eltekintve kétélű kardos temetkezéseket csak köznépi temetőkben ismerünk. A legfontosabb melléklet ezekben a sírokban a kard, ezt követi a lószerszám és a ló. Lényeges még az íj és a tegez, nyílcsúcsokkal. Az összes többi – előforduló – melléklet harmadrangú és jelentéktelen. Mit jelent az, hogy ezek a harcos-sírok a magyar köznép temetőiben feküdtek? Először is azt, hogy magyarok, másodszor hogy nem gazdag emberek voltak a kardok egykori forgatói. A kardos temetkezések kivétel nélkül pogány rítusúak, ami azt jelzi, hogy ezek a kato-

6. Nyugati típusú kétélű karddal eltemetett harcosok sírjai

nák feltétlenül a magyar kereszténység megszilárdulása előtt haltak meg, legkésőbb 1020–30 táján.

A jelenségek önmagukban, elszigetelten nehezen értelmezhetők, ha azonban nagyobb távlatokban vizsgáljuk őket, hamar rájöhettünk az összefüggésekre. Csak fel kellett térképezni a kardos sírok elterjedését, s máris világos: meghatározott helyeken csoportosulnak ezek a harcos-temetkezések. A leg-sűrűbben Székesfehérvár környékén, a Duna-könyökben és a Felső-Tisza vidékén fordulnak elő, de szép számmal találhatók a Duna mentén, a Tisza–Maros–Körös szögletében és a Kisalföldön. Előfordulásuk nagyon gyér a Dél-Dunántúlon és Erdélyben; a Közép- és Alsó-Tisza vidékén, valamint Délnyugat-Dunántúlon üres foltok jelzik hiányukat. Mi következik a fentiekből? Az, hogy ezek a szabad, de közrendű

*A kétélű kardok elterjedése a Kárpát-medencében
a 10–11. században*

harcosok 950–60 és 1020–30 közötti időben éltek, s zömmel Géza fejedelem hadseregében szolgáltak. Mi az új ebben a fejedelmi seregben? A fegyverzet mindenesetre más, mint a honfoglaló magyaroké volt, de a különbség nem olyan nagy, mint a keleti lovas íjász és a nyugati páncélos lovag között. Sokkal fontosabb „újítás” maga a szervezés, a hadsereg társadalmi összetétele. Sok jel utal arra, hogy a magyar fejedelmi sereget behívott német lovagok szervezték és irányították, a katonák azonban az egyszerű szabadokból rekrutálódtak olyanformán, mint Lengyelországban. A nyugati lovagok nyilvánvalóan kérték és igényelték a fejedelemtől a hűségük jutalmát jelentő birtokadományokat, s az is feltehető, hogy ilyen adományozásra a magyarok között is sor került. Géza fejedelem tehát egy hozzá feltétlen hű, korszerűen felfegyverzett, bárki ellen azonnal bevethető sereget hozott létre, zömmel a közrendűekből. Ezek a közrendű szabadok I. István törvényeiben is megjelennek: milites (katonák) néven. A törvények szövegéből persze az is kiderül, hogy nemcsak a királynak voltak milesei, hanem a főembereknek is: „mind-egyik úrnak legyen meg a maga vitéze és senki se beszélje rá valamelyik vitézt, hogy régi urát elhagyja és hozzá jöjjön”. A 11. századi állapotok azonban már részben mások. Ez a katonáskodó vitézi réteg egyre inkább elkülönül a köznéptől, s lassan maga is birtokos lesz.

Géza fejedelem tehát ezzel a hadsereggel tudta megszállni az ország stratégiaiilag fontos pontjait. Nyilván erre utal Mátyás király történetírója, Petrus Ransanus, amikor ezt írja: „Géza egész Magyarországon alkalmas helyekre osztotta el” a fegyveres erőit. A kétélű kardos lelőhelyek egyúttal jelzik a megszállt területek kiterjedését is. Térképünkre tekintve azt látjuk, hogy Géza erősen megszállta a későbbi Békés, Csongrád, Fejér, Heves, Pest-Pilis, Szabolcs megyék területét, de fennhatósága alatt tartotta a későbbi Bodrog, Borsod, Bihar, Hont, Nógrád, Sopron, Ung, Vas, Kolon (Zala), Zaránd és Zemplén vármegyék jelentős részét is.

Mi lehet a magyarázata annak, hogy a régi vezető réteg ellen

ilyen sikeresen lehetett bevetni a közrendűekből álló sereget? Kérdésfeltevésünket még jogosabbá teszi az, hogy alig 50 esztendő múltán az ugyanilyen politikát folytató Aba Sámuel királyságával és életével fizetett ezért a lépéséért. Aba király idején a német császár erős sereggel támadt az országra, s így a pártütő főuraknak módjában állott külső segítség oltalma alá helyezni lázadásukat. Géza fejedelem korában azonban – mai szóval élve – rendkívül kedvező volt a nemzetközi helyzet. A bizánci császárság erejét az arabok, az oroszok és bolgárok kötötték le, a német-római császár pedig Itáliára összpontosította a figyelmét. Így a magyar fejedelem egész erejét a központi hatalom kiépítésére fordíthatta, nem kellett tartania a belső és külső ellenség összefogásától. A kedvező helyzetet természetesen fel is kell ismerni, és ki is kell tudni használni. Géza fejedelem korától beszélhetünk magyar diplomáciáról, hiszen Géza a gyermekei házassága révén olyan kapcsolatokat épített ki, amelyek a korábbi elszigeteltséget egyszerűen megszüntették. Legidősebb leányát hozzáadta Vitéz Boleszláv lengyel királyhoz, második leányát Tübingia örgrófjához, harmadik leányát Gabriel Radomir bolgár cárevicshez. A legjelentősebb családi kapcsolat azáltal jött létre, hogy fia, István részére elnyerhette Henrik bajor herceg (később II. Henrik császár) húgának, Gizellának a kezét, aki így Magyarország királynéja lett. István egyik húga Orseolo Ottó velencei dózse felesége, a későbbi magyar király, Péter anyja. A legkisebb leány kezét a kabarok ura, Aba Sámuel nyerte el, aki mellett Szent István kisebbik húga végül is magyar királyné lett. Az előnyös házasságpolitikát Géza már apja, Taksony udvarában is láthatta, hiszen az ő házassága az erdélyi Gyula leányával, Sarolttal ugyanezt példázza.

Géza feleségéről azonban külön is kell szólnunk. Az egyetemes történetből számtalan példát ragadhatnánk ki annak szemléltetésére, mit jelent egy fejedelem, egy király, egy hadvezér, egy államférfi oldalán egy olyan hitves, aki urával egyenrangúan szól bele az események alakulásába. Van egy nyugati forrásunk, a korabeli Querfurti Bruno, aki – talán

kicsit pletykálkodva, kicsit kárörvendve is – arról tudósít, hogy Sarolt „az egész országot kezében tartotta, kormányozta urát és mindent, ami uráé volt”. A szépséges Saroltról egy másik nyugati forrás még markánsabb képet rajzolt. „Sarolt módfelett ivott és katonásan ülte meg a lovat, s egy alkalommal így kilovagolva annyira a fejébe szállt a harag, hogy megölt egy férfit.” A magyarság e sorok szerzőjének, Thietmar püspöknek nem élvezte a szimpátiáját, s a püspök most sem hallgatta el epés véleményét, mert – úgymond – „illőbb lett volna, ha kezét nem vérrel szennyezi, hanem orsót pörget vele...”

A fejedelmi pár mindenesetre célratörően, kemény kézzel vezette népét az új, keresztényi és európai úton. Géza fejedelem egyházszervező munkájáról nem sokat tudunk. Amikor – 974 körül – Géza és öccse Mihály megkeresztelkedett, Gézát a passauai egyház védőszentjéről Istvánnak keresztelték. A magyar állam létrejöttének előkészítésében Géza fejedelem vitathatatlanul gigászi feladatokat vállalt.

De miért kellett akkor az emlékét elszürkíteni? Amikor fiát, I. Istvánt 1083-ban szentté avatták, nem hangsúlyozhatták az apa érdemeit, ez beárnyékolta volna az új magyar szent nimbuszát. A Szent István legendák jól tükrözik ezt a változást, különösen a Hartvik püspök által készített változat, amely azután III. Ince pápa 1204-ben hiteles életrajznak nyilvánított. Ily módon Géza fejedelmünk a középkori történetírásban kegyvesztett lett.

Az annyi véres küzdelemben megerősödött Géza nyilvánvalóan tudatában volt annak, hogy hiába verte le a régi vezető réteg hatalmasait, hiába nyerte meg házasságokkal az erdélyi Gyulát és a kabar Abát, hiába kényszerítette rá a kereszténységet pogány népének egy részére, hiába szervezett hozzá hű, jól felfegyverzett sereget, hiába építtetett kőpalotát székhelyére Esztergomba, életművének minden eredménye elveszhet, ha nem tudja hatalmát megfelelő utód kezébe tenni.

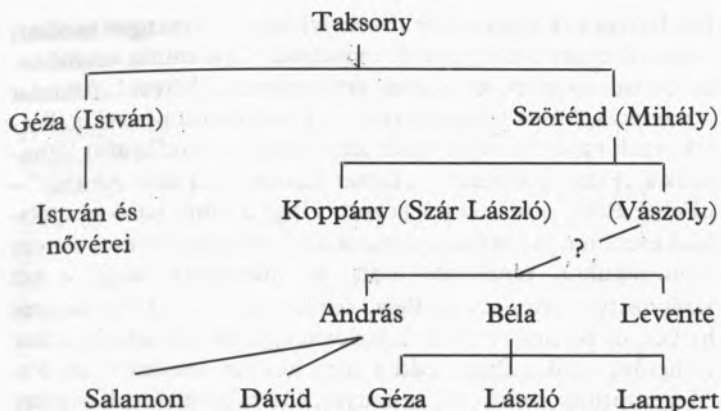
A mai ember számára talán különös, hogy miért okozott annyi fejtörést Gézának az utódlás, hiszen volt egy nagy re-

ményű fia, aki követhette őt a trónon. Ezer évvel ezelőtt azonban a dolog nem volt ilyen egyszerű. A pogány hitvilágú, nomád és félnomád népek körében egyáltalán nem az volt az évezredes szokásjog, amely az elsőszülött fiút juttatja hatalomhoz, hanem a család legidősebb férfitagja követte az elhunyt uralkodót. Így a 10. századi magyar szokásjog alapján a fejedelmi szék várományosa István semmiképpen sem lehetett. Nyilván ezért kellett a főembereket megeskietnie. „Géza tehát összehíván Magyarország előkelőit és a következő rendet, a közös tanácskozás határozatából maga után uralkodóvá emelte Istvánt, s ennek erősségül mindnyájuktól hűség-esküet vett.”

De felmerül a kérdés, ki lett volna az ősi törvény szerint a jogos utód? Krónikáink nem hagynak kétséget afelől, hogy Géza fejedelmet Koppány hercegnek kellett volna követnie az uralkodásban.

Ki volt hát Koppány, és milyen sorsra jutott? „A hatalmas és vitéz Koppány vezér . . . már Géza vezér életében vezérséget viselt.” S hogy valami különösen közeli rokonság fűzte Istvánhoz, elárulja a *Képes Krónika* következő mondata: „Géza vezér halála után Koppány vezér Szent István király anyját vérfertőző (!) házasságra kívánta.” A források még megmondják, hogy Koppány Somogy vezére volt, és hogy apját Tar Szörérendnek (Zerind) hívták. Az Ószövetségi Szentírás Mózes III. könyve szerint vérfertőzés az a házasság, amikor valaki fiútestvérének a feleségét kívánja magáévá tenni. Igen ám, de az ősi pogány szokás szerint az özvegyet a férje családja, nemzetsége nőül adhatja öccséhez, azaz „kisebbik urához”. Ez a megszólítási forma a magyarság körében helyenként még ma is él. Koppány tehát nem akart mást tenni Sarolttal, mint amit ősünk mindig is tettek. Így csak arra gondolhatunk, hogy Koppány István királynak unokatestvére volt.

Ez esetben ilyen családfát lehetne felrajzolni:

Ezt a származási rendet mind ez ideig a történészek nem tételezték fel, szükségét érezzük tehát annak, hogy szóljunk a mellette és az ellene szóló adatokról.

Melyek a biztos – vagy legalábbis a nagyon erősen valószínűsített – pontok ezen a névsoron? Bizonyos, hogy Taksonynak két fia volt. Mihálynak a pogány nevét azonban nem ismerjük. Mit tudunk Mihályról? Az újabb kutatások megerősítik azt a feltevést, hogy Taksony kisebbik fiát 970 körül keresztelték meg, s ez idő tájt vette nőül a lengyel Adelhaidot. E házasságból született Szár László és Vászoly. A két fiúgyermek pogány nevét a források ugyancsak nem őrizték meg, arra azonban fel kell figyelni, hogy Szeréndet és Lászlót egyaránt a „calvus” = kopasz jelzővel illették, s hogy Anonymus is, Kézai Simon is és Márk is határozottan és egyértelműen Szár (Fehér-Kopasz-Pogány) László fiainak mondja András, Béla és Levente hercegeket, sőt a krónikások a leghatározottabban tagadják e hercegek Vazultól származtatását: „Mondják, hogy e három testvér Vazul fia volt valami Tátöny nemzetségbeli leánytól és nem is származtak igaz házasságból. Hamisság ez minden bizonynyal és gonosz mese.”

A kikövetkeztetett származásrend mellett szólhat az is, hogy a régi magyar nyelvben a szár kopaszt és fehéret is jelent.

Ezt helynevek is igazolják. Székelyföldön a Gyergyó melletti Kopaszhegyet Szárhegynek mondják. Úgyszintén értelmezhető a calvus jelző, sőt pogány értelemben is. Mivel I. Andrást a krónikák Albus melléknévvel, I. Bélát Bénin névvel is illeték, ezek egyértelműen fehér jelentésűek, összefüggést láthatunk a „Fehér Szörénd” – „Fehér László” – „Fehér András” – „Fehér Béla” elnevezések között. Hogy a fehér jelző az utóbbiak esetében bizonyosan nem a külső megjelenésükre, hanem méltóságukra, rangjukra utalt, az bizonyítja, hogy a két királytestvér (András és Béla) barna volt. Ha azonosításunk helyes, és Koppányt Szár Lászlóval egynek tarthatjuk, akkor érthetővé válik néhány eddig nem kellően tisztázott kérdés. Megemlítünk ezek közül néhányat. Miért örvendett Koppány még a kései forrásokban is nagy tiszteletnek? Különösen tanulságos ebből a szempontból a *Képes Krónika*, a *Budai Krónika* és *Heltai Krónikája*. Miért hagyták homályban a források Koppány származását? Miért találjuk egy-egy hercegség (dukátus) élén Koppányt és Vazult, és miért nem Szár Lászlót és Vazult? Szerénd – Koppány apja – már birtokolta a somogyi hercegséget, Vazul viszont Nyitra ura lett. Miért olyan erős a lengyel hagyomány I. Béla és fia, Szent László életében? Tudott dolog, hogy I. Béla király és fia is lengyel nőt vett feleségül. I. Endre király idősebbik leányát és I. Béla kisebbik leányát Adelhaidra keresztelték, nyilván a dédanya tiszteletére. Miért mondják a krónikák Szár Lászlót Szent István nagybátyjának? Miért alapította királyi monostorát I. Béla Szekszárdon, ahol el is temették, s – ami még ennél is nagyobb érdeklődésre tarthat számot – miért választotta I. László temetkezési helyéül a somogyvári bencés apátság hatalmas bazilikáját, azt a helyet, ahol száz évvel korábban még Koppány vezér volt mindennek ura?

Őszintén meg kell mondanunk, hogy a sokszor ellentmondó, helyenként zavaros adatok rendezése nem könnyű feladat, azonban a kutatás nem jutna előbbre ésszerű feltevések nélkül.

Az ezredforduló előtti évek politikai eseménytörténetét tehát így összegezhetnénk. Géza, öccse Szerénd-Mihály

halála (vagy megöletése?) után fiait, Koppány-Szár Lászlót és Vászolyt (Vazult) meghagyta hercegi hatalmukban. Valószínűbb, hogy Vászoly a később száműzött hercegek apja, az András-Béla-Géza-László ág azonban mindenképpen a Koppány és Vászoly-hagyomány örököse.

Amikor Géza fejedelem 997-ben meghalt, Koppány vezér nyomban haddal tört fiára, Istvánra. A Szent István legendák természetesen úgy igyekeztek feltüntetni Koppány lázadását, mint a pogányság, az ördög támadását a kereszténység ellen. Bizonyos, hogy a fejedelmi hatalomra törő Koppány eredményesen használta céljai érdekében a pogány ideológiát, de – amint láttuk – a fejedelmi széket követelte magának az özvegy Sarolttal együtt és „meg akarta ölni Szent Istvánt”. István „összegyűjtötte a seregét és az ellenség elébe indult . . . Megkezdődött a csata, mindkét részen sokáig és vitézül folyt a viadal, de . . . István vezér nyert dicső diadalt . . . Koppányt pedig Szent István négyé vágatta.”

A Koppány ellen hadba vonuló István seregéről a források szűkszavúan és egyoldalúan írnak, tulajdonképpen csak a német lovagok részvételét hangsúlyozzák (Hont, Pázmány és Vencellin). Igen elmosódott képet rajzolhatunk arról, hogyan is történhetett a terület elfoglalása és kisajátítása. Vannak történészek, akik a törzsi és a foglalkozást jelentő helynevekből igyekeznek következtetéseket levonni. Somogyban például feltűnően sok a Berény és Kér falunév, ugyanakkor viszont mindössze két fejedelmi névből képzett helynevünk van: Fajs és Koppány (ez utóbbi azonban a középkorban Tolna megyéhez tartozott). Feltehető, hogy ezek a törzsi helynevek egy államalapítás kori katonai telepítés eredményei, persze nemcsak Somogyban, hanem az egész országban. Ezt a folyamatot úgy kell elképzelnünk, hogy a magyar törzsek felbomlása után, a 10. század végén még tudták az emberek, hogy hajdan kinek a törzséhez tartoztak, s saját volt törzsnevüket megkülönböztető népnévként használták egy-egy új környezetben. Amikor tehát a Kér törzsbeliék közül egyeseket áttelepítettek például Koppány vezér szállásterüle-

tére, akkor ők magukat Kériknek hívták, s ez a név rajta ragadt a falujukon.

A modern történettudomány módszereiben és szemléletében is mindinkább közeledik a természettudományok felé. Ma már sokan vallják, hogy a kutatásokban aktív szerepet kell juttatni a hipotéziseknek, az ésszerű feltevéseknek, s ezeket kell az adatok, a konkrét tények próbájának alávetni. Nagyon fontos azonban az ellenőrzés, a kontroll.

Ha feltesszük, hogy az István ellen elsőként fellépő Koppány szállásterületét (Somogyot) a győztes fejedelem saját hadinépével megszállta – s ez a feltevés a legteljesebb mértékben szükséges és indokolt –, akkor arra is gondolnunk kell, hogy a vezéri székhelyet, a somogyvári erősséget pedig különösen igyekezett biztosítani. Joggal várhatnánk tehát e falu környékéről szép számmal törzsi helyneveket, ezekre azonban az adott területen nem lertünk.

Koppány vára mindenestre hatalmas védmű volt. Sáncművei ma is láthatók akár a Fonyód–Kaposvári út felől, akár az országút irányából. A somogyvári várhegyen több mint fél évtizedig intenzív régészeti kutatás folyt, s úgy látszott, elő fognak kerülni a 10. századi régészeti emlékek.

Koppány legyőzött népe súlyos terhekkel bűnhődött lázadásáért. Szent István nagyobb legendája szerint István Somogy egész népét a pannonthalmi monostornak akarta adományozni, de főemberei erről lebeszélték, mondván „nehogy a szegény nép leroskadjon a szolgaság terhe alatt és elszéledjen a földjéről”. A tized azonban a pannonthalmi Szent Márton egyházé lett. De nemcsak gabonából, marhából kellett tizedet adni, hanem a tizedik gyermek is az egyház szolgája lett. István – mai szemmel – kegyetlenül bánt el ellenfeleivel, de ne feledjük Marx szavait: az erőszak minden régi társadalom bábája, amely új társadalommal terhes.

Dunántúl meghódításával azonban a harc tulajdonképpen inkább fellángolt, semmint elült volna. István kemény, központi akaratát szinte semmibe vette Erdély ura, Gyula és a marosvári Ajtony. Szent István „híres és nyereséges háborút

viselt Gyula nevezetű anyai nagybátyja ellen. A király elfogta Gyulát, feleségével és két fiával együtt, és átküldte őket Magyarországra... országát pedig egészen Magyarországhoz csatolta.” Anonymus még többet mond erről: István Gyulát „egész életén át börtönben tartotta”. Anonymus azonban túloz, külföldi források ugyanis elmondják, hogy Gyula hamarosan megszökött fogságából, és a lengyel királyhoz, Boleszlávhoz szegődött. Sajnos a Gyula ellen indított hadjáratról még annyit sem tudunk, mint a Koppány elleniről.

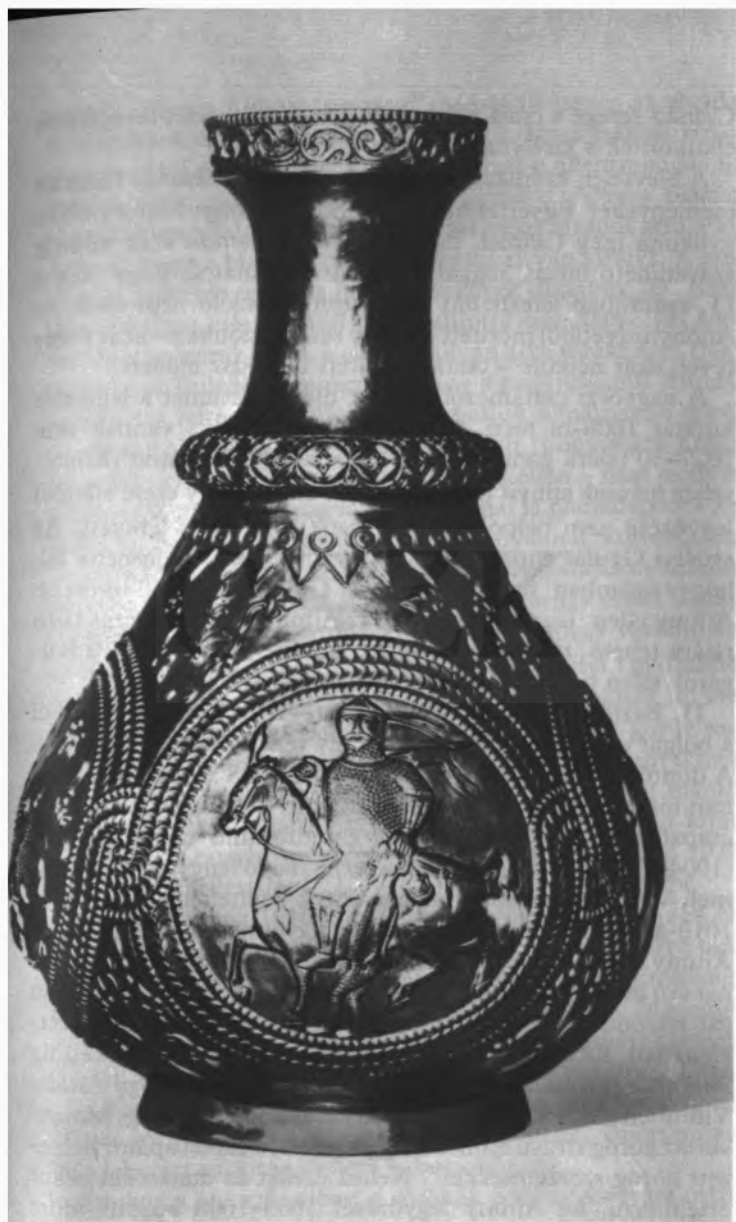
A marosvári Ajtonyról – szerencsénkre – eléggé alapos leírást ad Szent Gellért legendája. „Marosvárt egy Ajtony nevű nagyon hatalmas fejedelem volt, aki Vidin városában görög szertartás szerint keresztelkedett meg. Ez szörnyen sütkérezett erejében és hatalmában. Hét felesége volt, mert a keresztény hitben nem volt tökéletes... Hatalmát a görögöktől vette. Az említett Marosvárott Keresztelő Szent János tiszteletére monostort épített, és abba apátot helyezett görög szerzetesekkel... ennek az embernek szolgált a Körös folyótól az erdélyi részekig és Vidinig, s Szörényig terjedő föld, amelyet egészen hatalma alá vont, fegyvereseinek sokaságával túltett a királyon és semmibe sem vette őt.” Ajtonyt már bizvást nevezhetjük akár fejedelemnek is, hiszen van állandó székhelye (Marosvár), ahol kőegyházat építtet a bizánci Keresztelő Szent János tiszteletére, erős sereg vigyazza hatalmát, önállóan tárgyal külföldi uralkodókkal, például a bolgár cárral. Nagy vagyonáról, fényes udvartartásáról is szólnak adatok.

A magunk részéről nem tartjuk kizártnak, hogy a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött – csaknem tíz kiló súlyú – nagyszentmiklósi kincs pazar aranyedényei Ajtony étkezésének ékességei voltak. A kincs lelőhelye, Nagyszentmiklós ugyanis éppen Ajtony „országának” területére esik. Mivel Ajtony a „királynak minden dologban ellenszegült”, s kiváltképpen megdézsmálta a Maroson leúsztatott sóhajók rakományait, „vamosokat és öröket állítva a folyó révhelyein, egészen a Tiszáig és mindent megvámolt”, István unokatestvérét, Doboka fiát, Csanádot küldte a marosvári nagyról ellen.

7–8. Aranyedények a nagyszentmiklósi kincsből

(Feltételezik ugyanis, hogy István király anyja, Sarolt és Csanád anyja testvérek voltak, vagyis az erdélyi Gyula másik leánya, Karoldu lett volna Doboka felesége.) „Összegyűjtötték a sereget, és valamennyien harcba indultak, s mikor a Tiszán átkeltek, megütköztek Ajtonnyal és seregével. Nagy robaj és láрма támadt, és a küzdelem délig tartott, és sokan hullottak el sebesültek innen is, onnan is, mindkét részről.” Csanád végül is az éj leple alatt rohanta le ellenfelét. „Ajtonyt

Csanád serege a csata színhelyén megölte. A fejét levágták és elküldötték a királynak.”

A Névtelen krónikás, Anonymus azonban nem így tudja az eseményeket. Egyértelműen kimondja: Ajtonyt Marosvárbán gyilkolta meg Csanád. Bár Anonymus *Gestája* nem mindig szavahihető forrás, joggal feltehették a kutatók, hogy még a 11. században létezhetett egy Ajtonyról szóló népi ének, és Anonymus ebből merített. Ajtony serege azonban – akár vezérével, akár nélküle – csatát veszített Nagyősz mellett.

A nagyőszai csatamezőn aratott diadal dátumát a legújabb kutatás 1008-ra teszi, vannak akik 1003-ra, s vannak akik 1027–30 tájára gondolnak. A történészek jól adatolt okfejtéséhez mi csak annyit teszünk hozzá, hogy e nagy erejű ellenfél legyőzése nem belpolitikai tényezők függvénye lehetett. Az erdélyi Gyulát éppen legyőző Istvánról nem tételeznénk fel, hogy nyomban hadba vonult a Gyulánál sokkal erősebb Ajtony ellen. Úgy véljük, hogy az Ajtony elleni hadjárat 1018 tájára tehető, tehát arra az időre, amikor István király a bolgárok ellen harcoló bizánci császárral szövetségbe került.

II. Bazileiosz bizánci császár 1002–1004 között foglalta el a bolgár cár Duna-vidéki várait, így természetesen Vidint is. A döntő csapást azonban csak az 1014–1018 közötti hadjáratban mérte a bolgárokra. István magyar király ekkor segítette csapatokkal a bizánciakat. Az ezredforduló utáni években (1004–1013 között) a harciasan terjeszkedő lengyel fejedelemmel, Vitéz Boleszlávval hadakozott, s – feltehetően – csak az 1018-as békekötés után fordíthatta figyelmét és katonai erejét Ajtony ellen. Véleményünk szerint tehát jelentős külső katonai erő játszhatott közre a magyar király sikereiben, s nyilván ezt viszonzandó vettek részt a magyar csapatok Ohrida ostromában. Ez a keltezés kedvezően befolyásolna több – eddig vitatott – forrásadatot. Így például tudunk arról, hogy Ajtony Vidinben görög szertartás szerint keresztelkedett meg, Marosvárott görög rítusú monostort építtetett, s „abba apátot helyezett görög szerzetesekkel”. Nehéz ezeket az utalásokat akkor értelmezni, ha Ajtony legyőzését 1003–1008 közötti időre

tesszük, hiszen Ajtony „országa” még 1019-ben is az ohridai bolgár érsekség alá tartozott, s maga a bizánci császár erősítette meg az érsek jogait. De vajon nincs-e ellentmondás így módon saját mondataink között? Egyrészt Ajtony bizánci egyházi kapcsolatait hangoztatjuk, másrészt viszont arra gondolunk, hogy a bizánci sereg támogatta István királyt. A szövetségi politikát régen is hatalmi érdekek diktálták. II. Bazileiosz bizánci császár 1001-ben indította meg kegyetlen hadjáratát a bolgárok ellen, s ekkor nyilván arra törekedett, hogy megnyerje Bulgária szomszédait, így a nagyhatalmú Ajtonyt is. Ezzel a feltevéssel jól magyarázhatjuk a marosvári görög monostor alapítását is. Amikor azonban tudomására jutott, hogy István király haddal készül Ajtony ellen – nem akarván a bolgárok mellett a magyar királysággal is hadiállapotba kerülni –, Ajtonyt cserbenhagyta, és Istvánnal szövetkezett. Véleményem szerint erre utal a Gellért legenda azon kitétele, hogy az első csatában „Csanád serege futásnak eredt”, majd Csanádnak a bizánci katonaszent, Szent György vértanú sugallta, hogy az éj leple alatt támadjon. Ha Csanád győzelmének kivívásában szerepet adunk bizánci csapatoknak is, sokkal jobban érthető a magyar vezér türelmessége a görög monostor szerzeteseivel szemben: „Csanád ugyanis nem űzte el őket, hanem megengedte, hogy abban a helyzetben maradjanak, amelyben találta őket.” Amikor később István király létrehozta a csanádi püspökséget, ennek első püspöke 1030-ban Szent Gellért lett.

Gellért püspök 1018 körül érkezett Magyarországra, s ekkor Ajtony hatalma még sértetlen volt. Legalábbis erre utalhat a 11. századi Ademarús Cabaninensis francia krónikairó beszámolója Ajtony katonai és gazdasági erejéről. Megemlíthetjük még, hogy Gellért papjai között két zalavári szerzetes is volt, a zalavári apátságot viszont 1019-ben alapította István.

A Koppány elleni hadjárat idején István még annyira ifjú ember volt, hogy az írott források ezt kiemelik. Vajon milyen idős lehetett az Ajtony elleni háború idején?

Amikor a 16. században a törökök Székesfehérvárt ostrom-

molták, a pasa – győzelem esetére – szabad rablást engedélyezett. Egy tolmácskodó, művelt janicsár fosztogatás közben magához vett egy latin nyelvű krónikát, amelyet később lefordított törökre, és átadta a szultánnak. Ez a magyarok történetéről szóló régi krónika igen becses adatokat őrzött meg. Többek között részletesen tudósít István király és Ajtony harcáról, s a leírásokban a királyt, mint meglett férfit, sőt zsémbes vénembert jellemzi. Ha ez a jellemzés túlzó, tehát pontatlan is – hiszen a 975 táján született István ekkoriban alig múlhattott 40 esztendő –, azt mindenesetre jelzi: hosszú időnek kellett eltelnie Koppány és Ajtony legyőzése között.

István államszervező harcait tehát ilyen időrendi láncra fűzhetjük fel: 998-ban Koppányt, 1002-ben Gyulát, és végül 1008 vagy inkább 1018 táján Ajtonyt győzte le. Vagy helytelenül használtuk volna az „és végül” kifejezést? Lehetséges, hogy a lázadó vezérek elleni küzdelem nem is szakadt meg Ajtony fejének rúdra tűzésével? Szerencsésebb lenne talán még egy eseményt, illetőleg személyt ide kapcsolni.

A fejedelmi család származásrendjének vizsgálatakor azt mondtuk, hogy Koppánynak volt egy testvére, név szerint Vászoly vagy Vazul. Mit tudunk róla? A krónikák megerősítik azt, hogy Vazul István unokaöccse volt, akit „a király ifjúi kicsapongása és oktalansága miatt” a nyitrai börtönbe záratott. Nyilvánvaló, hogy a krónikás itt eltitkolt valamit, hiszen egy Árpád-házi herceget nem zárathattak el minden komoly ok nélkül. Nem sokkal alább arról értesülünk, hogy István Vazult királlyá akarta tenni, ebben azonban megakadályozta Gizella királyné és bűntársainak gonosz ármánykodása. A királyné és embere, Sebős „kitolta Vazul szemeit és ólmot öntött fülének üregébe”, azaz alkalmatlanná tette az uralkodásra. Koppány 970 körül születhetett, öccse, Vazul sokkal később, ha István trónrakerülésekor még ifjú volt. Talán nem tévedünk, ha feltételezzük, hogy életét Koppány háborújának vérbe fojtása után éppen zsenge korának köszönhette. Ifjává serdülve nyitrai herceg lett, tehát nyilván meghódolt a királynak. Amikor azonban Imre herceg – István király fia – halála

után az öregedő király utódjául nővére fiát, Orseolo Pétert jelölte ki, az addig „csendes ellenzék” kemény lépésre szánta el magát. „Az udvarbeliek közül négy főember eltökélték magukban”, hogy megölik a királyt. „Közülük az egyik... vakmerőséggel bement és a király gyilkolására a köpenyege alatt mezítelen kardot rejtegetett.” A merénylet azonban nem sikerült, s a bűnösöknek lakolniuk kellett. Szent István kisebbik legendája – e részletek forrása – neveket nem említ, bizonyosnak látszik azonban, hogy Vazul megvakíttatásának e merénylet volt az oka.

Feltűnő egyezés vehető észre Koppány és Vazul akciója között, az tudniillik, hogy mindketten pogány hagyományokat igyekeztek feléleszteni. Koppány az ősi levirátus szokásjoga alapján kívánt az elhunyt fejedelem örökébe lépni, s az özvegyet feleségül venni, Vazul pedig a szakrális királygyilkosságra készülhetett.

A keleti népek egy részénél az uralkodót istenként tisztelték, mert „égi származásúnak” gondolták. Az orkhoni feliratokban a türkök uralkodójáról olvashatjuk: „A türkök istene fenn az égben... felnevelte atyámat Ilteresz kagánt és az anyámat Ilbilge katunt, az ég csúcsán tartva őket.”

Az égi származás azonban azt is jelentette, hogy ezek a fejedelmek, királyok nem természetes halállal fejezték be életüket, hanem a nép feláldozta, vagyis megölte őket.

Arra nézve, hogy őseinknél is megvolt ez a szertartás, kétségbevonhatatlan bizonyíték krónikáink egyik megjegyzése: „Álmos fejedelmet (Árpád apját) Erdélyben megölték, mivel nem mehetett be Pannóniába...”

A krónikairó vagy másoló persze már nem volt tisztában a fejedelmgyilkosság valóságos indítékaival, ezért egyszerűen csak annyit közöl, hogy Álmos nem mehetett Pannóniába.

Mikor áldozták fel az uralkodót? Rendszerint akkor, ha uralkodási ideje – általában 40 év – lejárt. S akkor is, ha valami tragikus megrázkódtatás érte népét, s ki kellett engesztelni az égi hatalmakat.

Ami mármost Vazult illeti, szembetűnő, hogy István király

1037-ben töltötte be uralkodásának 40. esztendejét, tehát erre az évre tehető a szakrális királygyilkosság kísérlete.

A kora feudális magyar királyi hatalom azonban már elég erős volt ahhoz, hogy megvédje érdekeit, és leszámoljon a pogány tradíciókkal.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A magyar társadalom képe a 11. században

A magyar törzsek neveit ismerjük, de vajon a törzsi szervezet szerepet játszott-e akár a megtelepedésben, akár a társadalmi szerkezet további alakulásában a 11. században? E kérdésre csakis nemleges választ adhatunk, s ezt a tagadó választ nem gyöngíti az a körülmény sem, hogy a közép-európai környező államok életében az államiság a törzsszervezetből nőtt ki, mind a csehek, mind a lengyelek esetében. A magyar fejlődés tehát ebben eltér a szomszéd népek fejlődésétől. Ha azonban ez így van, akkor mi volt a 10–11. századi magyar társadalom átfogó alapegysége?

Számos adat utal arra, hogy ez a keresett alapegység a nemzetség lehetett. Próbáljuk meghatározni a nemzetség fogalmát. Az volna a legszerencsésebb, ha a magyar történelmi kútfőkből meríthetnénk. Itt azonban nyomban gondban vagyunk, mivel az írott források a magyar nemzetségről a 12. századig egy árva szót sem szólnak. Az 1180-as évek végén tűnik fel – lehetséges, hogy nem is hiteles – oklevelekben első ízben a jól ismert „de genere” formula, valójában azonban Anonymus ad tájékoztatást a nemzetségekről 1200 táján. A Névtelen Jegyző magyar nemzetségei azonban kivétel nélkül nemesi nemzetségek, mivel a földesurak alapvetően fontos birtokvédelmi szempontjainak megfelelően vezette vissza Anonymus az egyes birtokos családok őseit a honfoglalás koráig. Természetesen voltak olyan családok, amelyek birtokaikat és hatalmukat régtől élvezték. Erre utal Kálmán király egyik törvénye is: „Minden olyan birtok, melyet Szent István adományozott, illessen meg minden természetes leszármazás sze-

rinti utódot vagy örököst.” Kálmán király korában természetesen már „ősi birtoknak” tekintették az első király adományait is, tehát ez a törvény már inkább összemosza az egykor nyilván meglevő különbségeket.

A nemzetségek néhány közös eredetű, tehát rokon családból állanak, a nemzetségtagok száma azonban olykor több száz is lehetett. A nemzetségi rokonok egymás között nem házasodhattak. A nemzetség másik fontos jellemzője a közös név, ideértve csak az adott nemzetségen belül használt személyneveket is. A harmadik ismerv a közös ős számontartása és tisztelete. Számunkra talán a legfontosabb ismérvek egyike a közös nemzetségi temető használata, ahová nemcsak temetni nem lehetett idegent, de kívülálló a temető földjére sem tehetette a lábát. Fontos összetartó kapocs volt minden nemzetség életében a közös vérbosszú.

Ezek a nemzetségre jellemző jegyek szépen fellelhetők a magyar nemesi nemzetségek sajátosságai között. Megfigyelhetjük a közös ős tiszteletét, a közös címer használatát, a saját alapítású monostorba temetkezést, a tipikus személynevek gyakori ismétlődését és a nemzetségi birtok továbböröklését.

A 13. században 180 nemzetségről tudnak a források.

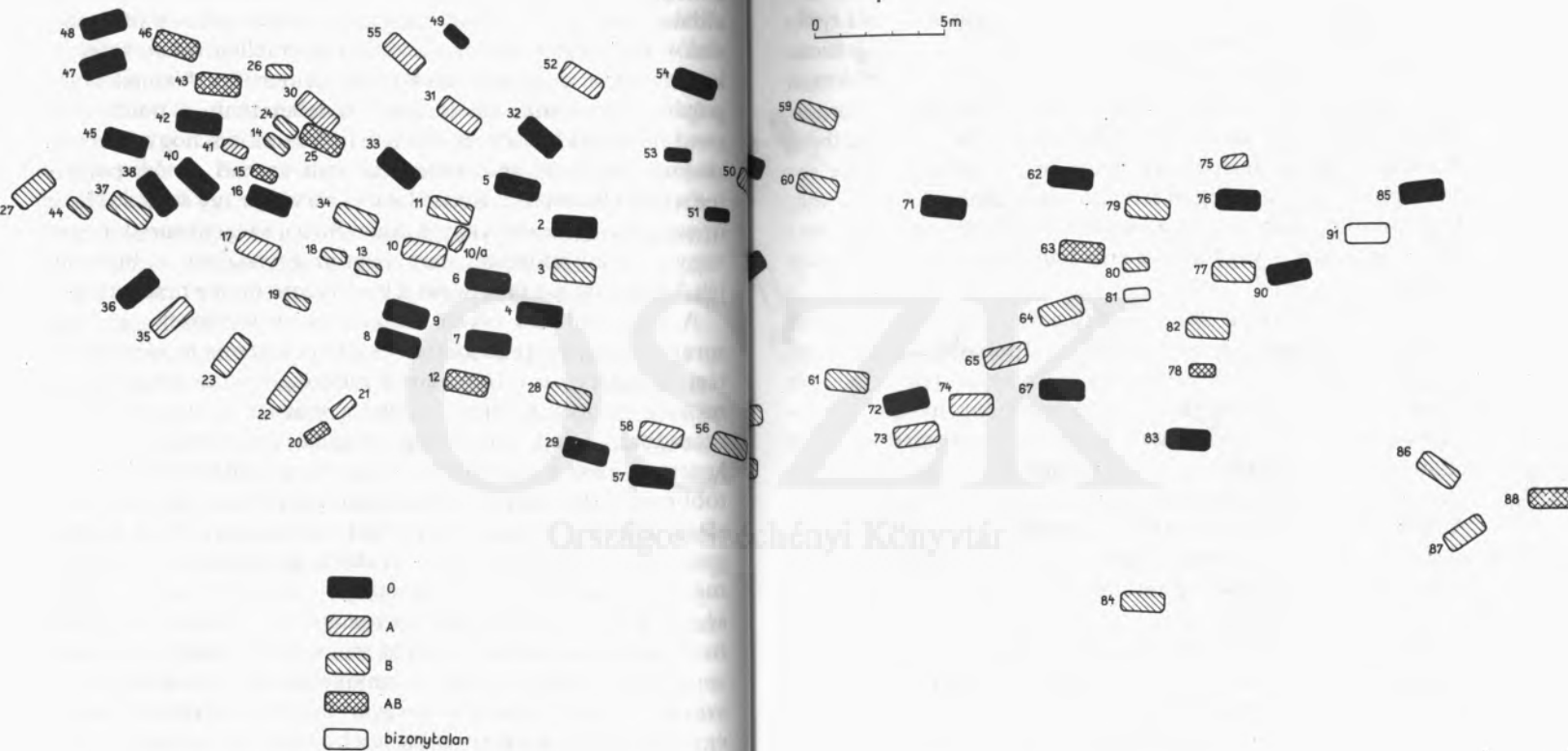
Mindezek után igen fontos kérdés az, hogy milyenek voltak a magyar nemzetségek a 10–11. században? Szembetűnő, hogy a 11. századi törvényekben soha nincs szó nemzetségfőkről, sőt tulajdonképpen nemzetségekről sem, hiszen azt olvashatjuk, hogy „ha fiúörökösök nincsenek, örököljön a fitestvér. Ha pedig az illetőnek fitestvére sincsen, az örökséget a király részére vegyék át”, tehát nem a nemzetségtagok kezébe kerül a föld. Az világosan kitűnik a törvények szövegéből, hogy az apa után a fiúk örökölnek. Igaz, a törvények inkább követelmények, semmint a valós állapotok pontos rögzítései, mégis joggal kételkedhetünk a nemzetségek 10–11. századi meglétében.

A régészek sok ezer temetkezést tártak fel a 10–11. századból, tehát ha hallgatnak az írott források, beszélniük kellene a régészeti leleteknek. Ha a tárgyalt korban voltak nemzetsé-

gek, okvetlenül kellett lenniük nemzetségi temetőeknek. Kitudunk-e mutatni ilyen temetőket? Komoly kísérletek ellenére is csak tévovázva, bizonytalankodva jelenthetjük ki, hogy a meggyőző érvek az egykori tényekkel azonosak. Maradjunk abban, hogy a 10. századi magyar nemzetségek – a jelek szerint – már nem mutatják azokat a kötött jellemzőket, amelyeket a fogalom meghatározásakor megismertünk. Vannak olyan pogány temetőink, amelyeknél fel lehet tenni a nemzetségi rend sírvilági rögződését. Ne feledjük azonban, hogy a kereszténység felvétele után már nem volt szabad az ősi pogány temetőket használni. Szent László törvénye így szólt: „Ha az úr szolgájának testét vagy a falusi bíró a szegénysorsú idegen vagy falubeli holttestét nem viszi az egyházhoz . . . bűnhődjék.” Lám, itt is a falu népét a bíró vezeti, nem a nemzetségfő.

A közelmúltban olyan vizsgálatok is történtek, amelyek során – bevonva az embertan és az orvoskémia modern kutatási módszereit is – feltehetően megalapozottan arra az eredményre jutottunk, mely szerint a magyar köznép a 10–11. században családi, mégpedig kiscsaládi csoportokban temetkezett, s ezek a csoportok – a jelenlegi ismeretek szerint – többnyire nem voltak rokonságban egymással. Ha ez a kutatási eredmény helyes, akkor ez azt jelenti, hogy sem a túlvilágon, sem az életben nem vérrokonsági alapon szerveződtek már az együttélő – illetve temetkező – nagyobb (falusi) közösségek. Ezek a vizsgált magyar temetők a 10. század első harmadától funkcionáltak, tehát ha már ekkor bizonytalan a nemzetségi szervezet megléte, mennyivel bizonytalanabb egy évszázad múlva, amikor a magyar társadalomban a vagyoni egyenlőtlenségek egyre erőteljesebbek lettek, amikor a feudális magyar állam létrejött.

Persze helytelen lenne, ha nem említenénk meg, hogy vannak biztos és hiteles adataink arra, hogy a nemzetségi társadalom megmaradhat akár évszázadokig is érintetlen tisztaságában. Nálunk a székelyeknél figyelhető ez meg, akik még a 14. században is nemek és ágak szerint éltek, akiknél nem volt magánbirtok. A nemzetségi szervezetben élő székelyek élet-

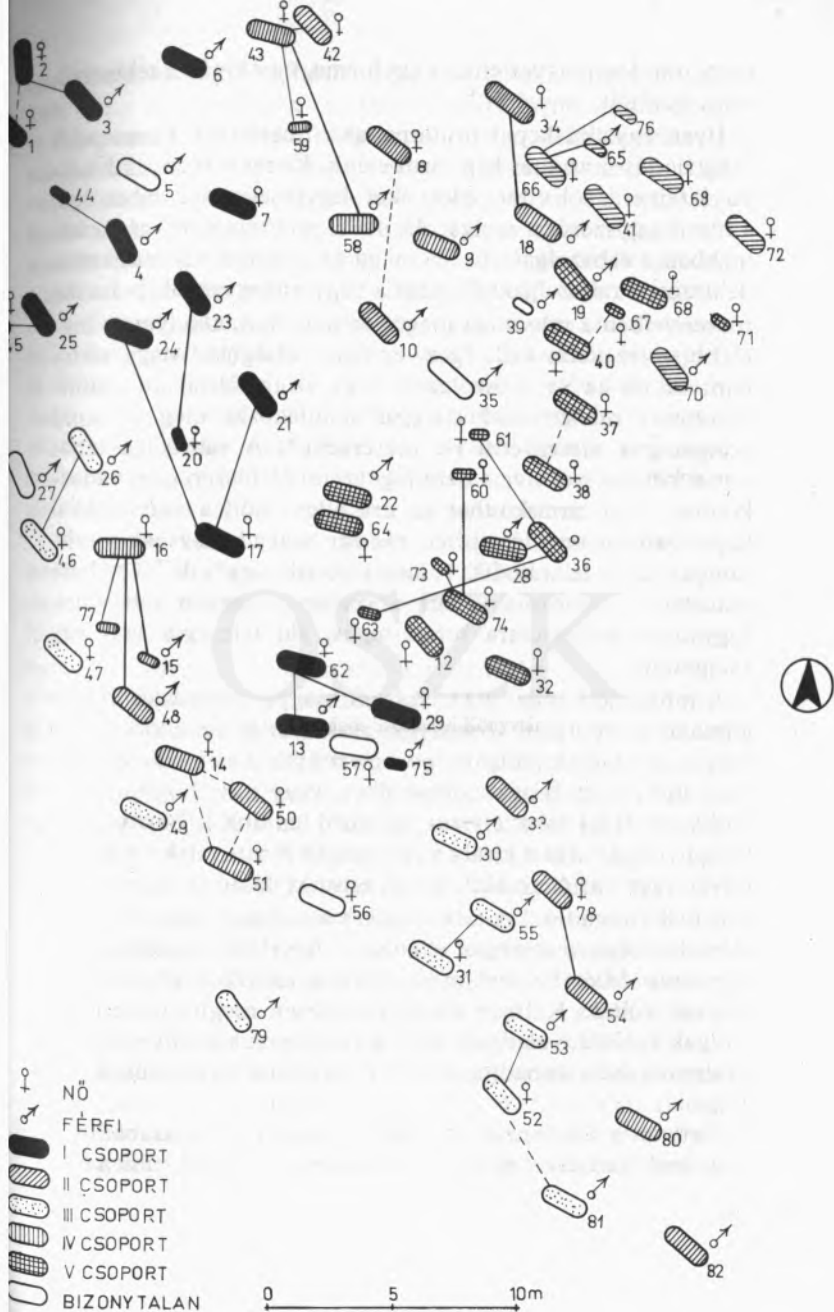
10-11. századi magyar temető vércsoport szerint elkülönülő csoportjai

módját még a 12–13. században is a félnomád állattartás jellemezte, a földművelés csak a 14. században terjedt el. Nem vonható az sem kétségbe, hogy a székely nemzetségtagok egyformán szabadok voltak, s mindegyikőjük katonáskodni tartozott a királynak. Hadjárataik során elég sok rabszolgát ejtettek, s ezekkel műveltették közös földjeiket. Lassacskán azonban a Székelyföldön is a ház, a malom, a szőlő, a halastó saját tulajdonú lett. Tehát valódi nemzetségekkel aligha számolhatunk már a 10. században, még kevésbé a 11. században. A magyar falvak, települések is ezt bizonyítják, hiszen a rokonsági falvakat igen régen felváltották a szomszédsági falvak. Úgy véljük, csak az arisztokrácia őrizhette meg nemzeti szervezetét – vagy annak erős hagyományait –, a köznép aligha.

Az Ipoly mellett, a Börzsönynek a szeszélyes folyóra néző nyugati hajlatában, a mai Letkés és Ipolytölgyes községek határvonalánál ezer évvel ezelőtt kis magyar települések és természetesen temetők voltak. A dombperem nyugati szegélyén két, 10–11. századi temető közel 200 sírját tártuk fel. Az elhunytakat kétségkívül pogány módon temették el a hozzátartozók, s – vizsgálataink szerint – családi csoportokban. A temetőket 1090 körül (vagy még később) el kellett hagyniuk, s a 12. század derekától már a falut védelmébe fogó szép völgy egyik magaslatára épített kis templom köré, a cinterembe helyezték halottaikat. Itt – a közel félezer temetkezés közül – már csak a templom belsejében eltemetettek csoportja különíthető el. A halottak „országá” is teljesen egységes, homogén képet mutat az uralkodó osztály és a nép csoportjain belül. Úgy látszik, inkább a társadalmi tagozódásra kell jobban figyelnünk.

Egyik kitűnő polgári történétírónk, Pauler Gyula úgy vélte, hogy Magyarországon a pogánykorban „határozottan csak két osztály domborodott ki: a rabszolgák és a szabad magyarok, akik mind egyenlőek voltak”. „István király elismerte,

10–11. századi magyar temető családi sírcsoportjai

hogy minden magyar ember egyforma, úgy kívánta tekinteni, mint barátját, testvérét.”

Ilyen egysíkú képet mutatnának a források? Tüzetesebb vizsgálódás után más kép tárul elénk. Korai törvényeink servus kifejezése sok vitára adott okot. Egyik jelentése: rabszolga, a másik egyszerűen szolga. Az ókori rabszolgatartó társadalmakban a rabszolgatartó (és maga az állam) korlátlanul rendelkezett a rabszolgákkal, mint a vagyontárgyakkal. I. István törvényeiben a rabszolga megölése már bűn, amelyért – legalább – vezekelni kell. Igaz, ez nem túlságosan nagy védelem, de ha az úr rabszolgáját vagy szolgálóleányait „tanúbizonyosság mellett szabadsággal ajándékozza meg... senki szolgaságba visszavetni ne merészelje”. A rabszolga tehát – mai kifejezéssel élve – nem jogi személy, hiszen nem vádaszkodhat, nem tanúskodhat az ura ellen. Sőt, a szabadokkal kapcsolatokat sem létesíthet. Ha egy szabad „másnak a rabszolgájával fajtalanodik... korbácsolják meg”, de ha ez harmadszor is előfordul, maga a szabad is legyen rabszolga. Ugyanígy szolgasorsra jutott az is, aki feleségül vett egy szolganőt.

A rabszolgák tehát a 11. századi magyar társadalomban is jogtalan és védtelen személyek, akiket uruk tulajdonképpen meg is ölhet, de kiszolgáltatott helyzetükből kiemelkedhetnek vagy úgy, hogy felszabadítják őket, vagy úgy, hogy maga a király emeli fel valamelyiket. Ilyenről hallunk I. István egyik törvényében: „Ha a király a rabszolgák közül valakit a királyi udvar vagy vár élére állít, annak tanúskodását az ispánok között kell elfogadni.” A rabszolgákra azonban – minden megalázó kiszolgáltatottságuk ellenére – ügyeltek, mondhatnánk vigyáztak. Miért? Azért, mert „élő munkaeszközök”, vagyontárgyak voltak. Kálmán király egyenesen megtiltotta a rabszolgák külföldre eladását. Első törvényeink keményen tiltják a rabszolgák felszabadítását akkor, ha nem a tulajdonosuk járt el így.

Nyilván a földesurak is belátták, hogy ha a felszabadított szolganak házhelyet és földet juttatnak, érdekeltté válik a ter-

melésben, és nagyobb hasznót hoz. A felszabadított szolgának tehát már nemcsak munkaeszköze, hanem „háztartása” is volt, amint ezt például a garamszentbenedeki alapítólevél tanúsítja, amely nem lehetett jelentéktelen, ha arra is volt módja, hogy adott esetben – ha lopott – öt tinóval megváltotta magát. Tudnunk kell azonban, hogy a rabszolgák felszabadítása nem azonos azzal, hogy a szolgák önálló gazdaságot kapnak, azaz más szóval „földre ültetik” őket. Az előbbi kizárólag jogi aktus, az utóbbi gazdasági kérdés. A rabszolga attól még ugyanolyan kiszolgáltatott ember maradt, ha kapott is földet. S ugyanúgy: nem lettek szolgák a szabadok (liberi) vagy az ún. szabadosok (libertini) azáltal, hogy önálló földterületeket kaptak művelésre. Ha a rabszolgának volt saját háza, ugyanúgy kellett dézsmát fizetnie, mint a szabadnak, de ezáltal nem vált egy csapásra szabad emberré.

Megtudhatunk-e ennél többet a magyarul *innek* nevezett szolgákról a korabeli temetők alapján? Csábító lenne azt mondani, hogy mindazok a temetkezések, amelyek teljesen melléklet nélküliek, szegény szolgasírok. Csakhogy ez egyáltalán nem lenne igaz, mivel a sírokba tett melléklet elsősorban hitvilági, és csak másodjára gazdasági kérdés. A honfoglaló magyarság első nemzedékeinél megfigyelhető lovas temetkezések számának gyors apadása kétségtől szociális okokkal is magyarázható, az ételmellékletek jelenléte vagy hiánya azonban már semmiképpen sem. Másrészt a melléklet nélküli sírok száma a 10–11. századi köznépi temetőkben oly nagy, hogy csakis torz eredményre vezetne szolgákat látni bennük. Ugyanakkor ezek a melléklet nélküli temetkezések megkülönböztetés nélkül együtt nyugszanak a jellemző mellékletekkel ellátott családtagokkal. Minden temetőben vannak azonban olyan sírok, amelyek a többi sírtól elkülönítve, azoktól távolabb fekszenek, s túl azon, hogy melléklet nélküliek, valami lényeges dologban elütnek a többitől. Ilyennek vélem a zsugorított testtartásban eltemetett embereket. Az általam feltárt magyar köznépi temetőkben 100 sírra körülbelül 3–4 ilyen temetkezés jutott. Jelezheti ez esetleg a szabadok és a szolgák

e korabeli számarányát is? Fogas kérdés, hogy kikből lettek a rabszolgák?

Mind a kalandozó hadjáratok jellemzésekor, mind a székely társadalom rövid bemutatásakor utaltunk a hadjáratok során szerzett foglyokra, akik azután rabszolgák lettek. De szolgálkák süllyedtek a vétkes szabadok, no és nem utolsósorban azok a szabadok, akiket egyszerűen szolgálkák tettek. Szent István kemény szigorral óvja szabadjait: „az ispánok vagy katonák közül senki ne merészeljen szabad személyt szolgálkába hajtani”. De a bezárt nagykapu mellé nyomban nyit egy kiskaput: „ha azonban valaki, akit idáig szolgálkásban tartottak, szabadsága védelmében törvényes ítélethez folyamodván szabaddá lesz, elégedjék meg (!) szabadsága élvezésével, és az, aki őt szolgálkásban tartotta, semmi kártérítést ne adjon”.

Pauler Gyulának abban igaza volt, hogy a legélesebb határvonal a rabszolgák és a szabadok között húzódott, azonban a szabadok társadalma is erősen differenciált volt. A tömeget a köznép, a közrendűek alkották, akiket a források „pauper aut vulgaris” névvel jelölnek. Ezek szabad emberek voltak, de azért aligha tudták „életük futását a szabadság serénységével végezni”. A törvények félreérthetetlenül jelzik a szabadok (liberi) hármasságát. Más elbírálás alá esnek az előkelők, az ispánok (comes), másként ítélik a vitézek (militēs) és ismét másként az egyszerű közrendű emberek felett. Ha például egy vitéz leányt rabolt – régen nagyon divatos volt ez a harcias udvarlás –, akkor 10 tinót fizetett a rablásért, ha azonban a népből való tette ugyanezt, csak öt tinót tartozott átadni. Mi volt az egyszerű szabadok megélhetésének alapja, s hogyan éltek?

Jó egy évtizeddel ezelőtt a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete nagy vállalkozásba kezdett. A régészek elhatározták, hogy feltérképezik, és a helyszínen ellenőrzik valamennyi fellelhető régészeti lelőhelyet. Így születtek meg Magyarország régészeti topográfiájának első kötetei. E munkálatok közben igen szembetűnő volt, hogy a régészeti mód-

szerekkel azonosítható Árpád-kori falvak száma lényegesen nagyobb, mint ahány településről az írott forrásokból tudunk. A 12–13. századi falvak oly sűrűn sorakoztak egymás mellett, hogy nemegyszer néhány km sem volt a két falu között megteendő út. Mi következik ebből? A jelenség magyarázatára többféle lehetőség is kínálkozik. A legkézenfekvőbb következtetés az lenne, hogy az Árpád-kori településhálózatunk igen sűrű volt, vagyis – mai szemmel nézve – az igen kis lélekszámú falvacskák nem messze feküdtek egymástól. Igen ám, de a régészeti anyag alapján arra nem tudunk felelni, hogy vajon az egymás mellett talált településeket egyidőben használták, vagy pedig – esetleg – egy-egy közösség (család) hozott létre idővel 5–6 telephelyet is. Ennek az utóbbi feltevésnek nagyon reális alapjai lennének, ha meggondoljuk, hogy a 11–12. század folyamán a magyarság életében az alapvető és meghatározó szerepet az állattartás játszotta, jöllehet a földművelés is intenzíven fejlődött. Azonban a földművelés sem úgy folyt, ahogyan ma képzeljük. Mivel a korai középkorban mérhetetlen mennyiségű szabad földterület volt, senkinek sem jutott eszébe a föld kímélése, gondos trágyázása. Addig munkálták a földdarabot, amíg ki nem merült, s akkor továbbálltak, odébb mentek. A szántóföldek tulajdonképpen a házak tartozékai voltak, tehát a megtelepedett falusiak sem voltak mozgatlanok. Hát még a hatalmas számú állat mozgása mennyi gondot okozott. Guibert nogenti apát 1096-ban azt írja Magyarországról, hogy földjét „toronymagasságú asztagok” terítik be, de töméntelen nyáj és gulya legel rétjein, valamint a „lovak végtelen sokasága”.

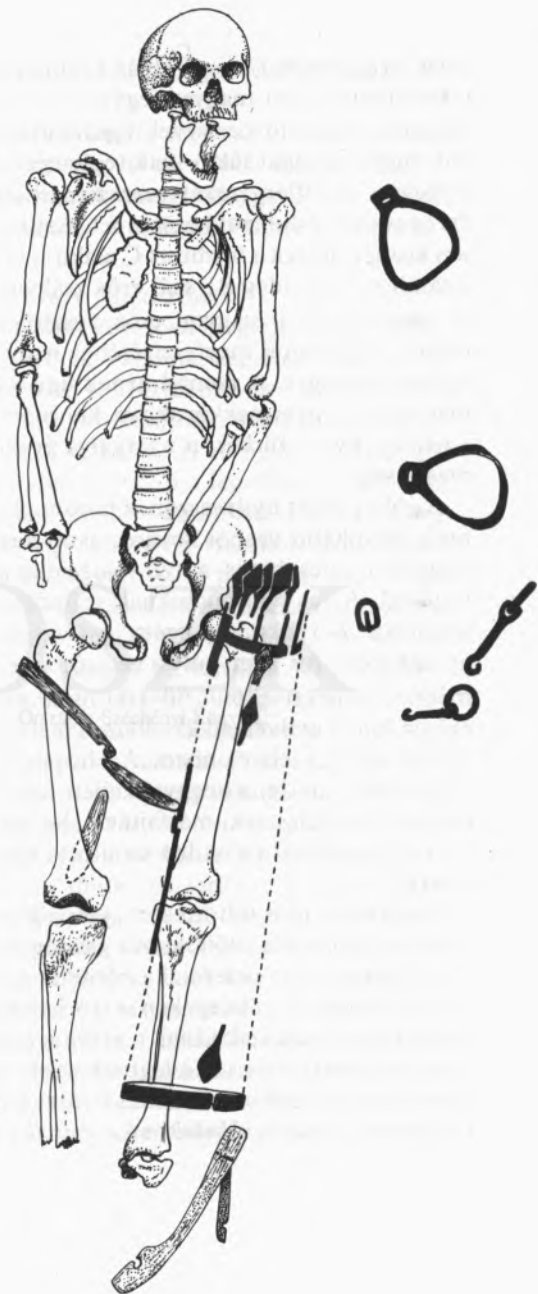
Érdemes felfigyelni Bertrandon de la Broquière leírására is, aki Szegeden és Pesten áthaladva még a 15. század 30-as éveiben is így ír: (Szegeden) „temérdek szilaj és eladásra szánt ló volt a piacon... Azt mondták nekem, hogy 3–4000 lovat is vásárolhatna a városban valaki, annyi van belőle... Pesten (is) igen sok a lókereskedő. Ha valaki 2000 jó lovat akarna venni, itt bizonyára kaphatna.” Az állatokat ridegen tartották. Nemcsak azért, mert az állatállomány nemes szaporodá-

sának fontos előfeltétele volt – és maradt – a szabad pároztatás, hanem azért is, mert a pásztor így őrizhette meg legtovább féltett szabadságát.

A falvak nagy száma azonban mindenképpen feltételezhető. Ezt nem zárja ki az állatok vándoroltatása sem, már csak azért sem, mert – mint korábban is utaltunk rá – semmi sem indokolta a nagyobb arányú vándorlásokat. A téli és nyári szállások közötti nagy távolságokat csakis ott tétélezhetjük fel, ahol a klímaviszonyok, különösen a csapadék mennyisége nagyon eltérő. A Kárpát-medencében az évi átlagos csapadékmennyiség mindenütt meghaladta régen is az évi 350 mm-t, tehát értelmetlen lett volna 20–30 km-es körzeten túl hajtani a gulyákat, méneseket. Ilyen körülmények között tehát már a 11. században kialakulhattak a helyhez kötött, állandó települések, ahol a közrendű szabadok és a szolgák házakat építettek, és földet is műveltek. Bizonyosra vehetjük azt, hogy ebben a korban még rendszeresen vadásztak is. Erre utal például az a körülmény is, hogy a földművesek nem egy helyen vaddal adóztak (dámszarvas, őz, vaddisznó, nyúl, mókus, róka, fűrj, fajd, karvaly), gyakran nagyvadakkal. Az Árpád-korban ugyanis nemcsak Erdélyben, hanem például még Somogyban is megélt a medve, a bölény és a nyuszt-nyest.

A 11. századi szabad ember már nem volt egyszersmind katona is, de fegyverei még voltak. Elsősorban minden férfinak és nőnek övéen lógott a kis vas kése. A férfinak jó „kezebelije” maradt a kis fokos, a vadászat fő eszköze azonban kétségtelenül az íj volt. Az ősi magyar (s egyben keleti nomád) íjtípus komoly erejű löfegyver volt, akár a csatatéren, akár az erdőben használta gazdája.

Tudjuk, hogy őseink félelmetes biztonsággal kezelték az íjat, de vajon a ma embere értene-e hozzá? El tudná-e készíteni? Az íjászat ma is kedvelt sport Keleten és Nyugaton is. A mai nyílazók kezében azonban – közel húsz esztendeje – a modern üvegfiber-erősítésű íjakat láthatjuk. A műanyag lassan mindent legyőz, de akadtak, akik nem adták fel a reményt, s úgy vélték: rekonstruálni lehet az ősmagyar íjat. Hosszú

9. Nagyerejű reflexij
maradványai egy
10–11. századi har-
cos sírjában

évek kísérletezései után Fábián Gyula professzornak sikerült elkészítenie az ősi magyar fegyvert. Az íj fája puhafa volt, a szarulemezeket túróenyvvel ragasztotta a fához. Az íj karjainak rugalmasságát lóláb-inak segítségével biztosította. Az íjmerevítő csontlemezeket szarvasmarhabordákból fűrészelte ki, és enyves zsinórral kötözte fel. Azután lassan, nagyon lassan kezdett hozzá a fordított C alakú íj visszahajlításához, felajzásához. Az íjideg 81 szál erős zsákvarró cérnából készült. A rekonstruált íj nagyon erős, feszítőereje 30–40 kg körül mozog. Az ilyen íj megfeszítéséhez nagy testi erő és sok gyakorlás szükséges. A nomád népek úgy tettek szert erre, hogy már kicsiny gyermekkorukban kis méretű íjakat kaptak, és – nemegyszer – birkákon nyargalva gyakorolgtatták a nyilazás mesterségét.

Az íjból kilőtt nyílvevesszőnek három része van: a nyíl hegye, mely leginkább vasból kovácsolással készült, bár készítettek csont nyílcsúcsokat is, a nyíl vesszeje és a tollazat a nyilas bevágással. A vas nyílcsúcsoknak számtalan típusa volt, súlyuk általában 2–3 dkg, az egész nyílvevessző 30–40 grammnyit nyomhatott. Az ilyen súlyú vesszőt az erős reflexijból 2–300 méterre lehetett ellőni. 50–100 méteres távolságon belül az erősen kilőtt nyílvevessző 25–30 mm mélyen belefűrődik a fába, s csak kivésni lehet onnan. A kiröppenő nyilak nem voltak egyformák: másfajta hegygel kellett felszerelni az íjat, ha prémes állatra vadásztak, másfajtaival, ha vadkacsázni indultak, s ismét másféleképpen, ha hadba szólította őket uruk, vagy maga a király.

Őseink sok időt töltöttek el „tanyáikon”. E fogalom eredetileg halászhelyet jelölt, ahova gazdag halzsákmánnyal tértek haza. Nemcsak az oklevelek emlegetik sűrűn a halászokat, hanem az Árpád-kori telepeken is sok halcsontot találnak a régészek. A közrendű szabadnak volt tehát állata és egyéb „barma” (azaz vagyona), de – s ez a legfontosabb – nem nagyon rendelkezett saját tulajdonú földdel. Földet legtöbbjük a birtokostól kapott. A korai időszakban a legnagyobb birtokos a király

volt. A föld adományozása teremti meg a feudális függő viszonyt.

Célszerűbb itt Marxnak átadni a szót: „a feudalizmusban mindenki – jobbágy és földesúr, hűbéres és hűbérúr, világi és egyházi függő helyzetben van. A személyi függés jellemzi mind az anyagi termelés társadalmi viszonyait, mind az ezen felépülő életköröket”.

Hogyan értelmezzük Marx jellemzését?

A magyarság a honfoglalást követően megtelepedett a Kárpát-medence folyó völgyeiben, hatalmas legelőin, ligetes ártéri erdőkkel takart vidékein, sőt birtokba vette a tölgyeseket is. A magasabb régiókban élő bükkösöket azonban érintetlenül hagyták egészen a 12. századig. A túlnyomórészt állattartó, pásztorkodó közszabadok mind a legelőket, mind – az akkor még szinte alig észrevehető – szántókat nem egyénileg birtokolták, hanem egy-egy közösség (faluközösség) használta. Ha azonban az állatvagyon vész tizedelte meg, vagy más úton-módon kiszolgáltatottá váltak a közrendű szabadok, a tényleges fegyveres hatalommal (kísérettel) bíró urak – első sorban maga a fejedelem – függésébe kerültek. Ekkor már a földet birtokló előkelőktől kaptak legelő- vagy szántóterületet, amelyen saját munkaeszközeikkel dolgozhattak, de cserében szolgáltatásokkal tartoztak uruknak. A feudalizmusban tehát a közvetlen termelők nem voltak tulajdonosai a megművelt földnek. Mivel azonban a termelési eszközökkel a dolgozók szabadon rendelkeztek, a szolgáltatásokat csakis erőszak árán tudták kicsikarni tőlük. Ez teremtette meg a személyi függést, amelyet gazdaságon kívüli kényszernek is neveznek. De nemcsak a földműves függött az urától, hanem a kisebb feudális úr is a nagyobbtól, akinek fegyverrel szolgált, míg neki a parasztok munkával és termékkel adóztak.

A függőségi viszonyból a szabad lassan-lassan szolgáslasba süllyedt. Van azonban a korai feudalizmusnak egy különösen hangsúlyozandó sajátossága, nevezetesen az, hogy a földbirtokos, a király a dolgozó embereket adományozta a földdel

együtt, s nem megfordítva. Ez teljesen egyértelműen kitűnik korai okleveleinkből.

Hogyan kell tehát elképzelnünk a föld birtoklását a korai feudalizmus idején? Láttuk, hogy a legnagyobb földbirtokos maga a király, az ország földterületének jelentékeny része az ő kezében van. Fel kell tételezzük, hogy a behódolt arisztokrácia megtartotta ősi szállásbirtokait (vagy annak egy részét), ezek azután adománybirtokkal egészültek ki. Hiba volna azonban arra gondolni, hogy a 11. században a szabadoknak már egy talpalatnyi legelője vagy szántója sem volt, de valóban egyre kisebbedett. Így következett be azután az, hogy a szabadok közül egyre többen a püspökhöz vagy az ispánhoz szegődtek. Arról, hogy milyen sorsuk volt az ilyen lépésre kényszerülteknek, egyértelmű eligazítást ad Szent László I. törvénykönyve: „a szabadok pedig, bármely püspökhöz vagy ispánhoz szegődtek, ahogy ezeknek tetszik, úgy bánjanak velük, mégis szabadságuk épségben tartásával”.

A 11. századi Magyarországon a dolgozó közrendű és szolganép túlnyomórészt törzsökös magyar volt. Két forrásból tudjuk ezt. Egyrészt a nevekből, másrészt az embertani adatokból. A nép őrizte meg nyelvünket, ősi szokásainkat, sajátos települési formáinkat, embertani karakterünket. Így hát nem csodálkozhatunk azon, hogy Árpád-kori szolganеveink többsége színmagyar. A mai világban, amikor kicsi gyermekeinknek sokszor különcködően fellengzős neveket adunk, bizonyára megmosolyogjuk ezeket a régi, egyszerűségükben is nagyon találó és jellemző személyneveket: Kicsid, Nagyod, Erős, Gyenge, Kemény, Fekete, Fehér, Kесе, Veres, Tar, Tarka, Tarsa, Vak, Fintor, Finta, Balog, Mag, Magló, Meddő, Vén, Kölked, Farkas, Nyulod, Tyukod, Rigó, Látó, Kérő, Adó, Csípő, Leső, Látomás, Maradék, Játék, Nemvaló, Nemvagy stb. Ha ezek a szegény sorsú szolganépek nemrégiben még – mondjuk a 9–10. században – szabad nemzetségtagok lettek volna, a nemzetségi vezető réteg személynevei is ilyesfélék lennének. De nem ezt tapasztaljuk. A 10. század – majd az ezt követő századok – uralkodó osztályának névanyaga egé-

szen más jellegű. Túlnyomórészt török eredetű személynévvel találkozunk, illetve egyre erősebben tért hódítanak a nyugati (német, olasz, latin) keresztnévek. A törökös fejedelmi neveken (Tas: eredeti jelentése kő; Taksony: jelentése kegyetlen, szilaj; Zoltán: jelentése fejedelem; Aba: jelentése apa; Ajtony: jelentése arany stb.) kívül ilyen személynévek fordulnak elő: Ákos, Karcsa, Bese, Torontál, Kaplony, Kurd, Tege, Gyalán, Tömör, Töbörcsök, Tiván, Atlamos, Ötömös, Szatmár, Törtel, Alap, Inak stb. Az idegen nevek közül: Hont, Pázmány, Orci, László, Béla stb.

Már a 9–10. századi ún. honfoglalás kori magyar régészeti anyag vizsgálata közben felmerült a régészek körében az a vélemény, hogy a vezető réteg és a köznép nemcsak szociális szempontból, hanem etnikailag is eltért egymástól. Ez az eltérés olyan jelentős, hogy a kétféleséget két különbözőnek vették, azaz csak a gazdag mellékletű vezetőréteget tartották magyarnak, szemben a köznépi hagyatékkal, amelyet az itt talált szláv–avar lakosság kultúrájához csatoltak. Ez a régészeti fel fogás tudományos szempontból tévedés volt, a kutatás azonban csakhamar korrigálta ezt a hibát.

Akár a régészeti leletek között, akár a névanyagban, akár az antropológiai gyűjteményekben tallózunk, azt látjuk, hogy a magyarság vezető rétege törökös jellegű volt, sőt mi több, a korai időkben törökül is tudott, s úgy is beszélt. Bíborban-született Konstantin jegyezte fel ezt: „a kabarok, a kazárok (török) nyelvére megtanították a magyarokat, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a magyarok másik nyelvét is”.

Magyarország 11. századi uralkodó osztálya azonban nem egyenes leszármazottja a 9. századi előkelőknek, vagy kritikusabban fogalmazva – s talán ez a helyénvalóbb is – nem tudjuk igazolni és bizonyítani, hogy a régi nemzetségi arisztokrácia milyen mértékben és arányban élte túl a 10. század második felétől dúló beháborúkat. Sem a „véreskezű” Géza fejedelem, sem a szentségében is hajthatatlan keménységű István király nem volt túlságosan irgalmas ellenfeleivel szem-

ben. Igen nagy kivételnek számít I. István valóban kegyes bánásmódja rokonával, az erdélyi Gyulával, aki legyőzése után börtönbe került, majd onnan megszökött. S ekkor István a lengyel király védelmét élvező Gyula után engedte feleségét. A kortárs történetíró, Thietmar merseburgi püspök álmélkodva és megilletődve fűz megjegyzést az eseményhez: „Sohasem hallottam, hogy valaki ennyi kíméletet tanúsított volna a legyőzöttek iránt.” Mindamellett Koppány vezért – unokatestvérét – négybe vágatta, s a pogánykodó besenyő vezért, Tonuzobát – feleségével együtt – elevenen eltemettette.

A központi hatalom megerősítése érdekében új uralkodó osztályt teremtett, s ez az európai államok történetében nem rendhagyó eset. Már a fejedelmi sereg szervezésének tár gyaslásakor is szembetűnt az alacsony származású emberek tisztségre jutása. Sohasem jár helyes úton az a történész, aki sematikusán ítélkezik, aki az adatokat egyoldalúan csoportosítja, s önkényesen emel ki, vagy hallgat el valamit. Így hát beszélünk kell azokról az urakról is, akik „születésre és méltóságra nézve nagyobbak voltak”, mint a többiek. Ilyen volt például István király sógora, Aba Sámuel, vagy a király unokatestvére, Csanád ispán.

Az uralkodó osztály lényegében három rétegből tevődött össze: az egyháznagyok (püspökök, apátok), az ispánok és végül a vitézek. Első törvényeink gyakran egyszerűen „hatalmasoknak” nevezik őket, de azért korántsem egyformán éltek a hatalommal. S mivel a hatalom alapja a vagyon, nyilvánvalóan vagyoniilag is különböztek egymástól. A törvényekbe foglalt büntetések nagysága jól tükrözi az egyenlőtlenséget. Ha például az urak közül valaki felszabadított egy rabszolgát, „ha gazdag ötven tinót fog fizetni, ha alacsonyrendű 12 tinót... Ha valaki az ispánok közül, megrögzött szívvel és lelkekről megfélemedkezve... felesége meggyilkolásával mocskolja be magát..., ötven tinóval egyezték meg az asszony rokonaival... Ha pedig valamelyik vitéz vagy gazdagabb ember esik ugyanezen bűnbe... fizessen a rokonoknak tíz tinót...”

Most próbáljuk meg felrajzolni a kora feudális magyar tár-

sadalom vázlatos képletét. Képzeljünk el egy lapjára állított háromszöget, melynek csúcsán a király, latin nevén rex áll. Jellemző, hogy a koraközépkorban Sevillai Izidor egyházatya a recte faciendo – helyes cselekvés szópárból magyarázta magát a kifejezést. Az efféle szómagyarázat persze téves, mégis kifejező. A király a legfőbb hatalom képviselője, uralma azonban mégsem korlátlan. Pauler Gyula szavával élve, az abszolút királyi hatalom a középkorban képtelenség.

Sok hasznos adatra lelünk István királynak Imre fiához írt *Intelmeiből*, amely a magyarországi irodalom első terméke. Ismereteink szerint 1010 körül készült, s tulajdonképpen az első magyar államelméleti értekezés. A bölcs és kegyes tanácsokból egyértelműen kitűnik, hogy a királyi hatalom a főemberek támasza nélkül nem létezhet. „A királyi trón ékesége a főpapoknak rendje ... Ha jóindulatúak véled, ellenségtől nem kell félned ... nélkülök királyok nem is állíttatnak és nem is országolnak.” De nyomban utánuk a „főemberek, ispánok és vitézek” következnek, akiknek az ereje „homályba boríthatja a királyi méltóságot, és másokra száll a királyság”. A király mellett működik a tanács (consilium), a „tanács állít királyokat, dönti el az ország sorsát, védelmezi a hazát, csendesíti a csatát, győzelmeket ő arat, kerget támadó hadat, behíja a barátokat, városokat ő rakat és ő ront le ellenséges várakat”. A király személye sérthetetlen, ezt már a 847. évi mainzi zsinat törvénybe foglalta. Lényegében ezt ismétli meg I. István II. törvénykönyve: „ha valaki a király élete vagy méltósága ellen ... összeesküvést szőni megkísérel ..., ki kell átkozni és az összes hívek közösségéből kirekeszteni”. A király Isten szolgája (minister Dei), Krisztus helytartója (vicarius Christi), aki így mintegy pap lévén (quasi sacerdos) jogosult püspökségeket, monostorokat alapítani. A király – mint látuk – az ország leghatalmasabb földesura, s a törvények ezt az állapotot szentesítik: „a királyi javak maradjanak meg változatlanul, s azokból senki semmit el ne raboljon”.

Noha a törvények elsősorban a király, s őt követően az uralkodó osztály érdekeit védik, joggal feltételezhetnénk, hogy a

királyi birtokszervezetről tudunk vagy tudhatunk a legtöbbet, de sajnos ez nem egészen így van. Igaz, István, László és Kálmán királyok törvényei elég sokat foglalkoznak a királyi birtokokkal és a királyi népekkel, de gyakran még a középkori fogalmak sem kellően világosak számunkra. A 900 esztendővel ezelőtti fogalmak eredeti – és valódi – tartalmát nagyon nehéz kibogozni. Különösen sikertelen lesz az ilyenféle kísérlet, ha – az érdeklődő, vagy a kutató – sokkal későbbi fogalmak behelyettesítésével próbálkozik. Nem egy példát lehetne felhozni annak szemléltetésére, hányan és hányszor kísérelték meg például éppen a korai magyar államot olyasféleképpen elképzelni, mint a megszámlálhatatlan funkciót ellátó, óriási apparátust mozgató polgári államgépezetet. Aki a régmúlt korok társadalmát, emberét, gazdaságát – hacsak felületesen is – meg akarja ismerni, s ami még ennél is bonyolultabb, meg is szeretné érteni, igyekeznie kell a régiek szemével látni, és a régiek észjárásával gondolkodni.

Amikor III. Béla király a 12. század végén megkérte az angol trónörökös özvegyének, Capet Margitnak a kezét, készítették a nyugatiak számára egy kimutatást a magyar király jövedelmeiről. E jövedelemjegyzékben az áll, hogy Béla király évente 450 mázsa színezüst (241 ezer márka) felett rendelkezett! Gondoljuk meg, ebben a korban a komáromi vár, a Csallóköz és a hozzá tartozó 24 falu elzálogosítási ára 800 márka ezüst volt, az esztergomi királyi kúria 200 márka finom-ezüstöt ért, egy díszes ezüstövért 6 márkát, egy ezüst egyházi kehelyért 6 márkát, egy arany keresztért 3 márkát kértek. Bár a középkorban Magyarország – Afrika után – a korabeli világ legjelentősebb aranyszállítója és igen jelentős ezüsttermelője, mégis micsoda hatalmas jövedelem! Csodálkozásunkon az sem ront sokat, hogy ez a 12. századnak tartott jövedelemjegyzék túloz, erősen „felkerekít”, hiszen imponálni akartak vele. Ugyanez a fényes jövedelmű király egy ízben egy tölgyfa alatt állított ki oklevelet. S amikor hazatért fővárosába, Esztergomba, néhány szobából álló királyi palotáját jószerével

percek alatt bejárhatta. Láthatjuk, mennyire óvatosan kell ítélkeznünk.

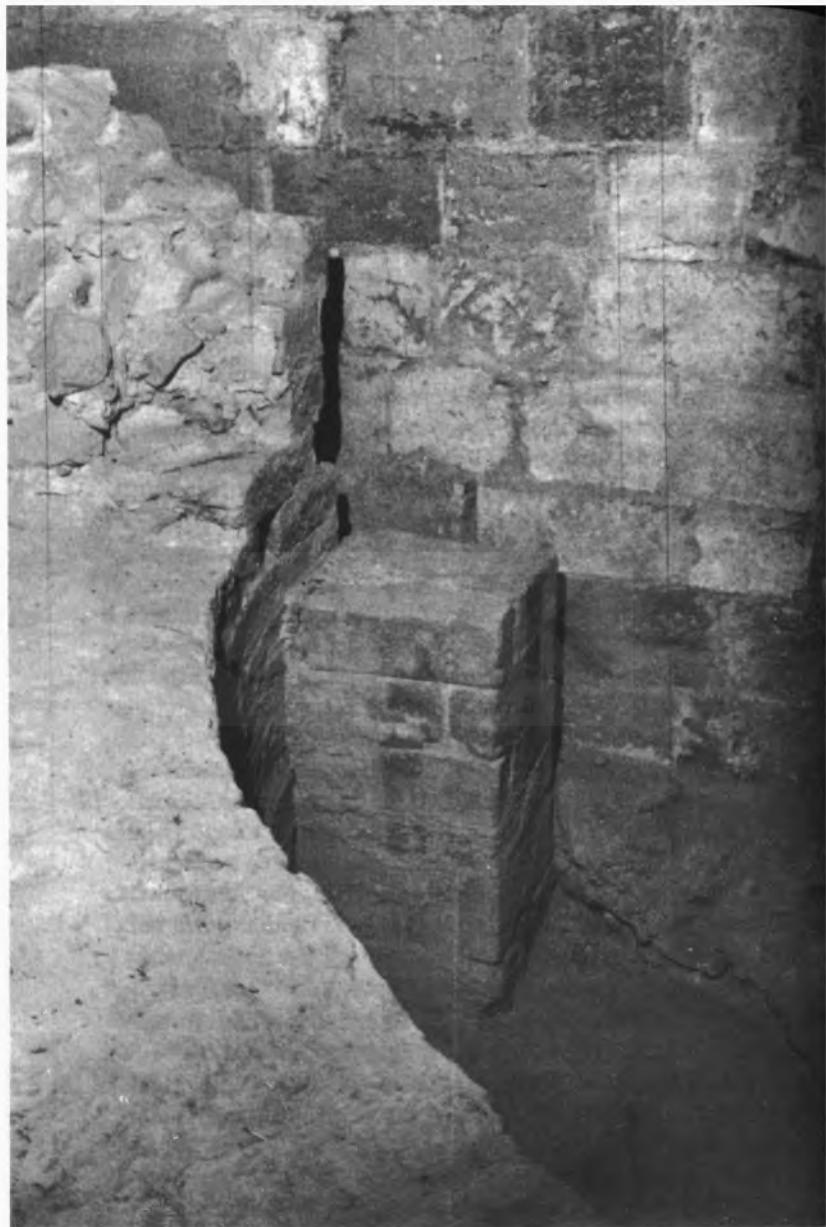
De maradjunk még a király jellemzésénél. Minden uralkodónak nagy gondja volt az utód kiválasztása, I. István pedig különösen nehéz helyzetbe került, mivel a magyarok körében nagyon is élt még a pogány öröklési rend. A királyok megkötött kezének feloldására szolgált az idoneitas = alkalmaság nevezetes elve. Király csak az lehetett, aki alkalmas volt erre a tisztségre. Krónikáink egyik megjegyzése nyilvánvalóan erre utal, mondván: „senki sem látszott István rokonai közül alkalmasnak (idoneus!) arra, hogy halála után keresztény hitben tartsa meg az országot!”

Az alkalmasság elve mellett – vagy gyakran azzal éppen szemben – állt az ún. legitimitás elve. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a törvényes örökös következik a trónon, tehát vagy az elsőszülött fiú, vagy a család legidősebb férfitagja. István királyt Imre hercegnek kellett volna követnie, korai halála miatt azonban Vászoly lett a trón várományosa. De az Árpád-dinasztiából származó Vászoly nem alkalmas az uralkodásra, mert pogány érzelmű, az idegen Orseolo Péter viszont igen, mivel erős hitéhez kétség nem férhet.

A királyi birtokok szervezetével a vármegyék bemutatásakor fogunk megismerkedni, most inkább pillantsunk be őseink magánéletébe, kezdve a királytól egészen a parasztokig.

Hol élt a királyi család és környezete? Nyomban a képzeletünkbe villan a budai vár vagy a külföldi királyi rezidenciák. Eszünkbe juthat Mátyás pompás és pazar udvarának leírása. De nem vagyunk jó nyomon. Ami már tündököl a 15. században, alig-alig fénylik a 11.-ben.

Géza fejedelem az első magyar uralkodó, akiről biztosan tudjuk, hogy kőpalotát építtetett magának, mégpedig az esztergomi Várhegyen. Az újabb régészeti ásatások szerencsésen felszínre hozták ennek a 10. század végi fejedelmi palotának a nyomait és az István kori palota maradványait is. A királyi palota magja az eléggé jó állapotban megmaradt körkáporna, amelynek gondosan megmunkált kváderkövekből rakott falai

10. Az esztergomi fejedelmi palota maradványai

két méter fölé magasodnak. A kápolna homlokzati oldalához kapcsolódott a palota, erről azonban – sajnos – eléggé keveset mondhatunk. Szent István törvényei többször emlígetik a királyi udvart (curia), sőt a palotát (palatium) is, amelynek élén a nádorispán állt. Az esztergomi palotában született István király 975 táján, ide gyűjtötték a királyi jövedelmeket. Kálmán király törvénykönyvében olvashatjuk, hogy a szabadok dénárjait az ispánok minden évben Szent Mihály napjáig, szeptember 29-ig Esztergomba küldjék. A palota beosztásáról, az egykori berendezési tárgyakról alig tudunk valamit. Szent István kisebbik legendája utal a királyi hálószobára. Úgy látszik, hogy a korai magyar állam központja Esztergom volt, de István király nagyobbik legendája nem így mondja: „maga a királyi székváros, melyet Fehérvárnak mondanak”. Nos hát akkor melyik volt a főváros? A szó mai értelmében egyik sem. Fehérvár a magyar királyok koronázási és temetkezési helye, Esztergom pedig az uralkodási centrum. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a királyok – még III. Bélára is vonatkozik – székhelyeiken tartózkodtak volna. Ellenkezőleg, népes kíséretükkel járták az országot, és udvarházaikban, váraikban éltek. A királyi kúriák olyan birtokközpontok voltak, amelyek nem tartoztak a megyei várszervezetbe, hanem a királyi udvartartás ellátását szolgálták. Ilyen udvarház, királyi curtis volt például I. András zirci kúriája, ahol meghalt, és a cinkotai, ahol 1074-ben Géza király és László herceg megszállt. No de mit találhatunk az ősi Fehérvárott?

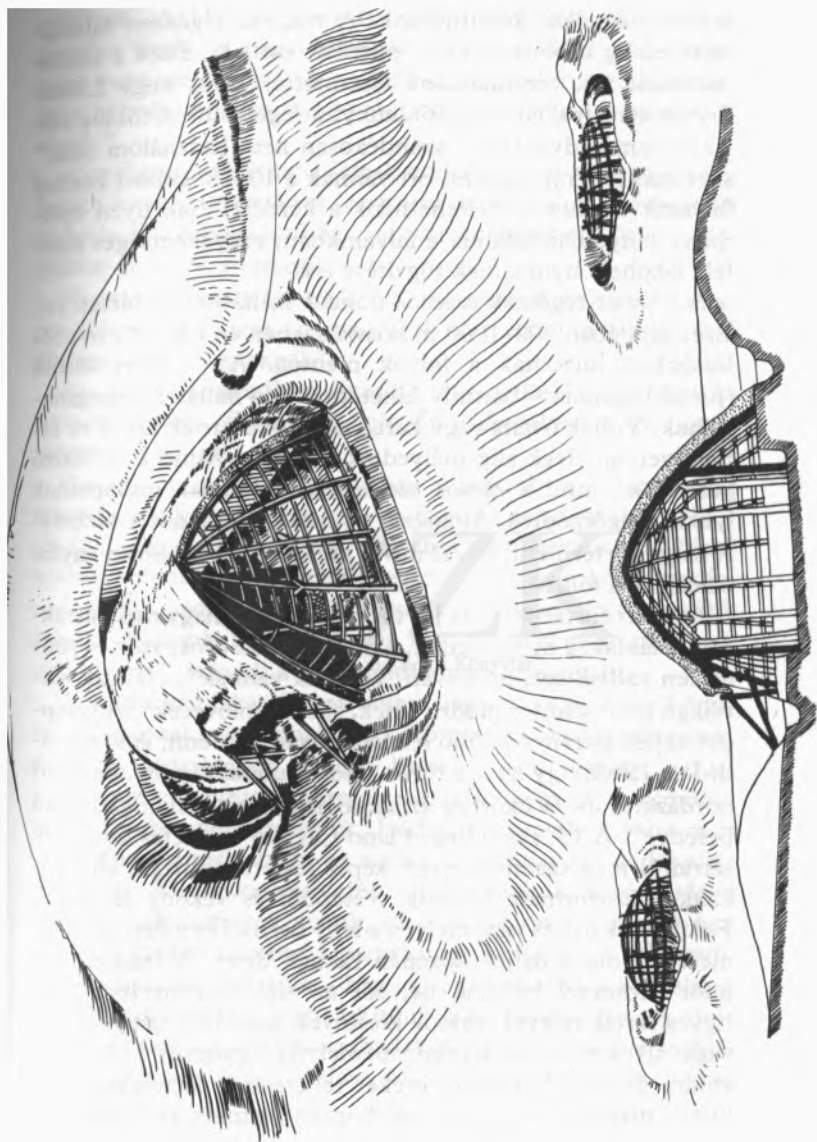
A hazai tájakon ismerős olvasó nyomban maga elé képzei a fehérvári Romkert pusztulásában is monumentális látványt: a nagyméretű királyi bazilikát, melyet István király alapított, s ahol őt magát eltemették. Szent István kisebbik legendájának jól értesült szerzője kiemeli, hogy e vár (város) Fehér nevét „különleges előkelőségének” köszönhetette. Mint-hogy egyes adatok arra utalnak, hogy István apját, Géza fejedelmet is Fehérvárott, a Szent Péter és Pál templomban temették el, jogos arra gondolni, hogy a vár területén fejedelmi szálláshely is állt, később pedig királyi palota épült.

A baj csak az, hogy e feltételezést a bizonyítékok egyelőre nem támogatják.

Az ispánok és vitézek udvarházai – valószínűleg – tül-nyomórészt fából épültek, sőt még a királyi épületek is. Szent Imre legendája erről tanúskodik: „Imre... minden éjszakán... két gyertyatartó világánál... zsoltárokat énekelve virrasztott... atyja titokban a fal nyílásán át gyakran szemlélte.” Több oklevél szól gerendák és deszkák felhasználásáról. Érdekes, hogy a faépítkezés műszavai szláv eredetűek. A gerenda, borona, oszlop, szelemen, ablak, pad szavakat szláv mesterektől vettük át. Ismerve azonban a fa óriási szerepét a keleti népek életében, bizonyosra vehetjük, hogy a faházak sokkal-sokkal régebbi tartozékai a magyar településeknek, mint a felsorolt műszavak átvétele. Már az i. e. 1. században élt belső-ázsiai hunok sírépítményei tökéletes ácsmesterségbeli tudásról tanúskodnak. Vagy utalhatunk az 5. századi Priszkosz rétor szép leírására Attila székhelyéről: „Attila legszebb épületei gerendákból és szépen megmunkált deszkákból voltak összeróva.” Később Jordanes gót történetíró ezt még így egészíti ki: Attila tábora „falu egy nagy város mintájára, amelyben ragyogóan faragott deszkákból álló kerítéseket találtunk, amelyeknek fugái oly szilárdaknak látszóttak, hogy az egyes deszkáknak az összeillesztését csak gondos vizsgálattal lehetett megállapítani”. 1147-ben Ottó freisingi püspök fitymálva, lenézően veti oda, hogy a magyarok lakásai igen hitványak, nádból, ritkán *fából*, még ritkábban kőből valók. Későbbi (13. századi) adatok is megerősítik a faházak létezését. Egy ízben például a Hontpázmán-nembeliek az esztergomi egyház egyik falujából 40 faházat vittek el.

Az István–László–Kálmán-féle törvények kifejezetten faházról nem emlékeznek meg, de másféle anyagról sem szólnak. Más eset, hogy egy katona támadja meg egy másik vitéz udvarát vagy házát, és megint más, ha „a népből való ember támadja meg valamely hozzá hasonló ember kunyhóját (mansiuunculus)”.

A szolgák és parasztok kunyhóiról már kézzelfoghatóbb

11. Földbe ástott Árpád-kori ház rekonstrukciója

rekonstrukciókat készíthetünk. A magyar régészeti falukutatás eddig többnyire ilyen putrikat ásott ki. Ezek a földbe mélyített ún. veremlakások teremttették meg, hogy László Gyula szavaival éljek, a „földkunyhó-legendát”. A földbe vájt lakóhelymaradványok – szándékosan nem használom „ház” szavunkat! – mi tagadás, ott vannak a 10–13. század közötti falvaink területén. Feltehetnénk a kérdést, csak ilyen építmények nyomait találjuk-e falvainkban, vagy lehetséges másféle lakóhely nyomainak rögzítése is?

A szovjet régészek számos nomád szálláshelyet tártak fel. Ezek általában 300–1000 m hosszúságban és 100–250 m szélességben húzódtak a folyók mentén. Az egykori sátrak (jurták) nyomai – bármily hihetetlen első hallásra – megmaradtak. Voltak ovális vagy kerek alaprajzú jurták kb. 3 m átmérővel, amelyek alig mélyedtek a földbe. Mind a tetőtartó gerendák, mind a rácsos szerkezetű oldalfalak oszlopainak lyukai megőrződtek. Általában a jurta közepén állt a tűzhely. A nagyobb területű, 30–32 m²-es jurtákat már 50–80 cm-nyire beleásták a földbe.

Az írott forrásokból is jól tudjuk, hogy a magyarok sátrakban is laktak, a mohamedán, a bizánci és az orosz írók egyöntetűen vallják ezt, mondván: „sátraik vannak”, „felütik sátraikat, mert vándor módra élnek, akár a polovecek”. A szeppei népek sátrairól kitűnő leírások maradtak fenn. A 9. századi Ibn Jakubi így írt: „a török sátor (qubba) kupola, hajlított bordázatú, ló- és ökörbőr szíjak fogják össze és nemezzel van befedve”. A 13. században Plano Carpini szerzetes a tatárok sátrairól még szemléletesebb képet festett: „Jurtáik kör alakúak; sátorformára készítik vesszőből és vékony lécekből. Felül kerek nyílás van, melyen a fény behatol és a füst távozik, mert mindig a hajlék közepén raknak tüzet. A falakat és a tetőt nemezzel borítják be, sőt az ajtó is nemezből van. Egyes jurták nagyok, mások kicsinyek, gazdájuk rangos volta vagy alacsony sora szerint; némelyiket gyorsan szét lehet szedni és újra felállítani, ezeket teherhordó állatokkal szállítják; másokat nem lehet szétbontani, hanem szekéren kell

szállítani. A kisebbek fuvarozásához elégséges egy ökör a kocsiba fogva, a nagyobbakhoz, aszerint, hogy mekkorák, négy vagy még több ökör is szükséges. Bárhová vonuljanak, akár háborúba, akár máshová, (jurtáikat) mindig magukkal viszik.”

A szekéren szállítható sátrak emléke az az adat is, amely István király temetésének leírásáról maradt fenn: a fehérvári temetés alkalmával „tömérdek ember sereglett össze, sátraikkal ellepven a térséget”.

Nagyon fontos adat a 12. század derekáról Ottó freisingi püspök megjegyzése: a magyarok „az egész nyári és őszi időben sátrakban laknak”.

Az elmúlt évtizedben sikerült régészetiileg is igazolni az írott forrásokat. Csongrád-Felgyőn előkerültek kerek jurták maradványai.

Bár István király törvényeiben sátrakról (tentorium vagy tabernaculum) nem esik szó, és Szent László király uralkodásának idejében is az első helyen a ház (domus) áll, bizonyosra vehető a sátor-lakás megléte egészen a 13. századig.

A földbe ásott házak története is a messze múltba nyúlik vissza. Tudunk a belső-ázsiai hunok veremlakásairól, sőt újabban a 7. századi avarok földbe vájt házairól is.

A földbe vájt lakások nem voltak nagyok, vannak $2 \times 2,5$ m-es nagyságúak, de vannak $5,5 \times 6,5$ m-esek is. Egyosztásúak, azaz egy helyiségből állanak. Ebben van a tűzhely, a füst a közepén elhelyezett füstnyílásokon át távozott, a kéményt és az ablakot nem ismerték. Eddigi ásatásainkon soha nem volt nyoma annak, hogy az ember és az állat egy fedél alatt élt volna. Mindazonáltal ezek a földkunyhók meglehetősen primitív tákolmányok voltak, ezen az alapon azonban – úgy véljük – mégsem szabad a magyarságtól idegennek tekinteni. De azt sem képzelhetjük – bizonyíték híján csak a képzeletre hagyatkozhatunk –, hogy a kitűnő fegyverzetű, rangos vitézek, vagy akár a közrendű szabadok ilyen földbe vájt vermekbe húzódtak volna meg télidőre, vagyis hogy felcserélték volna

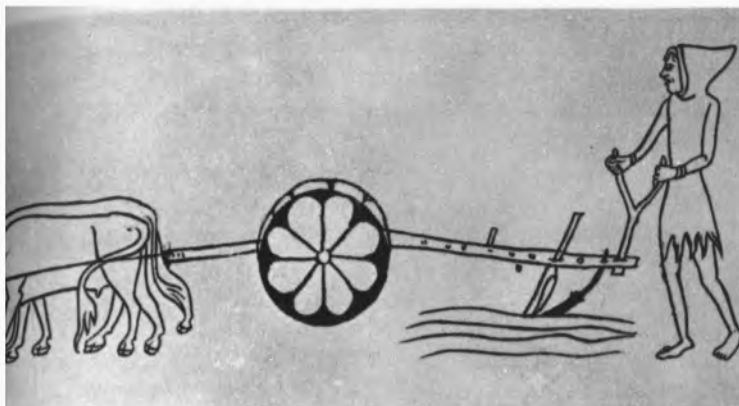
egészséges és kényelmes sátraikat a levegőtlen, füstös-kormos kalyibákkal.

Annyi mindenesetre már ma is világos, hogy ezek az inkább szűk, mint tágas földbe vájt építmények legfeljebb egy-egy kiscsalád befogadására voltak alkalmasak. Az Árpád-korban egy-egy család átlagos lélekszáma 5–9 fő, mi azonban ásatásainkon azt tapasztaltuk, hogy ennél inkább kisebb egy-egy család. 8–10 m²-es alapterületen nem is tételezhetnénk fel többet. A legnagyobb házak alapterülete sem haladja meg a 35 m²-t a 11–12. században. Később, 2–300 év múlva már háromosztású, tágas szobákban élt a jobbágyság is. Néhány lakószobaméret: 6,3 × 6,1 m; 3,7 × 6,3 m; 4,6 × 7,6 m. Ezek az adatok Mátyás király korából és az azt követő évtizedekből származnak, amikor a 80–100 m²-es sövényfalas lakóházak már csaknem olyan képet nyújtottak, mint a múlt századi vagy század eleji magyar falvak házsorai.

István vagy László király korában azonban nem ilyen faluképpel találkoztunk volna. Egy-egy faluban 25–40 épület foglalt helyet, ezek az épületek azonban nem szorosan egymás mellett álltak, mint manapság faluszerte, hanem meglehetősen nagy térség terült el az egyes porták között. A középkori falu mindig egyesítette magában az ún. belsőséget és külsőséget, vagyis – más szóval – azt a területet, amely a ház körül volt, és azt, amely a megművelt földeket foglalta magában. A későbbi időkben ezt a területet teleknek nevezték. Az Árpád-korban azonban a magyar „telek” szó egészen más értelmű volt: trágyázott, megművelt földet jelentett. A latin mansio sokkal inkább kifejezte a korai idők lakóhelyét. A mansio azonban jelentette magát a családot is. Miért volt ez így? Azért, mert mind a földet művelő, mind az állatot tartó népek a 11–12. században még kisebb-nagyobb mértékben vándoroltak, állandó lakhelyük nem volt, tehát a szolgáltatásokat csakis családonként tudták számon tartani.

Egy-egy mansióhoz – 13. századi adatokból visszakövetkeztetve – 40–50 hold föld tartozott.

De milyen területmérték a középkori hold (jugerum), és

12. Marhák által vont vasalt eke

hogyan számíthatták, mérhették ki? Az alig több mint száz esztendős méterrendszer természetesen szóba sem jöhet. A szó mai értelmében a földeket a középkorban – különösen a 11–13. században – nem is mérték. Egy holdnak vették azt a területet, amelyet egy nap alatt felszánthattak. Természetesen faekével szántottak ekkortájt, tehát a középkori hold 490–960 öl között ingadozott. A források gyakran ekealjában (aratrum) jelölik a szántókat, amely nem azonos a holddal, megközelítő átlagot számítva 120 holdnyi föld. A megélhetés szempontjából nagyon érdekes adat az 1100 táján tartott esztergomi zsinat egyik kitétele, amely ezt mondja: „az apát minden két eke (azaz 240 hold!) föld után tartson egy-egy szerzetest”.

A szántók, a legelők azonban kívül estek a településen. A kúriák mellett – amint ma is – kertek, gyümölcsösök virultak, és nagy udvarok terpeszkedtek. (Kert szavunk finnugor, az udvar szláv.)

Az Árpád-korban a kúriák magukban foglaltak lakóháza-

13. 11–13. századi szabadkemencék Ipolytölgyesről

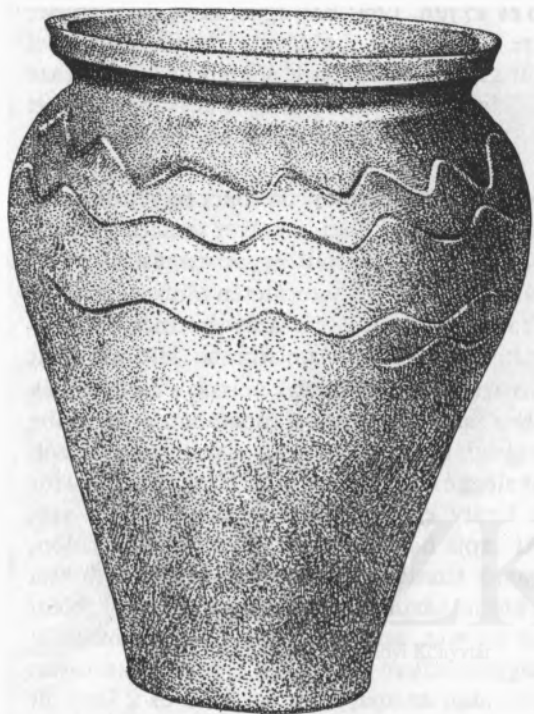
kat, műhelyeket és karámokat az állatok számára. 12–13. századi adatok szerint az állatok száma változó. Egy Színes nevű asszonynak 1146-ban 5 mansióján élt 100 juha, 30 disznaja és 24 lova. Más helyütt azt olvashatjuk, hogy egy-egy birtokon

volt 12 ökör, 30 ló és 45 juh. 1260-ban egy Csánk nevű ember azonban mindössze 2 kecskével, 2 gidával, 1 lóval, 5 sertéssel rendelkezett. A dúsgazdag kolostorok állatállománya persze sokszorosa volt a kisemberek állatainak. Pécsváradon volt 120 ló, 84 kecske (1015), Tihanyban 700 juh, 100 tehén és 100 sertés (1055).

Egyik Árpád-kori falunkban a következőket figyeltük meg. A 12. században épített kőtemplom, amelyet temető övezett, egy körülbelül 10 ha-os völgykatlan egyik magaslatán állt. Az első ízben 1219-ben említett falu területén több száz m²-en csak gödrök, szabad kemencék és favázás építmények maradványait találtuk. Egy kőház romjaira se leltünk. Mit jelenthet ez? Talán azt, hogy itt faházak voltak, s a kemencék és a vermek ezekhez tartoztak. Ennek tudatában érthetőbbé válik az a sok forrásadat, amely a házak elszállításáról szól.

A belsőség tehát eléggé nagy terület volt. Ezen élt az 5–9 fős család. I. László király egyik törvényében arról esik szó, hogy azt a fiút, aki „apja házában lakik, ne számítsák külön, hanem együtt adjanak tizedet a családfővel, az olyan fiúktól azonban, akiknek külön házuk van, szedjenek tizedet”. Nem volt ritka tehát az az eset, amikor a fiúk nem költöztek el szüleiktől, azaz nagycsaládban éltek. A 12. században olyan családokról hallunk, ahol az apa, az anya, 4 fiú és 2 lány élt együtt, a másik esetben a szülőkön kívül 4 fiú és 2 unoka lakott a telken. A család mindenesetre gazdasági és jogi értelemben is egységnek számított. István király ezért íratta törvénybe: ha valamelyik asszonyt tolvajkodáson kapnak, a férje váltsa meg. László király még keményebben rendelkezett: a lopáson ért szabadnak tíz évnél idősebb fiait és leányait ugyancsak vessék szolgaságra, és minden vagyonukat vegyék el. Könyves Kálmán a gyermekek korhatárát 15 évre emeli. Ha tehát egy családban az apa lopott, az egész család keservesen bűnhődött.

Az apa, mint a család korlátlan hatalmú feje irányította hozzátartozóit. Nem üres formáság volt régen – s nem olyan régen is – az apámuram megszólítás. Az adományozáskor is

14. Árpád-kori agyagedény

mindig a családfőket számították. Az 1015. évre keltezett, később átírt pécsváradi alapítólevélben például 1107 családfő szerepel, akik 41 faluban élnek. A tihanyi apátság szolgái 140 házban laktak, a százdi monostort 118 család látta el, a pannonhalmi apátságban az alárendelt családok száma 527 volt.

Mindezek után azt várnánk, hogy a nők, az asszonyok a családban súlyosan lealázó jogtalanság állapotában éltek.

Igaz, hogy a házasságtörés ebben a korban életveszélyes kalandnak számított, hiszen „ha valaki más férfival fajtalan-kodó feleségét megöli, Istennek adjon számot”, egyébként azonban a királyi törvény védte az özvegyeket, az árvákat, tiltotta a leányrablást, sőt a rútul elhagyott feleségeket kárpótolta is: „ha valaki szemtelenségből feleségének megutálása miatt hazájából elmenekül, az asszony mindent, ami a férjének a birtokában volt bírjon mindaddig, amíg férjét vissza akarja várni és senki se merészkedjék őt más házasságba kényszeríteni”.

A történészek számítása szerint az Árpád-korban körülbelül 6000 falu lehetett az országban, falvanként – tegyük fel – 40 házzal, házanként (családonként) – kerekítetten – 5 fővel, s így a 11–12. századi magyar lakosság számát 1,2–1,5 milliónyira becsülhetjük. Falvaink persze nem voltak egyformák, sem küllemükre, sem gazdálkodási rendjükre nézve. Tulajdonképpen – amiként minden önellátásra berendezkedett család – minden falu egyéni színeket mutathatott. Más-ként simult a tájba egy hegyvidéki, egy völgyi falu, mint az alföldi rónák kis halmaira húzódott település, más volt a falukép egy zömében állattartó faluban, s megint másként alakult egy földműves vagy szőlőművelő közösség települése. István király törvénybe foglaltatta: „minden tíz falu építsen egy templomot”, tehát voltak templomos és templom nélküli helyek. Ahol templom épült – a 11. században többnyire nyilván fából –, természetesen az „Isten háza” állt a falu középpontjában, körülötte a bekerített temető. A birtokos előkelők – újabb ismereteink alapján már bátrabban kimondhatjuk – kőépületekben laktak, a királyokhoz, érsekekhez, püspökökhöz hasonlóan. A miképpen kérdésre – adatok hiányában – jelenleg még nem lehet válaszolni. Nem valószínű, hogy a nyugat-európai 10–12. századi királyi és püspöki palotákhoz hasonló építményekre szabadna gondolni. Ha például a nyugat-németországi Werla, Tilleda, Goslar vagy Pöhlde területén feltárt paloták méretei vagy formái

15. *Paraszti munka a középkorban*

jutnak az eszünkbe, el kell állnunk az összehasonlítás lehetőségeitől.

A magyar falvakban már a 11. században túlnyomórészt szarvasmarhát tartottak (az állatállomány 30–40%-a), ezt követte a ló (kb. 20%), a sertés (25% körüli) és végül a juh (15%). A legfeltűnőbb a sertések magas számaránya, amely határozottan a nomadizálás ellen szól. A disznóhús bőséges fogyasztásáról nemcsak az ásatások csontanyaga tanúskodik, hanem említik az írott források is. Kálmán király törvényben kötelezi például a magyarokat arra, hogy a mohamedán vallásúak vendégsége esetén „csupán disznóhúst egyenek”. (Ismeretes, hogy Allah tisztelői disznóhúst nem fogyaszthattak.)

Ha valaki áttanulmányozza István, László és Kálmán király törvényeit, a legelső benyomása aligha lehet más, mint a magántulajdon rettenetesen szigorú védelmének rögzítése ezekben a paragrafusokban. Gondoljuk meg, I. István I. törvényének 35 szakasza közül 20, a II. törvényének 21 szakasza közül 11 a magántulajdon védelmét szolgálja! A lopás a kora feudális magyar társadalom mindennapos eseménye lehetett még a 11. század végén is, hiszen I. László II. törvényének 60%-a a lopás ellen intézkedik. És milyen kegyetlen szigorral! Szent István törvénye azt mondja, hogy a tolvaj szolgának vágják le az orrát (de ha tudja, ezt öt tinóval megválthatja), ha újfent lop, vágják le a füleit is, ha pedig harmadszor is tetten érik, öljék meg. Ha szabad ember keveredett tolvajkodásba, tegyék szolgává, ha nem tudja megváltani magát. Ha harmadízben is rajtakapják, már ő is az életével lakol. S a király saját földművelő szolganépei, az udvarnokok sem kivételek. Mi lehet a magyarázata őseink szüntelen tolvajkodásának? Nyilvánvalóan az, hogy az ősi, a nemzetségi társadalomban született erkölcsök (szokások) szerint a lopás egyáltalán nem volt bűn. S nemcsak az egyszerű ember nem érezte véteknek, hanem a gazdag főrangú sem. Erre utal László király akciója, aki megeskette Magyarország főembereit arra, hogy a „tolvajt nem kímélik, sem

el nem rejtik”. Szent László könyörtelen rendeletet hozott. Először is országos „razziát” parancsolt: a királyi emberek az „őrök” keressenek fel minden települést, és tudják meg, kik vétkesek lopásban. „Ha valamely férjes asszony lopás követ el, orrát veszítse és adják el”, „ha özvegyasszony cselekszi ugyanezt, egyik szemét veszítse”, „ha hajadon lány követ el lopást, adják el szolgának és sohasem térhessen vissza a szabadság állapotába.” „Ha egy szabad ember 10 ezüst dénár értékénél kevesebbet lop, egyik szemét vájják ki, ha ennél nagyobb értéket tulajdonít el, irtsák ki. A 6 dénár értéket lopott szolgának mindkét szemét oltsák ki.” „Ha főembereknek bármilyen rokonát lopás bűnében találják egy tyúk (!) értéken túl, semmiképpen se rejthesse el vagy védhesse meg őt közülük senki.” „A tolvajt akasszák fel és egész vagyona vesszen el.” Mi értéket képviselt akkoriban egy tyúk? A 10. század végén Csehországban 1 phennigért (= 1 krajcár) 10 tyúkot lehetett venni. Magyarországon a 11. században 1 ökör ára 5 dénár volt, egy lóé 12 dénár, egy birka 8 dénárba került. Az új feudális osztálytársadalom rendjének kegyetlen „szülési fájdalmai” ezek. Egy magántulajdonra épülő társadalom nyilvánvalóan nem engedheti meg a tulajdon sértését.

Törvényeink a belső rend védelmét más oldalról is biztosították. Nagyon tanulságos felfigyelnünk a 8–900 esztendővel ezelőtti „közállapotokra”. Ha valaki véletlenül ölt meg valakit, 12 aranyat fizessen, ha szándékosan gyilkolt, 110 aranyat fizessen és vezekeljen. Ha azonban a jövőben valaki kardot ránt „ugyanazon karddal ölje meg”. László király még azt is megtorolta, ha valaki csupán kardot rántott, de nem ütött meg senkit. Ez esetben a kardrántásért 55 aranyat kellett fizetnie a vétkesnek. Ha azonban a haragosok otthon vívtak meg egymással, akkor a bíró „semmit se keressen rajtuk”. Nem lehetett túlságosan biztonságos akkoriban védtelenül élni és jönni-menni az országban. Erre mutat, hogy az egyik faluból a másikba utazó lányokon vagy asszonyokon nemegyszer erőszakot követtek el, nemritkán nemesek vagy a vitézek megtámadták mások házáat, az asszonyokat megkorbá-

16. A nagyhaszányi
ezüst dénár

csolták, a házbeli férfiakat megölték vagy elhurcolták, s többnyire felperzselték a portát. Ősi szokás szerint gyakran leányt raboltak. A törvények minden visszaélésre igyekeztek orvoslást nyújtani. A gyújtogatókat például István király így büntette meg: a felgyújtott „épületeket építsék fel, mind pedig ami felszerelés elégett és azon kívül adjanak 16 tinót, ami 40 solidust ér”.

Ha számba vesszük a törvényekbe foglalt büntetéseket, feltűnik, hogy a pénzben kiszabott fenyítések száma igen alacsony. I. István törvénygyűjteményében mindössze három esetben szerepel arany pensa, egyébként a büntetéseket tinóban kellett leróni. Az egy nemzedékkel István király után keletkezett ún. Szent László III. törvénykönyvében 29 cikkelyből 14 olyan, amely pénzbeni bírságot szab ki. Mivel magyarázható ez? Nyilvánvalóan a magyar királyi pénzverés megindulásával.

Sokáig úgy látszott, hogy a legelső magyar pénz I. István STEPHANUS REX feliratú ezüst obulusa, melynek súlya átlagot számítva 0,76 gramm. Újabban azonban kiderült, hogy az ún. nagyharsányi típusú ezüst dénár, melynek súlya 1,26 gramm, felirata pedig LANCEA REGIS, megelőzi az István király feliratú érméket. Ez utóbbi típusokat 1000–1004 között, az előbbieket csak 1020 után verték, mégpedig a királyi székvárosban, Esztergomban. Első Árpád-házi királyaink pénzei jó minőségűek, s éppen ezért kedveltek voltak a kereskedők körében. Ezzel magyarázható, hogy eljutottak a kijevei Oroszországba, Skandináviába, Lengyelországba és Nyugat-Európába is. A középkorban a pénzek értékét a pénz valódi ezüst- vagy aranytartalma szabta meg, ezért sohasem darabra, hanem súlyra mérték. Bármilyen feliratú, éremképű idegen veret is pompás fizetőeszköz lehetett, ha nemesfém-tartalma magas volt. Így azután Magyarországon nemcsak a magyar király pénzeit fogadták el, hanem kapva kaptak a bizánci aranyon, vagy az arab dirhemen. No és természetesen fordított előjelű példát is említhetünk: a külföldi kereskedők szívesen üzleteltek magyar ezüstpénzekkel. Ne gondol-

17. István király
ezüst pénzei

juk, hogy a 11. században, amikor lóháton naponta legfeljebb 50–100 km-t lehetett megtenni, nem voltak vállalkozó szellemű kereskedők, akik portékáikkal bejárták Európát, sőt Ázsiát is. A keleti, főként arab kereskedők már a 9–10. században eljöttek a közép-európai piacokra, s ezt nemcsak az írott források, hanem a régészeti leletek is bizonyítják. Számos honfoglalás kori sírban előfordul arab pénz: a dirhem. De arról is tudunk, hogy már a 10. század derekán Taksony fejedelem vámokkal szabályozta a magyar ezüst- és ló kivitelt. Nemegyszer előfordulhatott, hogy a kereskedők tisztességtelen úton jutottak áruikhoz, ezért kellett a királynak úgy rendelkeznie, hogy „ha valaki városról városra járva vásárol és elad, és valamiről, amit korábban eladott, később kiderül, hogy lopott dolog volt, azt aki eladta, mint tolvajt ítéljék el”. Ezt a cikkelyt I. László király is megerősítette, s egyben szabályozta az adásvételt: „ha pedig vásárban történik az eladás, szerződést kössenek a bíró, a vámszedő és tanúk előtt”. A magyarországi kivitel főként a ló, az ökör, a viasz, a só, a hal, a gabona, a bor, a prém és a rabszolga körére korlátozódott, illetőleg később még szűkült a kör, mivel az értékes állatállomány a 11. század második felétől királyi védelem alá került. „Egyetlen kereskedő se merjen ennek az országnak semelyik határvidékén lovat vagy ökröt eladni vagy venni... ha pedig valaki a király engedélye nélkül határvidékre lovat visz eladásra, az ilyentől a határvidék ispánja vegye el a lovat és a ló tulajdonosát vesse börtönbe...” A királyi parancsot megszegő ispán nem számíthatott kegyelemre: tisztétől nyomban megfosztották, katonáit, az öröket pedig szolgaságra vették. A királyok a felségjogaikat – és persze busás jövedelmeiket – védték ilyen drákói szigorral. Az adásvételt ugyanis nem gátolták meg, ha a király engedélyével folyt. Adni-venni legjobban a vásárokon lehet.

Mikor volt a vásár-nap? I. István korában vásárnap – innen ered az elnevezés is –, majd I. Béla és I. László idejében szombaton. Az egyház védelmében szankciókat kellett hozni. Ha valaki vásárnap vásárt üt, sátrát bontsa le, ha ellenszegül,

55 pensát fizessen. De nemcsak a kereskedőt tartották féken, hanem a népet is, mert „ha valaki vásárnapokon vagy a nagyobb ünnepeken, az egyházat elhanyagolva vásárra megy, lovát veszítse”.

A 12. században körülbelül 26 q ezüsből vertek pénzt. 1 font ezüsből, mely 408 gramm volt, 510 obulust nyertek, 1 arany pensa 40 dénárt ért. A magyar királyok a 14. századig aranypénzt nem verettek. Az Anjouk híres aranyforintjának már 100 ezüst dénár váltópénz volt az egyenértéke. A nemesfém értékmérő előtérbe kerülése persze lehetőséget teremtett arra, hogy egyesek meggazdagodjanak. Könyves Kálmán szigorú szeme már erre is figyelt, ezért rendelkezett így: „A kereskedők, akik csak azért foglalkoznak kereskedelemmel, hogy gazdagodjanak, a régi vámokat kétszeresen fizessék meg, a szegények pedig, akik a kereskedésből élnek, a szokott vámokat fizessék.” Ha manapság átlépünk a határon, vámvizsgálatok lassítják utunkat, de erősítse türelmünket, hogy 900 évvel ezelőtt is így volt. „Azok, akik Magyarországról ki akarnak menni, úgy a királynak, mint azon ispánnak, aki a kijáratot őrzi, a vámosaitól kérjenek pecsétet... aki ilyen pecsét nélkül kísérelne meg eltávozni... ötven arany pensát fizessen.”

S minek volt keletje a 11–12. századi Magyarországon? Elsősorban a selymeknek, a posztónak, a fűszereknek, ékszereknek, díszes fegyvereknek. Kálmán király törvényéből arra következtethetünk, hogy olykor-olykor szabálytalan üzleteket is kötöttek. Például eladták az ünnepek jövedelmét, sőt az egyházi javadalmakat is áruba bocsátották. A borkereskedelem is szépen virágzott már 1100 körül mind belföldön, mind külföldön. Voltak már kocsmák, ahol akár a világiak, akár az egyháziak a 10 akós (566 literes) hordókban tárolt jó borokból egy-egy iccével (0,8 liter) vagy néhány pinttel (1,9 – 2 liter) fogyasztottak. A részegeskedés nagymérvű volt ekkoriban Európában. A cseh és lengyel törvények gyakran intézkednek a részegeskedés, a fajtalankodás és a többnejűség ellen. Az 1100 körül tartott esztergomi zsinat pedig

18. Árpád-kori agyagedény

ilyen döntést hozott: „aki kocsmában iszik, ha egyházi személy, tegyék le, ha világi személy, tanúbizonyságát ne fogadják el”.

A vásárokon lehetett állatot, fűszert, ékszer, különféle kelméket venni, az alapvető munkaeszközöket azonban hazai kézműveseknek kellett előállítani.

Elég végigsétálni múzeumaink honfoglalás kori leleteket tartalmazó tárlói előtt annak megállapításához, hogy kézműves embernek nem lehetett híjával már a 9–10. századi magyarság sem. Pompás fegyverek, ruhadíszek, lószerszámok, arany, ezüst és bronz ékszerek tanúskodnak a magas fokú kézművességről. 11–13. századi falvaink régészeti ásatásai szinte ontják az edénykészítő gölöncsérek termékeit, csonteszközöket, vasszerszámokat, őrlőköveket és a szövés-fonás kellékeit. Azután itt vannak első okleveleink. A veszprémi apátság 1020 körüli alapítólevelében ilyen falunevekkel találkozunk: Gerencsér, Szántó. De szolgált az apátnak 3 ács, 2 kovács, 2 kádár, 1 esztergályos. A pécsváradi – 1015-re keltezett, de 15. századi másolatban ránk maradt – oklevélben 20 vasbányászról, 10 kovácsról, 6 kádárról, 12 esztergályosról, 9 pékről, 3 fazekasról, 6 tímárról, 5 ötvösről, 8 ácsról, 3 molnárról hallunk. Az 1055-ös tihanyi alapítólevélben is előfordul a tímárok, kovácsok, ácsok, molnárok, ötvösök, szűcsök neve. A somogyi Zselicszentjakab 1061-es alapítólevelében például 6 molnár munkájáról történik említés. Van tehát nyomuk a legkorábbi magyarországi iparosoknak egyrészt a régészeti anyagban, másrészt az írott forrásokban és harmadjára a helynevekben. Van ugyanis közel kétszáz olyan foglalkozásnév hazánkban, amelyek elemzése révén többen úgy vélik, fényt lehet vetni legősibb kézműves településeink kialakulására is. E foglalkozásnevekkel jelölt helynevek többnyire ott fordulnak elő, ahol az Árpádok 10. századi szálláshelyeit feltételezik, s ezeket – mintegy gyűrűben – körülfogják. Mégpedig nem önszántukból települtek így, hanem azért, mert a fejedelem telepítette le ezeket a mesterembereket, hogy szolgáljanak neki.

A királyi megyerendszer kialakulása

A 93 000 km²-es mai Magyarország 19 megyére, azaz 19 közigazgatási egységre oszlik. A megyék száma és területe évszázadok alatt többször változott, hiszen 1949-ig 25 megyénk volt, 1876-ban a 280 000 km²-es ország 66 megyéből állt. Hunyadi Mátyás 75 vármegye felett országolt, a 13. században 72 vármegyénk volt.

De vajon vannak-e adataink arra, hogy államiságunk kezdetén, I. István korában milyenek voltak a megyék? Mindjárt meg kell állnunk a megye szónál. Milyen eredetű, mit jelent, mikor fordul elő első ízben a hazai forrásokban?

I. András király 1055. évből származó tihanyi alapítólevelében, amely 58 magyar szót őrzött meg számunkra, található ez a részlet: „iuxta fizeg munorau kereku (mogyoró erdő), inde Uluues megaia...”

A szöveg értelmezése vitathatatlanná teszi, hogy ez a nem latin és nem magyar eredetű szó, tudniillik a megye, biztosan „határ”, „megye” jelentésű volt ekkoriban (Ölyves határa). A megye szó szláv eredetű kifejezés, az ószlávban mezda, a szerb-horvátban megya, a bolgár-szlávban mezda, de mindenütt „határ” jelentéssel. Eszerint tehát a magyar megyék szláv eredetű intézmények?

István és László király törvényeinek szövegében ilyen szláv szó nem fordul elő, minden esetben a comitatus (provincia vagy parochia) kifejezéssel találkozunk. Kálmán király több törvénycikkelye viszont a mega szót őrizte meg: „Ha valamelyik vár (civitas) megyéjébe (mega) megy a király...” Mivel a megye (mega) önmagában a magyar nyelvterületen is

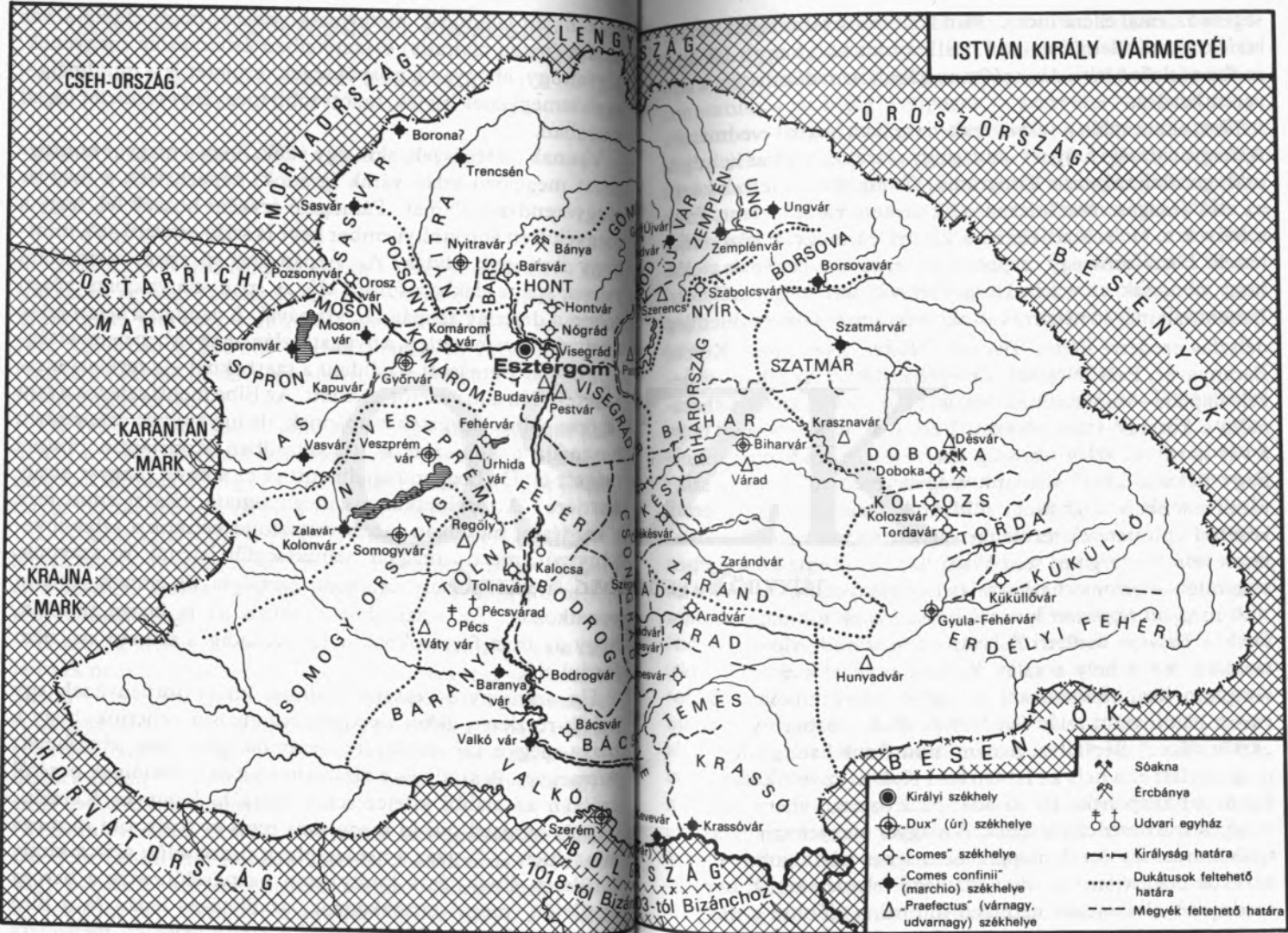
csak határ jelentésű, bizonyosra vehető, hogy csakis a vár határa (mega civitatis) összetételben értelmezték megyének. Ugyanúgy, ahogyan a püspökségek területét is – mindmáig – egyházmegyének hívják, holott több megyényi területet foglal magában.

Vannak történészek, akik úgy vélik, hogy a magyar honfoglalást megelőző szláv várak (grádok) képezhették a magyar megyerendszer alapját. Támogató érvként hozzák fel, hogy a megyék élén álló királyi ember neve is szláv eredetű szó, mint-hogy ispánnak hívták. Az Árpád-korban span, spanatum, yspan, spani alakban fordul elő. A spán szó valóban erősen rokon a délszláv zsupánnal, zsupával. A zsupán a keleti szláv nyelvekben ismeretlen, a nyugati szláv nyelvekben nemzetségfőt, előljárót, másutt – például a szerbeknél – a területi szervezetek élén álló vezetőt jelentett. Az Elba menti szlávok a falu legöregebbjét nevezték zsupánnak, de ugyanilyen értelemben használja a kifejezést a 10. században Konstantin bizánci császár is. De hogyan ragadhatott rá ez a név a magyar király tisztjére? A történetkutatás megnyugtató választ adott erre a kérdésre, mondván: azért választotta népünk a szláv jövevényszót, mert a magyar nemzetségfőt jelentő ősi szavunk, a bő, á régi pogány uralkodó osztályra ill. annak tagjaira vonatkozott. Az igazsághoz azonban az is hozzá tartozik, hogy az írott forrásokban a 12. századig a zsupán szó nem fordul elő.

Ha szemügyre vesszük Kálmán király törvényének egy másik részletét, akkor csaknem bizonyosra vehetjük, hogy a mega-megye szó eredetileg semmiképpen sem jelenthetett vármegyét. A király és a királyi herceg tisztviselőinek peréről szólván az alábbi kifejezéseket íratta le Könyves Kálmán: „ducis ministri qui in mega sunt regis et regis, qui in mega sunt ducis...”, azaz a herceg olyan tisztviselői, akik a király területén élnek, és a király azon tisztviselői, akik a herceg területén (mega) tartózkodnak, az illetékes ispán és a bíró előtt pereskednek. Nem szabad a király egyetlen megyéjére gondolni, hiszen ennek a törvények egyetemesebb érvényes-

CSEH-ORSZÁG

ISTVÁN KIRÁLY VÁRMEGYÉI

seége is azonnal ellene mond. Minden bizonnyal az egész királyi birtoklású területéről van szó. Láthatjuk tehát, hogy a 12. században feltűnő két szláv szó önmagában nem döntheti el a felvetett kérdést.

Nos, akkor talán a szláv várak vizsgálata hozhat eredményt. A magyarországi helynév-anyag egy része szláv város helyekre utal, gondoljunk csak Visegrádra, Csongrádra, melyek közül az első „magas várat”, a második „fekete várat” jelent. Ezek a helyek a 11. század elején a királyi vármegyék központjai lettek. Forrásaink egy cseppnyi kétséget sem hagynak afelől, hogy nemcsak ez a két kiragadott vár lett megyeszékhely, hanem van még jó néhány vár-nevünk, amely szlovén, illetőleg délszláv eredetre mutat. Ilyenek: Nyitra, Esztergom, Kolon, Baranyavár, Pest, Nógrád, Zemplén, Bihar. Az tehát – a nevek alapján – valószínűnek látszik, hogy István király felhasználta a korábbi szláv várakat. Persze az is lehetséges, hogy a vár környéki szláv lakosság elnevezése maradt meg, mint-hogy például „vár” szavunk magyar eredetű. Ezek a szláv várak azonban alighanem földvárak lehettek csak, mert a későbbi építmények területén végzett eddigi régészeti kutatások sem Esztergom, sem Visegrád, sem Zemplén esetében semmiféle – bizonyítható – szláv előzményt nem mutattak ki.

A magyar régészeti kutatás hosszú évek óta nagy gondot fordít a Balaton melletti Zalavár – a 9. századi Mosaburg feltárására. Ez a hely a szláv Pribina egykori székhelye volt, templomokkal, temetőkkel és egyéb objektumokkal. Zalavárott bizonyosan szláv fejedelmek éltek – habár nem önálló „szláv állam” élén állva, hanem mint frank határgrófok –, és mégsem lett ez a hely az István kori Kolon (ez volt Zala megye ősi neve) központja. Ez az adat határozottan ellene mond a megyék szláv eredeztetésének. A magyar megyék szláv eredeztetését nyomós érvek alapján nem lehet pártfogolni, s még kevésbé bizonyítani az ide vonatkozó feltevéseket. E negatív eredménnyel azonban nemigen jutottunk előbbre a megyék kialakulásának igen göröngyös, nehéz útján. Több jeles kutató kimutatta a magyar megyék és a frank comitatusok közötti

rokon vonásokat, közvetlen hatás azonban mégsem tételezhető fel. Igaz ugyan, hogy a leírt latin műszavak között többnyire ugyanazokat találjuk, mint Nyugat-Európában, például comitatus = ispánság, conpages = szervezet, vár, civitas = vár, comes = ispán, miles = vitéz, civis = várnép, ez azonban aligha jelenthet többet, mint azt, hogy a királyi írnokok ugyanazokat a latin szavakat használták a magyar viszonyokra, mint amelyeket nyugat-európai hazájukban megszoktak.

Hogyan jöttek hát létre a vármegyék? Mielőtt erre a kérdésre megkísérelnénk a válaszadást, helyénvalónak látszik felsorolni a történeti Magyarország megyéit, mégpedig úgy, hogy nyomban összevethessük a 19. század végi állapotokat a mai helyzettel és a 11. századi viszonyokkal.

Lásd a 108–110. oldalakon levő táblázatokat.

Általánosan elfogadott vélemény szerint az István kori megyék száma 44, van azonban olyan nézet is, mely szerint 47–48 a realisabb szám. Az utóbbi nézeteket valló kutatók az elsőalapítású megyékhez sorolják Küküllőt, Trencsént, Pozsegát és Zarándot is. Őszintén meg kell mondanunk, nincs egykorú forrásunk a magyar megyerendszerre vonatkozóan, mindössze az István királyhoz kapcsolt ún. *Intelmek* tartalmaz egy-két utalást. Így azután nagyon is lehetséges a bizonytalankodás, sőt a tévedés is. Példaként megemlítjük Karakó megyét, amelyet ugyan felvettünk az István kori megyék közé, jóllehet – mai ismereteink szerint – ezt semmi sem igazolja. A Vas megyei Karakó nevű faluban régészeti ásatások is folynak a feltételezett Karakó vár területén, a feltárások azonban mindeddig nem igazolták még a helykiválasztás helyességét sem.

A 11. századi megyék lajstromát vizsgálva feltűnik, hogy csaknem valamennyi megye egy-egy vár határát jelöli. Igen fontos volna tudni, hogy a várak határa pontosabban meghatározott terület volt-e már a 11. században, vagy csak jóval később, a 13. században lettek körülhatárolva? És persze azt is tudnunk kellene, hogy a megyének nevet adó központi váraknak milyen volt a jogállásuk?

A 11. századi megyék neve és székhelye		Az 1876. évi megyék neve és székhelye		Az 1977. évi megyék neve és székhelye	
Arad	Aradvár	Arad	Arad	– részben	–
Bács	Bácsvár	Bács-Bodrog	Zombor	Bács-Kiskun	Kecskemét
Baranya	Baranyavár	Baranya	Pécs	Baranya	Pécs
Bars	Bars	Bars	Aranyosmarót	–	–
Békés	Békés	Békés	Gyula	Békés részben	Békéscsaba
Bihar	Biharvár	Bihar	Nagyvárad	Hajdú-Bihar	Debrecen
Bodrog	Bodrogvár	Bács-Bodrog	Zombor	–	–
Bolgyán	Bolgyánvár	Szerém	Vukovár	–	–
Borsod	Borsodvár	Borsod	Miskolc	Borsod	Miskolc
Borsova	Borsova	Bereg	Beregszász	–	–
Csanád	Csanádvár	Csanád	Makó	Csongrád	Szeged
Csongrád	Csongrád	Csongrád	Szentes	Csongrád	Szeged
Doboka	Doboka	Szolnok-Doboka	Dés	–	–
Esztergom	Esztergom	Esztergom	Esztergom	Komárom	Tatabánya
Fehér	Fehérvár	Alsó-Fehér	Nagyenyed	–	–
Fejér	Fehérvár	Fejér	Székesfehérvár	Fejér	Székesfehérvár
Gömör	Gömörvár	Gömör-Kishont	Rimaszombat	–	–
Győr	Győr	Győr	Győr	Győr-Sopron	Győr
Hont	Hont	Hont	Ipolyság	részben Pest	Budapest

Karakó?	Karakó?	–	–	részben Veszprém	Veszprém
Keve	Kevevár	Torontál	Nagybecskerek	–	–
Kolon	Kolon	Zala	Zalaegerszeg	Zala	Zalaegerszeg
Kolozs	Kolozsvár	Kolozs	Kolozsvár	–	–
Komárom	Komárom	Komárom	Komárom	Komárom	Tatabánya
Krassó	Krassóvár	Krassó-Szörény	Lugos	–	–
				részben	
Moson	Moson	Moson	Magyaróvár	Győr-Sopron	Győr
Nógrád	Nógrád	Nógrád	Balassagyarmat	Nógrád	Salgótarján
Nyitra	Nyitra	Nyitra	Nyitra	–	–
Pozsony	Pozsony	Pozsony	Pozsony	–	–
Somogy	Somogyvár	Somogy	Kaposvár	Somogy	Kaposvár
Sopron	Sopron	Sopron	Sopron	Győr-Sopron	Győr
Szabolcs	Szabolcs	Szabolcs	Nyíregyháza	Szabolcs-Szatmár	Nyíregyháza
				részben	
Szatmár	Szatmár	Szatmár	Nagykároly	Szabolcs-Szatmár	Nyíregyháza
		Jász-Nagykun-			
Szolnok	Szolnok	Szolnok	Szolnok	Szolnok	Szolnok
Temes	Temesvár	Temes	Temesvár	–	–
Tolna	Tolna	Tolna	Szekszárd	Tolna	Szekszárd
Torda	Torda	Torda-Aranyos	Torda	–	–
Újvár	Újvár	Abaúj-Torna	Kassa	részben Borsod	Miskolc
Újvár	Újvár	Heves	Eger	Heves	Eger
Ung	Ungvár	Ung	Ungvár	–	–
Valkó	Valkóvár	Verőcze	Eszék	–	–

A 11. századi megyék neve és székhelye		Az 1876. évi megyék neve és székhelye		Az 1977. évi megyék neve és székhelye	
Vas	Vasvár	Vas	Szombathely	Vas	Szombathely
Veszprém	Veszprém	Veszprém	Veszprém	Veszprém	Veszprém
Zemplén	Zemplén	Zemplén	Sátoraljaúj hely	Borsod-Abaúj- Zemplén	Miskolc

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Amennyire egyértelműen vallanak az írott források arról, hogy a királyok magánbirtokai, illetve szolgáló népei nem azonosak a „várnépekkel”, annyira támpont nélkül hagynak bennünket a határokat illetően. Vannak történészek, akik szerint a várak élén álló ispánok fennhatósága alá rendelt népek egy meghatározott területen laktak, s ez a terület nem más, mint az adott vidéken korábban birtokló nemzetségek szállásterülete. Pauler Gyula vette észre elsőként azt, hogy Somogy megye területe azonos volt Koppány birtokainak területével. Amikor ugyanis István király legyőzte Koppány vezért, a lázadó vezér szállásterületének tizedét a pannonthalmi apátságnak adományozta, később pedig azt látjuk, hogy Pannonthalma Somogy királyi tizedét élvezi. Pauler Gyula igazát támogatja Újvár megye földrajzi fekvése is, amely tudniillik két egymással össze nem függő részből állt (a későbbi Abaújvár és Hevesújvárból), s ez azért volt így, mert az Abák birtokai így helyezkedtek el. Igen ám, de például Szolnok megye esetében ez az elképzelt rend már nem igazolható. A Tiszaparti Szolnok megyét az erdélyi Belső-Szolnok megyei területtel a várbirtokok keskeny láncolata kapcsolta össze, amely sokkal inkább az erdélyi sószállítás útvonalát biztosította, mintsem valamely nemzetség szállásterületének vélhetnénk. Lám csak, ismét visszajutottunk a nemzetségek problémájához.

Korábbi fejezeteinkben igyekeztünk rámutatni arra, hogy a nemzetségek megléte már a 10. században is kérdéses, az adatok jobbra azt mutatják, hogy a 10–11. századi magyar társadalom alapegysége a család lehetett. No de akkor hogyan értelmezzük a fenti feltevéseket, már tudniillik azt, hogy a megyék egy-egy nemzetség szállásterületén alakultak ki, mégpedig oly módon, hogy a király általában a nemzetségi birtokok $\frac{2}{3}$ részét sajátította ki. Ezzel a kisajátítással kétféle gondunk van. Az egyik: nevezhetjük-e nemzetségi birtoknak egy-egy 10–11. századi előkelőség földmagántulajdonát, a másik: egyáltalán szabad-e beszélni egyéni földmagántulaj-

donról a királyi birtokláson kívül, hiszen az előkelőségek birtokai általában mint adománybirtokok jelennek meg.

Igaz, az adománybirtokok Magyarországon mindig egyéni (családi) földtulajdont jelentettek. A földbirtokosok mindig ügyeltek arra, hogy birtokjuk félreérthetetlenül és tisztán álljon. Jó példa erre a száz esztendővel később élt Márton ispán végrendelete, melyben a végrendelkező pontosan megkülönböztette saját szerzeményeit az atyai örökségtől. Az persze nagy kérdés, hogy ezek az örökölt birtokok végső soron nemzetségi birtokok voltak-e?

A nomád társadalomban a nemzetség „a rokonok kölcsönösen számon tartott és reálisan is összetartozó csoportja”, később azonban a gazdag, nagy hatalmú és erős nemzetségek olyannyira megnövekednek, megduzzadnak, hogy a rokoni kapcsolatok teljesen háttérbe szorulnak, sőt jószerével meg is szűnnek. Vérségi kapcsolatok már aligha köthetnének össze ennyi embert. Így hát nagyon kérdéses az is, hogy Koppány dux vagy Ajtony vezér birtokait szabad-e nemzetségi szállásterületnek tekinteni? Úgy véljük, nemmel kell válaszolnunk. Nem vonható azonban kétségbe, hogy az ellenállók, a lázadó vezérek birtokait és vagyonát mind Géza, mind István király elkobozta. Ilyen sorsra jutott a somogyi Koppány, a marosvári Ajtony és az erdélyi Gyula.

De hogyan jutottak ezek a birtokok az előkelőségek kezére? Erőszakos szerzés, de főképpen adományozás révén. Nyilvánvalónak látszik, hogy a fejedelmek már a 10. században is adományoztak várakat, népeket, birtokokat.

Az a folyamat, amely a megyék kialakulásához vezetett, nem a 11. század elején indult meg, hanem előbb, legalábbis a 10. század utolsó harmadában. A veszprémi püspökség 1009-ből származó alapítólevelében azt olvassuk, hogy István király a veszprémi püspökség alá rendelte Veszprém, Fehérvár, Kolon és Visegrád várakat, illetőleg megyéjüket. Ugyanis a civitas szó ekkoriban még megyét is jelentett. A királyi megyék tehát szemmel láthatóan egy-egy királyi vár fennhatósága alá vont vidék népei felett kormányoztak. A várak

nagyobb része eleve fejedelmi vagy királyi birtokon volt, a központi akarattal szemben álló hatalmaskodók erősségeit pedig a király kisajátította. Nézetünk szerint ez a magyarázata a somogyi Koppány által birtokolt terület és a későbbi Somogy megye területe azonosságának. Bár nincs adatunk rá, mégis megkockáztathatjuk, nem 10. századi eredetű-e Somogy megyeszervezete?

A nemzetségi birtokokra vonatkozóan a 10–11–12. századot illetően semmiféle adatunk nincs, a történetkutatók tehát a 13–14. századi állapotok alapján igyekeznek visszakövetkeztetni a 2–300 évvel korábbi helyzetre. Tagadhatjuk-e, mennyi hibalehetőséget rejt magában ez a módszer?

A 11. századi megyék névsorát szemlélve két csoportra bonthatjuk az elnevezéseket. Az egyikbe sorolhatjuk azokat a megyéket, amelyek személynevekből kapták a nevüket, a másikba az egyéb eredetűeket. (Az írott forrásokból is ismert személyneveket *kurzíváltuk*, ezek tehát biztos adatok, a többi személynév csak nyelvészetileg kikövetkeztetett.)

Személynévből	Egyéb névből
képzett megyenevek	
Arad	Bodrog
Baranya	Csongrád
Bars	Esztergom
Bács	Komárom
Bihar	Fejér
Borsova	Moson
Békés	Újvár
Borsod	Krassó
<i>Csanád</i>	Nógrád
Gömör	Nyitra
Hont	Visegrád
Győr	Bolgyán

Személynévből	képzett megyenevek	Egyéb névből
Pozsony		Temes
Sopron		Tolna
Szabolcs		Vas
Szatmár		Valkó
Szolnok		Karakó
Ung		Kolon
Veszprém		Zemplén
Doboka		Fehér
Kolozs		
Torda		
Keve		

Kik voltak ezek a névadó emberek? Szent Gellért legendájában olvasható István király alábbi rendelkezése: „A mai naptól kezdve ezt a várat ne Marosvárnak, hanem Csanádvárnak (urbs Chanadina) hívják. Azért, mert te ellenséget megölted, te leszel ennek a megyének (provincia) az ispánja, és magad nevével nevezd, hívassék ettől kezdve (!) Csanád megyének (provincia Chanadiensis).”

A megyék élén tehát a király által kinevezett ispán állt. Az első ispán azonban nem mindenütt a megye névadója. Az ispán a királyi vármegye nagy hatalmú vezetője, aki azonban teljes mértékben a királytól függött. A törvény így szólt: „Aki pedig a király és a főemberek határozatait megszegi... ha ispán, ispánságából mozdítsák el.” Az ispánok a királyi megye egész területén (azaz a központi királyi vár környékén) élő népek felett gyakorolták hatalmukat, tehát az ott élő szabadok felett is. A királyi várak – amelyeknek latin neve ebben az időben civitas, később a 13. században castrum volt – eltar-
tói a várbirtokokon élő várnépek és várszolgák. A várbirtokok általában a várak környékén voltak, de ez egyáltalán nem törvényszerű. Nemegyszer egy-egy vár földje jócskán távol esett magától a vártól. A nyugat-dunántúli Vasvárnak például

két hasonló nevű birtoka volt a távoli Csanád megyében, Szolgyóvár várának pedig – többek között – Bars megyében volt négy faluja. A várnépek lényegében két nagy csoportra oszlottak: a szabad várjobbágyokra és a nagyszámú, nem szabad várszolgákra. A várjobbágyok (latin nevük ekkoriban *civis* volt) elsősorban katonai szolgálatot teljesítettek.

Az ispán a közrend felügyelője, a törvények végrehajtója, tehát karhatalommal bíró ember. Fegyveres ereje az Árpád-korban általában 400 vitéz volt. Ezeket a vitézeket (*milites*) a 12. században kezdték a megtisztelő várjobbágyok névvel illetni (*iobagiones castri*). A várkatonák tizedes rendszerbe voltak szervezve, amelyre a tisztek rangot kifejező neve is mutat: hadnagy (*maior exercitus*), száznagy (*centurio*), tíznagy (*decurio*). I. László törvényei arra utalnak, hogy a falvak népét is tízes csoportokra osztották be. A várjobbágyok a földekből olyan birtokokat kaptak – általában 2–4 ekealját –, amelyek fejében katonáskodniuk kellett és különféle szolgáltatásokat teljesíteniük. A forrásokból kiderült, hogy az ispánok hatalma nemcsak a várföldeken élő népekre terjedt ki, hanem más egyházi és világi szabad birtokokra is. Ebből még az is következik, hogy a várföldek területe és a korai megyék területe semmiképpen sem egyezik meg. A magyar várispánságok kezdettől katonai és politikai szervezetek voltak, melyek általános közigazgatási feladatokat láttak el, s nyilvánvalóan valamiképpen körül is voltak határolva. Minden falunak tudnia kellett, melyik ispán és melyik püspök joghatósága alá tartozik, hiszen szolgáltatásokat kellett teljesíteniük. A királyi várak ellátását szolgáló várbirtokok (várföldek) többnyire az adott megyén belül feküdtek, de – amint láttuk – nemegyszer sokkal távolabbi birtokok is tartozhattak hozzájuk.

Az ispán fegyveres erejével biztosítja a közrendet, és bíraskodik is: A 13. századból fennmaradt a váradi káptalan jegyzőkönyve (*Váradi Regestrum* néven ismeretes), s bizonyítja, hogy több mint száz esetben ítélezett maga az ispán. A legfőbb bíró természetesen a király, aki részben a királyi udvarban, másrészt a megyékben hozott ítéleteket, amint erről

Kálmán király egyik törvénye is tanúskodik: „Ha valamelyik vár megyéjébe megy a király, ott két megyei bíró menjen vele, hogy azok az ottani nép perlekedéseit bölcs vizsgálattal elintézzék . . .” Tehát túlnyomórészt az ispánok bíraskodtak, vagy az ispán tisztségviselői: az udvarbírák (*comes curialis*), a száz-nagyok és a falusi bírók, a *villicusok*.

A 11–13. századi bíraskodás – mint az európai középkori bíraskodás általában – merőben más és eltérő volt a maitól. A legfőbb különbség az, hogy ha valakit bevádoltak, akkor a megvádoltnak (*alperes*) kellett tisztáznia magát, ma viszont a vádat kell bizonyítani. Régen úgy vélték, hogy az igazságot csak isteni beavatkozás derítheti ki csoda útján. Az isteni akarat kifürkészésére szolgáltak a különböző próbák (*judiciumok*), melyek közül Magyarországon a kora Árpád-korban különösen a tüzesvas-próba terjedt el, de olykor-olykor a víz-próbák is előfordultak. I. László törvénye így szólt: „Valahányszor akár vízzel, akár vassal istenítélet történik, legyen jelen három alkalmas, esküt tett tanú, akik egyrészt az ártatlannak ártatlanságát, másrészt ellenkező esetben a bűnösnek bűnös voltát igazolják.” A próbákat nem lehetett akárhol és akármikor végrehajtani, csak a kijelölt püspöki székhelyeken, a nagyobb prépostságoknál, valamint Pozsonyban és Nyitrán.

A középkori istenítéletek (ordáliák) közül a legkeményebb talán a hidegvíz-próba volt. Abból kiindulva, hogy egyrészt az Isten mindig megsegíti az igazat és a jót, másrészt a boszorkányok és bűbajosok elveszítik testsúlyukat s mint könnyű fadarabok úszkálnak a víz felszínén, a vádlottnak összekötözték kezét és lábát, a derekára egy hosszú kötelet erősítettek, majd behajították a folyóba, vagy mélyvizű tóba vetették. Ha a szerencsétlen ember elmerült, ártatlan volt, ha a felszínen maradt, bűnös volt. A forróvíz-próbánál forró vízzel telt edény aljáról kellett kiemelni egy tárgyat. Az elő- és utószertartás megegyezett a vaspróbáéval.

Miből állt a vaspróba? A próbára köteles fél kezét vászonba göngyölve lepecsételték, hogy semmiféle bűbajos szerrel azt be ne kenhesse, majd három napi böjt és gyónás-áldozás után

19. Istenítélet vízpróbával

a kijelölt templom cintermében felizzítottak egy 0,5–1,5 kg súlyú vasdarabot, és azt a pólya levétele után a próbázónak meztelen kezébe kellett fognia. „Aki tüzes vasat visz, azt csak a megjelölt helyen tegye le” – mondja Könyves Kálmán törvénye. Az izzó vastól megégett kezét ismét bekötötték, lepecsételték, majd néhány nap múlva ünnepélyesen felbontották. Ha a megégett kéz nem gyógyult, akkor a próbázó vétkes volt, ha a seb begyógyult, ártatlannak kiáltották ki.

Az ispánok bíráskodása korántsem volt mindig pártatlan és igazságos, sőt nemegyszer fordultak elő hatalmaskodások, túlkapások. I. István törvénybe íratta: „ha az ispánok közül valaki valamilyen ürüggyel egy vitéztől elvesz valamit, adja vissza és azon felül a sajátjából ugyanannyit adjon”. De nemcsak az álnok ispánok ellen lépett fel a király, hanem az ispánt

igaztalanul rágalmozó ellen is: „ha valaki a királyhoz fellebbez azért, hogy ispánját igazságtalannak tüntesse fel, tíz arany pensát fizessen az ő ispánjának”.

A nagy hatalmú ispánok szerteágazó feladatai bizony nem nagyon tették lehetővé, hogy minden ügyben saját személyükben ítélkezzenek, ehelyett bírákat jelöltek ki, akiket ugyancsak védett a királyi törvény. Ha igaztalanul megvádolták őket, a rágalmozó 5 pensát fizetett, ha valaki a bíró pecsétjére – amelyet a billogosok vittek ki idézősként – nem jelent meg, ugyancsak pénzbírságot fizetett, a harmadik alkalom után pedig megnyírva eladták rabszolgának. Ha azonban hamis bírákat találtak, „azt, amit ítéltek, kétszeresen adják vissza és azon felül tíz aranyat fizessenek”. Azt a bírót, aki az ítélethozatalt 30 napnál tovább halogatta, egyszerűen megverték.

Nemegyszer előfordult, hogy maguk az ispánok viszálykodtak egymással. A 11. században ilyen esetekben a királybíró (judex regis) járt el, Kálmán király uralkodása idején azonban létrehozták az ún. zsinati törvényszéket, amely minden fontosabb ügyben döntött.

Szent László király egyik törvényének szövege arról árulkodik, hogy az ispánok bírói hatalma nem terjedt ki mégsem a megye területén élő valamennyi népre, hanem vannak olyanok, akiket udvarnokoknak neveznek, és akik felett csak a királyi udvar nádorispánjának szabad ítélkeznie. Mit jelent ez a megszorítás? Azt, hogy a királyi hatalom alatt álló várbiratokon kívül voltak olyan „uradalmak” is, amelyeknek önálló szervezetük volt.

Itt valami fontos dolognak bukkantunk a nyomára, hiszen a királyi megyék területén fekvő, de a várszervezetbe nem tartozó királyi birtokközpontok népeiről van szó. A királyi magánbirtokok egy-egy udvarház (curia, curtis) körül feküdtek. De voltak egyházi és világi birtokosoknak is kúriái, ahol a birtokló családon kívül laktak a szolgák és a kézművesek.

Az ispánoknak egyik legfontosabb tennivalója a királyi jövedelmek biztosítása volt. Felügyeltek az utakra, a vásárookra, a vámokra, a piacokra, beszédtek a különféle adókat, elsősorban

állat- és élelmiszeradókat. Ilyenek voltak az ökör- és sertés-adó, a gabona-, liszt-, kenyéradó. S természetesen nagyszámú szolgáltatás: fuvarozás, házépítés, kaszálás, szántás, sörkésztés, köleshántolás stb. A királytól személyileg függő szabadok hadmentességük fejében pénzadót fizettek, s ez Kálmán korában 8 dénárt tett ki.

A 11–12. századi szolgáltatások pontos mértékéről nem sok adatunk van. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a király vagy más birtokos földjén gazdálkodó szolga (rabszolga), felszabadított szolga (szabados) vagy szabad ember meghatározott terményeket és munkákat tartozott urának adni. A mennyiséget nyilván a szokásjog szabta meg. Van jó néhány adat arra, hogy a birtokos nemegyszer egy-egy falutól annyi szolgáltatást követelt, amennyit csak akart. A rabszolgákat nyilvánvalóan jobban sújthatta ez az önkényeskedés, mint a szabadokat, de az utóbbiak sem voltak védettek. Máskülönben nem mondta volna ki Szent László egyik törvénye, hogy a szabadok szabadsága épségben maradjon.

S van még egy fontos tudnivalónk. 8–900 évvel ezelőtt általában nem családonként követeltek szolgáltatásokat, hanem falvanként. Így adott az egyik falu kenyeret, a másik tetőfedő zsindelyt, a harmadik méhsört. Voltak, akik szénát kaszáltak, lovat tartottak, mások szekereztek, fát vágtak, kendert tiloltak.

A kötelező szolgáltatások (servitium) nagyságát bizony nem könnyű meghatározni. Marxista történetírásunk egyik jeles művelője, Molnár Erik kísérletet tett arra, hogy számszerű adatokat mutasson ki. Alapul szolgálhat Könyves Kálmán egyik törvénycikkelye, mely szerint „ha valaki a vendégtelepések közül, mint szomszéd a várőrök földjén lakik, vagy vegeyen részt a birtok felerésze arányában a várőrök katonai szolgáltatásban, vagy 8 dénárt fizessen”. A 8 dénár 3,5 g ezüstöt jelent, amely viszont egy birka árával egyenlő. Ez bizony nem túl nagy teher. A jobbágyok természetesen lényegesen nagyobb terheket viseltek, mint a törvényben említett szabadok. Természetesen mindezen jövedelmekből busás hányad, az

összeg egyharmada illette meg az ispánokat, és csak a „királ-kettejét” kellett beszoigáltatniuk.

A „királ-ketteje” régi magyar kifejezés, s olyan szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egy 12. századi külföldi forrás szabatosan meg is magyarázza a jelentését. Olvassuk hát Ottó freisingi püspök leírását: „(A magyar) királyság hetven vagy még több ispánságra oszlik, minden székhelyről a haszon két része a királyi kincstárnak jut, csak a harmadik rész marad az ispánnak, és ebben a nagyterületű országban senki sem mer a királyon kívül pénzt verni vagy vámot szedni.” Nemritkán azonban a király részét sem adták át, nyilván ezért kellett törvényesen fellépni ellenük: „ha valaki az ispánok közül a király részét elsikkasztja, adja vissza a csalást, és annak kétszeresével adjon elégtételt”.

Háborús időben az ispán vezette a várispánság hadinépét a király zászlaja alá. Könyves Kálmán 1100 körüli törvénykönyve határozottan kimondja, hogy „azok az ispánok, akiknek saját falvaikban olyan szabad emberek vannak, akiktől lovakat kaphatnak és száz penzát tudnak összegyűjteni, ebből a jövedelemből egy páncélos katonát adjanak a királynak. Ha pedig negyven penzát tudnak összegyűjteni, akkor egy páncél nélküli katonát adjanak.”

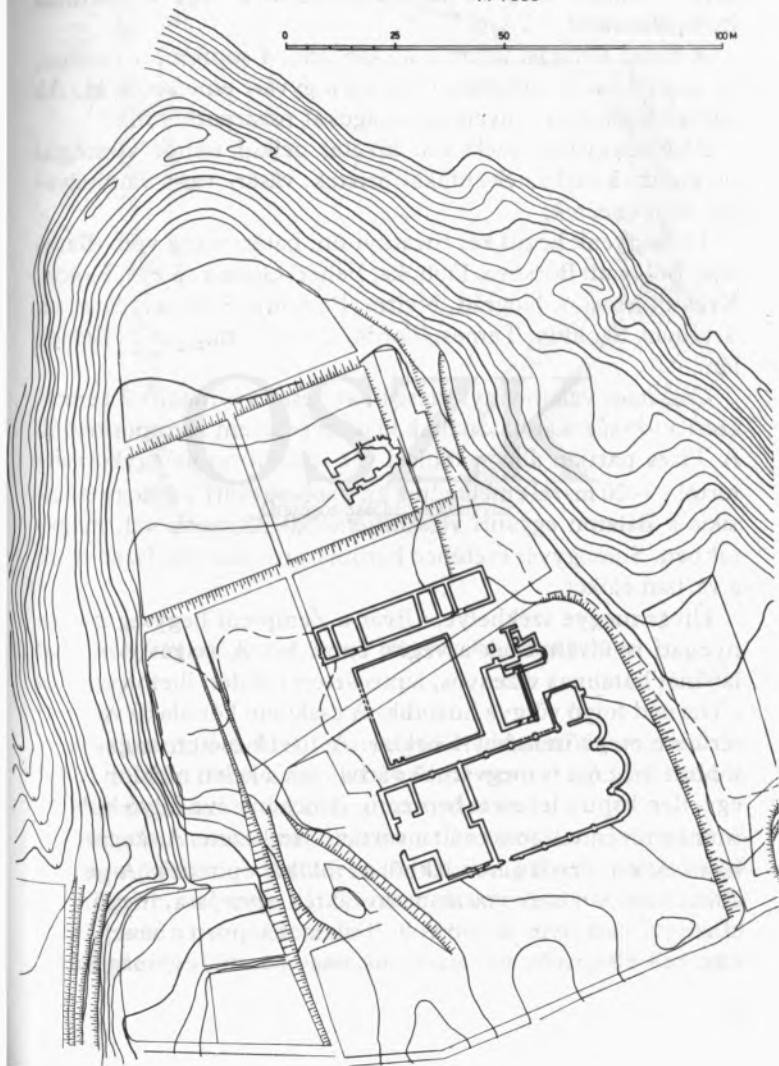
Kétszáz esztendővel korábban a magyar harcosok a keleti könnyűlovas harcmód tipikus és kitűnő képviselői. Alig egy évszázaddal Kálmán király törvénye előtt az íjas-szablyás nomád fegyverzet arzenáljából szembetűnően különül el a kétélű nehéz karddal felszerelt vitézek csoportja. S lám most, a 12. század elején a magyar király már elsősorban páncélos katonát követel seregébe. Micsoda változásnak lehettünk tanúi!

Az ispánok a megyeszékhely várában éltek. A magyar régészetnek régi álma, hogy fény derüljön a korai megyeszékhelyek ispáni váraira. Már a múlt század végén történtek ásatások például Abaújháron, Szabolcsban, Somogyváron, ezek azonban valóban nem voltak többek a kezdeti tapogatózó lépéseknél. Nagy eredményről ma sem számolhatunk be, minden-

SOMOGYVÁR — KUPAVÁR

M=1:500

esetre az elmúlt utolsó évtizedben olyan úton halad a régésztünk, amely bizonyosan célhoz vezet. A történeti Magyarország néhány megyeszékhelyén cseh, jugoszláviai és román régészek végeztek kutatásokat. Példaként említhetjük az erdélyi Doboka várát, a délvidéki Bácsot, vagy a felvidéki Zemplén várát.

A hazai feltárások közül a szabolcsi, a soproni, a mosoni, az abaújházi, a visegrádi és a somogyvári emelkedik ki. Az eddigiek alapján milyen tanulságokat összegezhetünk?

Első megyéink székvárai kivétel nélkül fontos stratégiai pontokon keletkeztek, utakat őriztek, vásár- vagy vámhelyeket védelmeztek.

44 megyénk közül két tucatnyi ún. határmegye volt: Baranya, Bolgán, Borsova, Doboka, Fehér, Gömör, Keve, Kolon, Krassó, Moson, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Somogy, Sopron, Szatmár, Szolnok, Temes, Torda, Újvár, Ung, Vas és Zemplén.

Csaknem valamennyi vizsgálható esetben meglevő természeti adottságokat használtak ki a várvédelem szempontjából. A Tisza partján álló szabolcsi vár sáncművei az egykori ártérctől 13–20 m-rel emelkedtek ki, a somogyvári Várhegy fennsíkja a Balaton egykori vízszintjénél 20–30 m-rel volt magasabban. Somogyvár esetében háromszoros sáncrendszer védte a várban élőket.

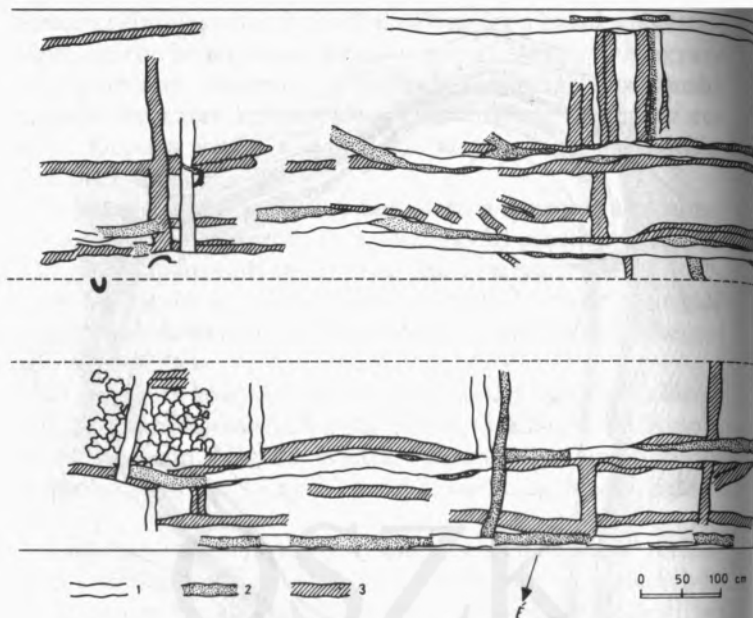
Újvár megye székhelye, Újvár a Zempléni hegység északnyugati nyúlványának a végén épült fel. A magas dombhát lábánál hatalmas vizenyős, lápos ártéri terület, illetőleg maga a Hernád folyó völgye húzódik. A csaknem kör alakú vár belterülete megközelítően 4 hektár. A 10–15 méter magas sánc jórészt még ma is megvan. A várba csak a keleti oldalon fekvő egyetlen kapun lehetett bemenni. A néhány éve folyó kutatómunka révén világossá vált a vársánc szerkezete. A sáncművet hántolatlan törzsű gerendákból és földből építették. A gerendákat azonban csak vízszintesen rakták egymásra, függőleges elhelyezésnek nyoma sem volt. Tulajdonképpen a sáncfalakat úgy kell elképzelnünk, mint sok nagyméretű, egymás mellé

21. Az abaújházi vár rétegvonalas helyszínrajza

rakott gerenda-szekrényt, amelynek ládaszerű belsejét törmelékes földdel töltötték ki. Ez a védmű-építési mód jellemző az eddig megismert többi korai várunkra is.

Nagyon tanulságos két nyugati határvárunk: Sopron és Moson példája. A régészeknek mindkét helyen nehéz dolguk volt, mivel az ispáni várak a mai városok belterületére esnek. A soproni ispáni vár csaknem 8000 m² területet foglalt el. A megtelepedett magyarság itt a jelentős római város: Scara-

22. Jellegetes 10. századi sáncszerkezet

bantia maradványait is felhasználta, folytonosságra azonban nem szabad gondolnunk, mivel az ásatások egyértelművé tették, hogy a városépítés megkezdése előtt „rendezték a terepet”: elegyengették a felszínt, és kiirtották a dús növényzetet. A 20 m széles és 5–10 m magas sáncművet – nyomokból ítélve – erdei fenyőből összeácsolt gerendaszerkezetekből készítették el, Újvárhoz hasonlóan. A 10–26 cm átmérőjű, 3–7 m hosszúságú gerendákból itt is kamraszerű formákat hoztak létre. Korai sáncváraink egyik jellemző és rejtélyes vonása, hogy ez a gerendaszerkezet csaknem teljesen elégett. Hogyan történhetett ez? Talán a töltőanyagként felhasznált sok szerves hulladék öngyulladásáról van szó.

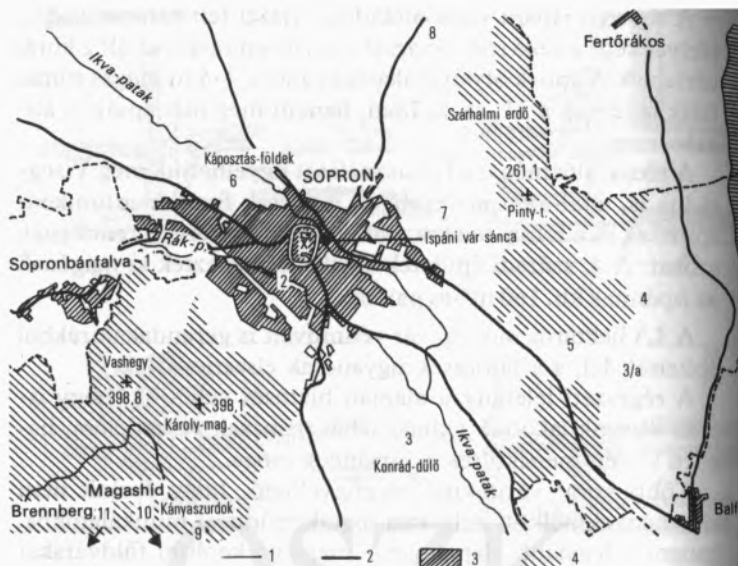
A soproni ispáni várat állandóan vízzel teli várárok védte. Helyenként a késő római városfal is eleven részévé vált a korai várfalnak. Vannak olyan szakaszok, ahol a 3–4 m magas római falak nemcsak a 11. században, hanem még manapság is állnak.

A római előzmények felhasználását figyelhetjük meg Visegrádon is, ahol az ispán emberei nemcsak fundamentumként építettek rá a római falakra, hanem szabályszerűen renoválták azokat. A 4. századi épületek egyikéből képezték ki magának az ispánnak kb. 160 m²-es palotáját.

A 4,5 hektáros mosoni vár védműveit is gerendakamrákból építették fel, s a fatörzsek ugyancsak elszenesedtek.

A régészeti leletanyag alapján biztosra vehetjük, hogy ispáni váraink lakottak voltak, tehát nemcsak veszedelem, háború idején menekültek a vársáncok mögé.

Több korai várunknál megfigyelhető, hogy őseink nem előzmények nélküli helyeken fogtak erősítési munkálatokba, hanem – legalább alapjaiban – meglevő korábbi földvárakat építettek át. A Dobokát feltáró román régészek 9. századi szláv várnak tartják a későbbi ispáni várat (magát a nevet a szláv *dlubocu* = mélyedés szóból eredeztetik), időrendi érveik azonban az általános régészeti kronológiával hadilábon állnak. Az újabb szabolcsi feltárások bizonyossá tették, hogy a Tisza-parti erősség sáncművei sem készülhettek a 10. század derekánál korábbi időben, tehát mindenképpen a magyar honfoglalás után épült fel a vár. A 12. századi állapotokat megőrző Anonymus-krónika elbeszéléseit olvasgatva számos olyan részletet idézhetnénk, amely egyenesen azt állítja, hogy az Árpád-kori váraink egy része már a honfoglalás előtt állt, s azt a magyarok foglalták el, más várakat viszont Árpád és vezérei építettek. Eltekintve attól, hogy a hagyomány mindig megőriz valóságos elemeket is, elég könnyen átláthatunk Anonymus tudálékos kombinációin. Szabolcsról például ezt írja: „Akkor Szabolcs, ez a fölötté bölcs férfiú, megtekintett egy helyet a Tisza mellett, s midőn látta milyen is az, kiokoskodta, hogy erősségénél fogva várépítésre való. Tehát... ősz-

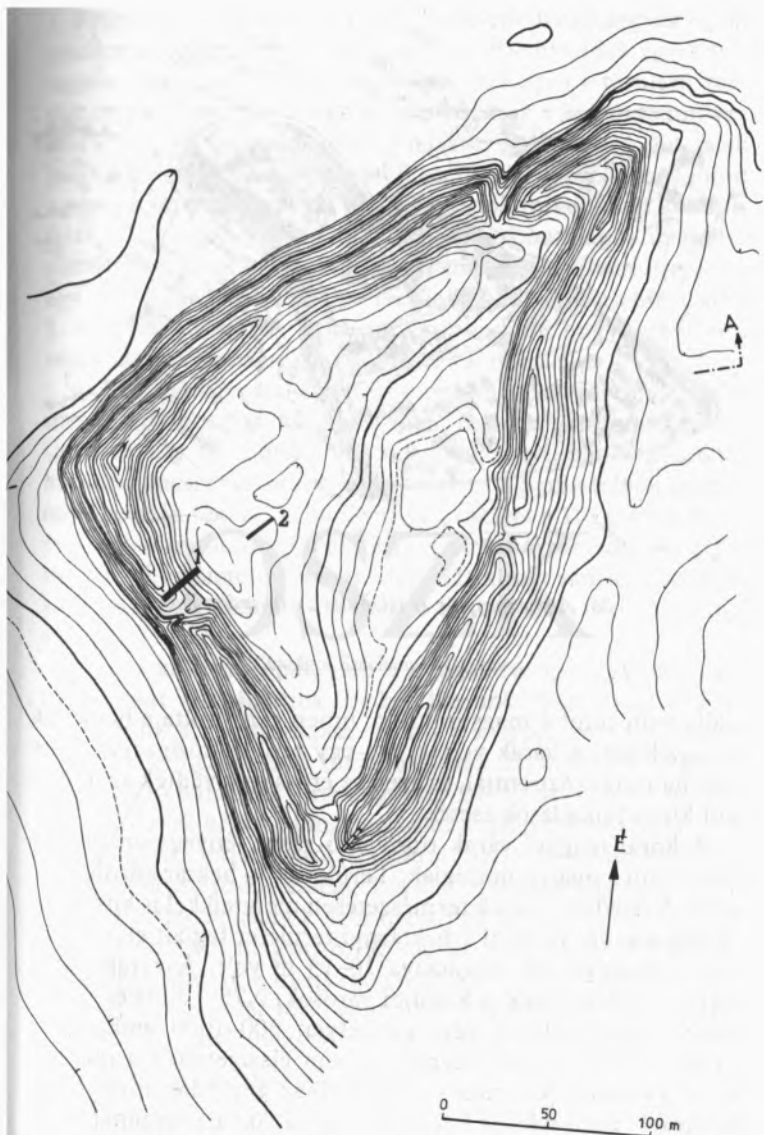
23. A soproni ispáni vár

szegyűjtve ott a köznépet, nagy árkot ásatott és igen erős várat építtetett földből. Ezt most Szabolcs várának hívják.”

Többedmagunkkal úgy véljük, hogy a nyírségi megyének nevet adó Szabolcs nem fejedelem volt a 10. században, hanem ispán István korában. A régészeti leletanyag is arra utal, hogy a szabolcsi vár államalapítás kori építmény.

Korai megyeszékhelyeink várai tehát általában 3–4 hektárnyi területet foglaltak el. Vajon hasonlítottak-e ezek a váraink a 11–12. századi Európa erődítményeihez, vagy eltértek azoktól? Érdeemes saját házunk tájától messzebbre tekintenünk, már csak azért is, mert például a lengyel, a cseh és az orosz várkutatók sok vonatkozásban előttünk jár.

A lengyel kora középkori váraknak ugyanúgy hármas funk-

24. A szabolcsi földvár rétegvonalas helyszínrajza

25. A gnéznai vár és település a 10. században

Országos Széchényi Könyvtár

ciója volt, mint a magyaroknak: innen gyakorolta a hatalmát az uralkodó, a várak voltak egy-egy terület közigazgatási és jogi hatósági központjai, és ezek az erősségek védték az országot külső támadások esetén.

A korai lengyel várak túlnyomó része lényegesen kisebb volt, mint a magyarországiak. Területük $\frac{1}{2}$ hektár körül mozgott. A fejedelmi várak természetesen méreteikkel is kitűntek. A gnéznai vár például 1 hektárnyi területet foglalt el, sáncainak szélessége 23, magassága 10–15 m volt. A várak körül létrejött települések (a későbbi városok) 0,75–10 hektár területre terjedtek ki, s egy-egy helyen 800–1000 ember élt. A sáncművek – lám, mennyire nem elszigeteltek a magyar korai váráépítés jellemzői – éppen olyan gerendakamrás szerkezetűek, mint nálunk a soproni vagy az újvári váraknál.

Prágától alig 30 km-re, a Moldva folyót övező hegyek egyik ormán magasodott a 10. századi cseh Přemyslidák egyik fellegvára: Libušin. A hatalmas – 10,8 hektáros – területű várnak ötféle sáncműve volt. Másként rakták a külső védműveket, s megint másként a belső falakat. Bár a külső sáncfalak lényegében gerendakamrás szerkezetűek, mégis eltérnek mind a magyar, mind a lengyel építményektől, mivel kívül kő támfalakat is raktak. A kőépítkezésnek – láthatólag – nagyobb múltja volt Csehországban, mint nálunk. Nyilván erre utal egy 12. századi cseh forrás is, amikor ezt a kijelentést adta I. Boleszláv szájába: „akarom és mondom, hogy számomra római módra építsetek igen magas várat”.

Szinte a magyarral megtevesztésig azonos várépítési mód maradványaira bukkantak a szovjet régészek az egykori kijevi Oroszország területén. Különösen szép példája a gerendakamrás sáncszerkezetnek a Dnyeper és a Szula folyók egybeömlése táján fekvő Voiny nevű vár, melyet a 10. század 80-as éveiben alapítottak. Tulajdonképpen határvár volt, mégis 5 hektárnyi területen terpeszkedett. Hatalmas sáncait gerendakamrás konstrukciókra emelték, a sáncok előtt mély árok húzódott.

Akár a kelet-európai, akár a nyugat-európai egykorú párhuzamokat vizsgálgatjuk, be kell látnunk, hogy mennyire lemaradtunk a kutatásokban. Mind a lengyel, mind a szovjet régészek nemcsak várak tucatjait tárták fel, hanem a várakhoz kapcsolódó hatalmas – nemegyszer 20–30 hektáros – településeket is. Ők képet tudnak rajzolni a települések szerkezetéről, utcákról, házsorokról, házakról, belső berendezésekről, s mindezt olyan részletességgel és alapossággal, hogy még a 11. századi zeneszerszámok sem maradtak ki.

A 11. századi magyar királyság 44 vármegyéjében természetesen nemcsak a megyeközpontokat jelentő székvarak álltak, sőt nemegyszer több centrum is létrejött. Példaként említhetjük Baranya megyét, ahol az ispáni székhely Baranyavár volt, a királyi lakhely azonban Pécssett állt, ahol a püspök is lakott, a neves bencés apátsági központ pedig Pécsváradon

épült fel. Ha arra gondolunk – maradjunk most a pécsváradi apátságnál – hogy az itteni apát úrnak számos vitéze és papi embere volt a 11. században, nem nehéz hozzávetőleges számvetést csinálni a mindennapi ellátásukhoz szükséges élelem (hús, bor, gabona, tojás stb.) tetemes mennyiségéről. S most csak egyetlen egy apátságot vettünk figyelembe.

Kik tartották el a várak urait és kíséretét? Elsősorban a várszolgák, akiket legkorábban civilisnek, később castrensisnek neveztek, de előfordul, hogy egyszerűen várnépének (populus castris) mondták őket.

A várszolgáknak a terményadón kívül kellett fuvarozni, hírvivői szolgálatot ellátni, kézművesmunkát végezni, egy részüknek börtönt őrizni (ezek a csőszök), egy részüknek kikiáltóskodni (ezek voltak a várkajátók). A várnép a falvakban földközösségben élt. Vannak, akik a földközösség szó hallatára valamiféle őskommunizmusra gondolnak. Erről azonban szó sincs, sőt még a nemzetségi földközösség megléte sem igazolható. A nemzetségi földközösség azt jelenti, hogy az egy-egy településhez tartozó földeket egy vérségiileg rokon csoport (a nemzetség) közösen használja. Skandináviában például az egész középkoron át megmaradtak a nemzetségi földközösségek, mert a falvak is megőrizték teljes rokoni zártságukat. Magyarországon azonban igen hamar széthullottak a vérségi kötelékek, és helyükbe területi szervezeti formák léptek. Így a falvak a szántókat, legelőket – s gyakran az erdőket is – közösen birtokolták, függetlenül attól, hogy rokonsági kapcsolat fennállott-e a falvakat lakó családok között.

A földközösség azonban nem „termelési társulás” volt, hanem kizárólag birtoklási szerkezet. Ahol bőven volt föld, ki-ki szabadon foglalt magának akkora darabot, amekkorát meg tudott művelni. Másutt újraosztás révén jutottak földekhez. A földközösségből kapott birtokot azután mindenki maga művelte meg, mégis jelentett bizonyos jogvédelmet, valamelyes önkormányzatot a földközösséghez tartozás.

A korai időben – főleg a 11. században – a királyi várispánságok népei nem egy vonatkozásban még meg tudták őrizni

régi nemzetségi hagyományait, az új feudális rend azonban nem sok haladékot adott végleges felszámolásukig.

Különösen sajnálatos, hogy a magyar királyi megyék 12. századi virágkorából jóformán semmiféle adatunk nincs. Amikor már viszonylagos adatbőség jelei mutatkoznak – a 13. század elejétől –, a régi királyi megye már csak árnyéka önmagának. A királyi várbirtokok, melyek két évszázadnyi ideig sérthetetlenek voltak, most egyre inkább nagyurak kezébe kerülnek. III. Béla király pedig már egész vármegyét adományozott el egyik hívének.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Az egyház

A magyar honfoglalás és az államalapítás korából, tehát a 9. század vége és a 11. század dereka közötti időszakból megközelítően – kerekítve – 20 ezer temetkezést tártak fel a régészek. Őseink megtalált sírjai túlnyomó többségükben pogány rítusúak még a 11. században is. Ebből két következtetést vonhatunk le. Az egyik az, hogy a nyugati kereszténység erőteljes térhódítása előtt népünk életében, hitvilágában – talán úgy is mondhatnánk: szellemi kultúrájában – a keresztény eszmék és formák semmiképpen sem játszottak meghatározó szerepet. A másik észrevétel sem kisebb jelentőségű: ha ugyanis a magyar köznép java része az ezredforduló után is tudott és mert ragaszkodni ősi pogány temetőihez és szokásaihoz, akkor a magyar kereszténység korai szakaszát, nagyjából az 1070-es és 80-as évekig csakis átmeneti időszakként jellemezhetjük.

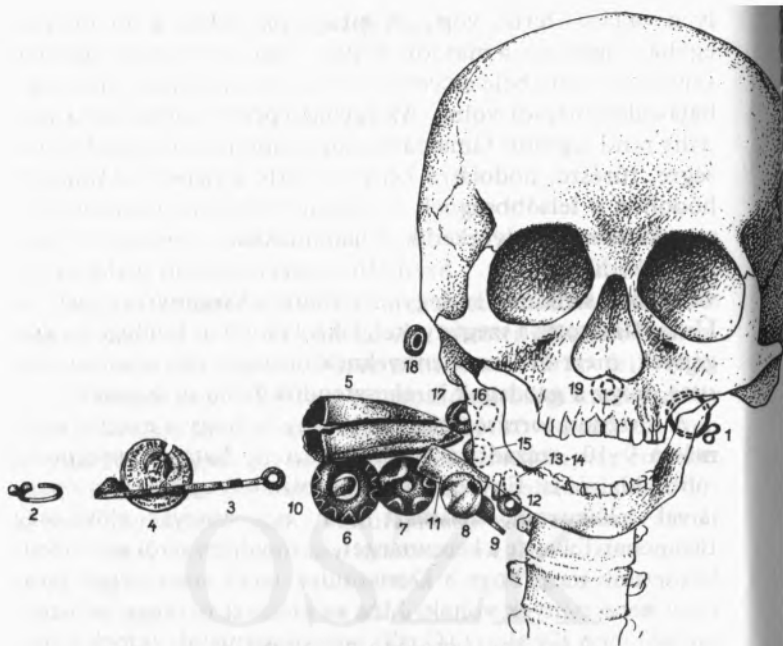
A keresztény hit gyökérverése hatalmas külső és belső átalakulásokkal járt. A fiatal magyar állam erőszakszervezete valóban vérrel-vassal kergette a népet – amint Illyés András 17. századi pozsonyi kanonok találóan mondta – a keresztvíz alá, de az állami beavatkozásnál sokkal súlyosabban nyúlt bele az egyház az emberek gondolkodásába, lelkiületébe, s ennél fogva magaviseletébe.

Nagy hiba lenne úgy vélekedni, hogy a középkori ember felszínesen, formálisan volt vallásos, kevés belső meggyőződéssel. Tudomásul kell vennünk, hogy a középkorban például a szent királyok valóban igen vallásos emberek voltak. III. Ottó német császár még hadjáratai közben is magával vitte kedvelt szent ereklyéit. Bizonyos, hogy a mi István királyunk is mé-

lyen vallásos férfiú volt. „A királyi palotában a hit után az egyház foglalja el a második helyet.” Ha a keresztény hit nem szívódott volna bele az emberi lelkekbe, az egyházi ideológia hatástalan maradt volna. Az egyház éppen azáltal vált a feudális rend legfőbb támaszává, hogy tanításaival engedelmes-ségre, tűrésre, hódolásra kényszerítette a népet. „Mindenki hódoljon a felsőbbbségnek... minden hatalom Istentől való, az, aki szembehelyezkedik a hatalmakkal, az isteni renddel helyezkedik szembe.” Szent Imre legendájában pedig ez olvasható: „senkinek se legyen terhére a szegénység, mert az Úr kiválasztotta a szegényeket, kikről mondja: boldogok a szegények, mert övék a mennyeknek országa. De senki se erősítse, hogy a gazdagok kirekesztendők Isten országából.”

A történeti források alapján bizonyos, hogy a magyarságot már a 9–10. században érték keresztény hatások, mégpedig több oldalról is. Egyrészt a keleti (bizánci) egyház térítőpapjaival találkoztak, másrészt nem egy magyar előkelőség Bizáncban felvette a keresztséget, harmadjára arról sem feledkezhetünk meg, hogy a Dunántúlon talált szláv népek java-részt keresztények voltak. Még az etelközi hazában találkoztak 861-ben Kyrillosz (Cirill) misszionáriussal, akinek a magyarok „farkasmódra üvöltve nekiestek”, de látva csendes imádkozását, bántatlanul tovább engedték. 880 körül az Al-Duna vidékén az egyik magyar vezér pedig Metódot látta vendégül. Cirill és Metód korábban a dunántúli pannonszláv határgrófság fejedelmeinek udvarában tevékenykedett Mosaburgban.

A honfoglaló magyarság régészeti anyaga is elárul bizonyos keresztény hatásokat. Egyik-másik tárgyon megjelenik a keresztábrázolás, sőt van csaknem egy tucat olyan – főleg gyermek – temetkezés, amelyben az elhunyt nyakában bronz vagy ezüst mellkereszt függött. A sírba tett többi melléklet azonban arról árulkodik, hogy a halottak hozzátartozói az ősi pogány hitben éltek, s a keresztet csak ékszerként alkalmazták. Az persze nagyon is lehetséges, hogy a melléklet nélküli halottak egy része keresztény (vagy olykor mohamedán) vallású

26. 10. század végi magyar kislány nyakéke bizánci kereszttel és solidus-szal

volt, ezt azonban nem lehet bizonyítani. Az viszont tény, hogy néhány magyar előkelő már a 10. században hagyta magát megkeresztelni. Hogy ez mennyire politika és nem belső meggyőződés volt, jól mutatja Ióannesz Szkülitész bizánci történetíró előadása: „Bulcsú színleg (!) a keresztény hit felé hajlott . . . megkereszteltetvén, Konstantin császár lett a keresztapja, és a patríciusi méltósággal megtiszteltetvén, sok pénz uraként tért vissza hazájába. Nem sokkal utóbb Gyula is, aki szintén a magyarok fejedelme volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyanazon jótéteményekben és meg-

27. A 26. kép nyakékenek mellkeresztje

tiszteltetésben részesül. Ő magával vitt egy jámborságáról híres, Hierotheosz nevű szerzetest, akit Theofülaktosz Turkia (azaz Magyarország) püspökévé szentelt, s aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez. Gyula pedig megmaradt hitében . . .” Bulcsú bizánci útja 948-ban, Gyuláé 952-ben zajlott le. A leírásból egy nagyon fontos tényre derül fény, arra nevezetesen, hogy Magyarország legelső püspöke már a 10. században tevékenykedett Erdélyben, és a keleti egyház szertartása szerint térített.

A görög szertartású (keleti) kereszténység szerepét egyesek

28. 11. századi ereklyetartó bronz mellkereszt

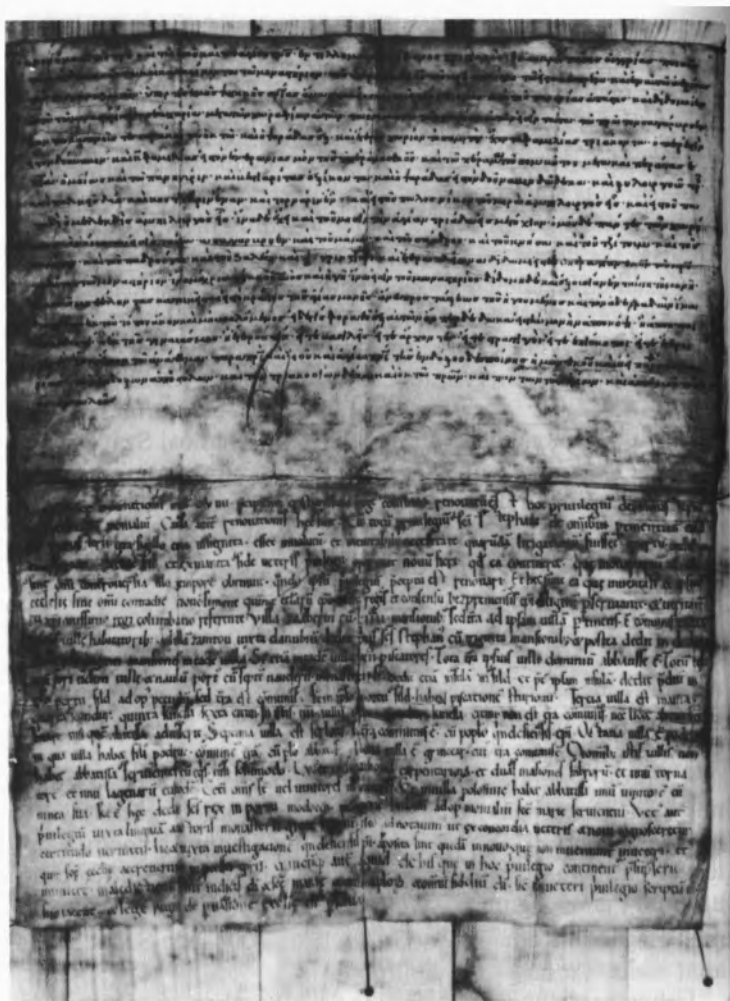
alig veszik figyelembe, mások túlbecsülik. Úgy véljük, azoknak van igazuk, akik a 10. század második felében még jelentősnek tartják a bizánci egyház magyarországi térhódítását. Gondoljunk csak az erdélyi Gyula mellett a nagy hatalmú marosvári Ajtonyra, aki nemcsak hogy megkeresztelkedett, de monostort is alapított Szent János tiszteletére – görög szerzetesekkel. Csanád győzelme után ezt a görög monostort Oroszlámosra tessékeli át, de nem hal el, megmarad. Géza fejedelem uralkodása idején először a görög szertartású kereszténység eléggé széleskörűen terjedhetett. Géza felesége, Sarolt – az erdélyi Gyula leánya – maga is megkeresztelt híve a görög egyháznak. Eltekintve attól, hogy a görög egyházaknak még a 12. században is jelentős monostoraik – és természetesen birtokaik – voltak (Veszprémvölgy, Oroszlámos, Szávaszentdemeter), a veszprémvölgyi görög apáca kolostor egymagában is beszédes bizonyítéka a bizánci hatás jelentőségének.

Volt olyan kutató is, aki a veszprémvölgyi kolostor alapítását egyenesen Géza fejedelem korára helyezte. Az újabb történeti irodalom ezt a feltevést elveti, és az alapítást 1015 és 1031 közé teszi.

A nagybecsű veszprémvölgyi alapítólevél 1109-es átiratban maradt ránk. S ez tartotta fenn az eredeti görög nyelvű oklevelet is. I. István király adománylevelének ez az átirása az Országos Levéltár féltett kincse.

A görög szerzetesnők (bazilisszák) zárdáját az Istenszülnőnek (Theotokosznak) szentelték, s István király gazdag adományokkal látta el. Ez kétségtelenül azt bizonyítja, hogy a keleti szertartású egyház zavartalanul tovább élt az ezredforduló után is. Persze nemcsak Magyarországon volt ez így, hanem még magában Rómában is, ahol például 1004-ben Szent Nilus apát bizánci monostort alapított.

Lehetséges, hogy Géza fejedelem korában monostor- és templomalapítások történtek? Úgy véljük, nagyon is lehetséges. Újabban egyre több adat valószínűsíti, hogy például Fehérvárott az első keresztelő egyház – az ősi Szent Péter templom – bizánci missziós kezdeményezésre született. A bi-

29. A veszprémvölgyi alapítólevél

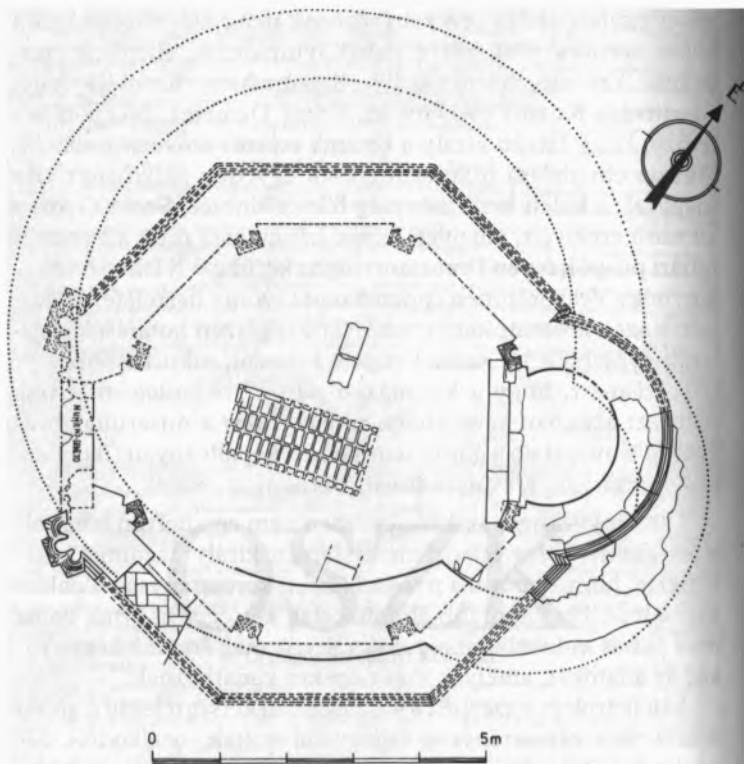
zánai egyház térítő tevékenységének máig élő bizonyosságai a keleti szentek tiszteletére emelt templomok, illetőleg falunévek: Pentele, Szentmihály, Szentmiklós, Szent-György, Szentiván, Kozma és Damján, Szent Demeter. Nagyon jellemző, hogy István király a bizánci császár szövetségeseként, Ohrida elfoglalása után szinte csak egyetlen zsákmányt visz magával: a keleti kereszténység féltett kincsét, Szent György vértanú ereklyéit, amelyek ugyan két évtized múlva Leodvin bihari püspök révén Franciaországba kerültek. S lehet-e véletlen, hogy Veszprémben éppen Szent György tiszteletére szentelték azt a körtemplomot, amelyet a régészeti kutatások alapján helyesebb a 10. század végére keltezni, mint későbbre.

Közismert, hogy a koronázási palást eredetileg miseruha volt, azt azonban kevesebben tudják, hogy a miseruha ábrázolásai lényegében a görög templomok képállványait (ikonosztáz) mintázzák, kicsinyített változatban.

Tankönyvekben, szakkönyvekben nem egy helyen lehet olvasni, hogy Géza fejedelem és István király „azonnal” felismerte, hogy népével a nyugati (latin) kereszténység oldalára kell állnia. Ha a fentebb elmondottak kétséget hagytak volna eme állítás indokolatlanságáról, vegyük még érveink közé azokat az adatokat, amelyek más népekre vonatkoznak.

A bolgárok és a szerbek a 9. században kétségtelenül a görög szertartású kereszténység fellegrárai voltak, uralkodóik Simeon és Péter, aki mellesleg I. Romanosz bizánci császár leányát vette nőül, mégis a római pápától kért koronát. Kijev nagy uralkodója, Bölcs Vlagyimir is eléggé sokáig habozott. Egy évtizeden át jöttek-mentek a követek Róma, valamint Kijev között, míg végül is a kijevi Oroszország továbbra is tartott a keleti kereszténység mellett.

Talán nem is szabad olyasféle, múltra vonatkozó rekonstrukciós kísérletet tenni, amelyben a 10. század végi és a 11. századi vallási állapotot úgy tüntetjük fel, mint a magyar történelem vagy-vagy szituációját. Először is a görög és a latin szertartású egyházak 1054-ig nem szakadtak el egymástól, másodszor a különválás ekkoriban semmiképpen sem volt

30. A veszprémi Szt. György kápolna alaprajza

éles elszakadás, jóllehet politikai szerepe volt az orientációnak.

Felmerülhet a kérdés: vajon mi okozhatta a keresztény egyház kétfelé szakadását? A felszíni ok, az ürügy csaknem jelentéktelen. 1053-ban Kerullariosz Mihály bizánci patriárka, és az ohridai bolgár püspök, Leó, eretnekséggel vádolta meg a nyugati egyházat azért, mert az áldozati szertartásban kovász-

talán kenyeret használnak, és a böjti napot szombaton tartják. IX. Leó pápa római legátusai, élükön Humbert kardinálissal, haragjukban a görög egyházat kiközösítették (anatéma), Kerullarioszék pedig átokkal sújtották a római egyházat. Ez volt az 1054-es szétválás közvetlen oka, s ettől kezdve a nyugatiak a keletieket szakadároknak (szizmatikusoknak), a keletiek önmagukat igazhitűeknek (ortodoxnak) nevezték.

Az egyházszakadás valódi oka azonban a bizánci császárok politikájában és a római pápa hatalmi terveiben keresendő. Azt mindenesetre Géza fejedelem részéről tudatos lépésnek kell tekintenünk, hogy 973-ban – a nevezetes quedlinburgi követjárás után – megnyitatta az ország kapuit a nyugati térítőpapok előtt.

A nyugati egyház első térítői tehát még Géza fejedelem vendégszerető védelmét élvezték. Az írott források eléggé egyértelműen állítják, hogy Géza fejedelmet Querfurti Brunó keresztelte meg, s a keresztségben – ugyanúgy, mint később Vajk nevű fia – az István nevet kapta. Thietmar merseburgi püspök, Géza kortársa azonban úgy beszél erről a keresztségről, mint ami inkább formai lépés volt, semmint igaz meggyőződés. Elmeséli ugyanis, hogy Géza fejedelem egyszerre áldozott a pogány isteneknek és a keresztény Istennek. Amikor a fejedelem udvari papja Gézát ezért korholta, a fejedelem önérzetesen válaszolt: elég gazdag és hatalmas ahhoz, hogy ezt megtehesse.

Brunó püspököt többen követték, a bajor Wolfgang vagy a cseh Adalbert és Radla is szíves fogadtatásra lelt az esztergomi udvarban.

A 9. században a korábbi Pannonia területe a salzburgi és a passauai püspökök egyházmegyéjéhez tartozott. Tudunk arról, hogy Arno, az első salzburgi érsek több dunántúli templomot szentelt fel. A 11. századi fiatal magyar állam szervezete azonban semmiféle szállal sem kötődött ezekhez a püspökségekhez, tehát – s ez a magyar egyházszervezés egyik legalapvetőbb kérdése – önálló volt már a születése pillanatában.

Nem volt ez tipikus akkoriban Kelet-Európában, hiszen

31. Részlet a gnéznai kapuról

például a csehországi egyház 973-ig közvetlenül a regensburgi püspökséghez tartozott, majd ezt követően létezett ugyan prágai püspökség, de a mainzi érsekség fennhatósága alatt. A lengyelek híres uralkodója, Vitéz Boleszláv alapíthatott ugyan püspökségeket a német császár engedélyével, a magdeburgi német érsekség nyomasztó felügyelete alól azonban nem tudtak kiszabadulni, jóllehet a gnéznai érsekség felállítása jelentős politikai sikerként könyvelhető el.

A II. Szilveszter pápától kapott koronával felszentelt független magyar király, István – királyi hatalmánál fogva – alapított püspökségeket, apátságokat s az esztergomi érsekséget. A magyar történeti fejlődés egyik sajátossága az, hogy egyházszervezetünk olyan időben épült fel, amikor a pápa még nem tudta érvényesíteni beavatkozási jogát az érsekek, püspökök és apátok beiktatásánál. Így István utódai is éltek egyházalapító jogaikkal, tehát a magyar egyházat gyakorlatilag magán-egyházuknak tekintették.

Igen nagy veszteség, hogy a korai magyar egyházszervezési okiratok nem maradtak fenn. Így az első érsekségünk alapító okmányáról is csak annyit lehet sejteni, hogy 1001-ben Ravenában kelt.

De nem állunk sokkal jobban a püspökségek tekintetében sem. Szent István király nagyobb legendájában ez áll: István király „tartományait tíz püspökségre osztotta, az esztergomi egyházat a többiek fejévé és felügyelőjévé tette”.

Az esztergomi érsekség elsőbbsége annyira kiemeltté vált, hogy évszázadok múlva is gyakran hivatkoznak rá. Elég itt két, 13. századi okiratra utalni. Részlet az egyikből: „... tudatik, hogy az esztergomi egyház országunkban az elsőségi helyet tartja, mind az apostoli szentszéktől, mind Szent István első királytól, a mi ősüinktől, aki ezen szentegyházat alapította, megadományozta, szabadalmakkal felruházta...” A másik – 1256-ban kelt – oklevél az esztergomi egyházzól úgy beszél, mint amely „egész Magyarországnak minden többi székesegyháza felett áll”.

A magyar történettudomány egységes álláspontot foglal el a tekintetben, hogy melyek voltak az István kori püspökségek. Soroljuk fel hát mi is mind a tízet, de nyomban utalunk az egyházmegyéik nagyságára és – ha lehet – határaitra.

Az érseki székhely, Esztergom, a Duna jobb partján fekszik, a hozzá tartozó egyházmegye azonban – különös módon – a bal partra esett. Esztergomnak már a neve is sok gondot okozott a kutatóknak. Egyesek egy szláv személynévre, ti. a Stregun-Stregonra gondoltak. Újabban meglepő ötlettel álltak elő a turkológusok. Nézetük szerint a város neve a bolgár-török esztrogen küpe, azaz bőrpáncélkészítő kifejezésből származik, s így tulajdonképpen foglalkozásnévből lett helynévvé. Akárhogy is álljon a névmagyarozat dolga, az bizonyos, hogy Esztergomban már a székesegyházat megelőzően állt templom. A legújabb régészeti kutatások alapján ma már tudjuk, hogy a magyar egyházi építészet egyik legkorábbi – s minden bizonnyal legnagyobb hatású – temploma az esztergomi palotakápolna volt, amelynek kör alakú marad-

ványaira (rotunda) alig több, mint egy évtizede bukkantak rá. A 60–160 cm falvastagságú, közel 6 m belső átmérőjű kis templomot tulajdonképpen a fejedelmi-királyi palotával együtt építették fel. Nagyon figyelemreméltó, hogy ezt a körtemplomot Szent Vid tiszteletére szentelték, ugyanúgy, mint a hasonló alaprajzú prágai udvari kápolnát.

Ha visszagondolunk arra, hogy az első térítők között szerepelt Adalbert prágai püspök is (982–997), nagyon indokolt feltételezni, hogy a prágai és az esztergomi palotakápolnák közötti feltűnő egyezések nem véletlenek. Egyre bizonyosabbak vagyunk abban, hogy a fejedelmi-királyi udvarokban alapított első egyházak voltak az első keresztlő templomok (ecclesia baptismalisok), melyek később alapjait képezték a plébániahálózatnak.

A mai monumentális esztergomi székesegyház helyén azonban egy másik István kori templom állt, melynek utolsó maradványait a neoklasszikus kupolás bazilika építéskor, 1825-ben távolították el. Ezt a régi templomot Nagyboldogasszony és Szent Adalbert tiszteletére szentelték. A Szűz Mária kultusza nem nyugat-európai eredetű, hanem a keleti egyház hatása. Magának Bizáncnak is Mária volt a patrónája. Ennek képi ábrázolása is megmaradt az isztambuli Hagia Sophia nagy mozaikképén, ahol Justiniánus bizánci és Konstantinus római császár felajánlja a várost és a bazilikát Szűz Máriának. Szent István is Szűz Máriát választotta országa védőszentjéül. Lám, még István király korában is milyen erős a görög egyház hatása.

Az esztergomi egyházmegye magában foglalta a Vág, a Garam, az Ipoly és a Duna mentét a Csallóköz tájáig, ideértve még Nyitrát is.

A Duna jobb partjától a Bakonyig és a Rába vidékéig nyújtózott a győri püspökség területe. A győri püspöki templomot Szűz Mária tiszteletére szentelték, akárcsak a vácit. A váci egyházmegye az esztergomi érseki megyétől délkeletre feküdt, s magában foglalta a mai Pest, Bács-Kiskun, Szolnok és Csongrád megyék nagy részét. Általános vélemény, hogy a

legrégebbi magyar püspökséget István király Veszprémben alapította, s bár az 1009-re keltezett alapítólevél – megmaradt formájában – bővített, átírt, annyi bizonyosnak mondható, hogy már az ezredforduló előtt létezett, és hatalmas terület tartozott hozzá, hiszen fennhatósága alatt állt Veszprém, Fejér, Zala, Pilis, a korai időben azonban Somogy megye nem. A forrásokból kitűnik, hogy a pannonhalmi apátság Somogy megye területére István királytól püspöki jogokat kapott, ezért sem a veszprémi, sem a pécsi egyházmegyéhez nem tartozott. Érdekes, hogy a veszprémi egyházmegye északi határa közvetlenül Esztergom alatt húzódott. A veszprémi egyházmegye ősiségét az is jelzi, hogy a püspökség területét meghatározó – fentebb említett – 1009. évi oklevélben felsorolt megyék területén felszentelt templomokról, kápolnákról esik szó, megnevezve titulusaikat és jogi helyzetüket. Tehát egy sor templom 1009-ben már nemcsak hogy állt, hanem funkcionált is.

A Szent Mihály tiszteletére szentelt veszprémi székesegyházat a 20. század elején restaurálás címén annyira „átdolgozták”, hogy a középkori részletek csaknem teljesen elvesztek. A fennmaradt értékes kőanyag mégis igazolja, hogy a templom alapítása a 11. század dereka táján történt. Gazdagságáról a nagyobbik István-legenda is megemlékezik: „a veszprémi püspökség egyháza, melyet alapítókövétől kezdve minden Isten szolgálatához szükséges arany- és ezüstneművel és sokféle ruhával felékesített a király...”

A pécsi egyházmegye határa a Duna mellett kezdődött, Dunaföldvár vonalánál, ahol a pécsi, a veszprémi és a kalocsai egyházmegye határai összefutottak, északon Ozoráig nyúlt, délen a Dráván át a Szávaig ért le. A Szent Péter tiszteletére szentelt pécsi püspöki székesegyház – a mai pécsi dóm – több vonatkozásban magában álló építmény. A hatalmas méretű, négytornyos templom pontos építési idejét nem ismerjük. Feltehető, hogy első püspöke, Bonipertus építtette. Krónikáinkból úgy tudjuk, hogy Orseolo Péter királyt itt temették el, és hogy 1064-ben, amikor „Salamon király és Géza herceg

32. A pécsi altemplom

együtt ünnepelte a húsvétot egész udvarukkal Pécssett ... hirtelen tűzvész támadt és elborította az egész egyházat ... a szörnyű tűzvész mindent elemésztett”.

A pécsi székesegyház azért foglal el különleges helyet

Árpád-kori műemlékeink között, mivel az első magyar egyházmegyéek székestemplomai közül ez az egyetlen áll, igaz, kegyetlenül kivetkőztetve eredeti fenséges román köntöséből. A múlt század elején a Nemzeti Múzeum híres építész-tervezője, Pollack Mihály súlyos hibát követett el a székesegyház neogótikus átépítésével, amelyen az 1890-es évek újarománosítása sem tudott teljesen segíteni. Mégis, minden goromba és stilustalan beavatkozás ellenére ma is áll a páratlan pécsi altemplom, és a templomtér is eredeti. A pécsi kőtár remek faragványai pedig korai művészetünk nemes emlékei.

A váci egyházmegyétől délre, a Duna és a Tisza egybefolyásáig nyúlt a kalocsai püspökség területe. Kalocsa, bár – feltehetően – királyi udvarhely, tulajdonképpen jelentéktelen település volt az Árpád-korban, annál meglepőbb tehát, hogy itt nemhogy püspökség, hanem érsekség is létezett, és létezik ma is. A kalocsai érsekség kérdése sok vitára adott okot, amely mindjárt az első érsek, Asztrik személyével kapcsolatosan jelentkezett. Hartvik püspök legendaszerkesztményében igen sok szó esik Asztrik vagy Asrik püspökről, akit más néven Anasztáziusnak mondanak, de szó esik egy Sebestyén nevű szerzetesről is, akit – Hartvik szerint – István király „az esztergomi érsekség kormányzására kinevezett”. Sebestyén néhány évre megvakult, ekkor Asztrik lett az esztergomi érsek, majd amikor meggyógyult, „Asrik érseki paláttal tért meg saját egyházába, a kalocsaihoz”.

Csakhogy Szent István idejében nem volt két érsekség, hanem csak egy, az esztergomi, így hát Asztrik már csak ezért sem lehetett volna egy időben esztergomi és kalocsai érsek. De István király ún. nagyobbik legendája meg is mondja, hogy a király tíz püspökséget alapított, s ennek fejévé tette az esztergomi egyházat, melynek „élére helyezte a tiszteletre méltó Asrik apátot a főpapi méltóság süvegével ékesítve...” Asztrik személyének kiemelt fontosságát mi sem bizonyítja jobban, minthogy ő utazott el Rómába a koronáért, ő vett részt 1007-ben a nevezetes frankfurti zsinaton, s ő képviselte a magyar főpapságot 1012-ben a bambergi új székesegyház

33. Kora Árpád-kori kőfaragvány Pécsről: az ún. szirénes gyámkő

felszentelésén. E két utóbbi esetet elbeszélő források a „magyarok érsekének” (archiepiscopus Ungarorum) mondják őt, ami azt is igazolja, hogy az ezredforduló utáni időben a magyaroknak csak egy érsekük volt. Kalocsán tehát István király korában érsekség nem lehetett, csak püspökség. Később, talán I. András korában emelhették érseki rangra, mivel 1050-ben egy pápai regesztában szerepel György kalocsai érsek neve. Majd Szent László király uralkodása idején, miután a magyarok 1071-ben elfoglalták a szerémi várat, a szerémi ortodox bolgár püspökséget áttelepítették Bácsra, és az 1080-as évek

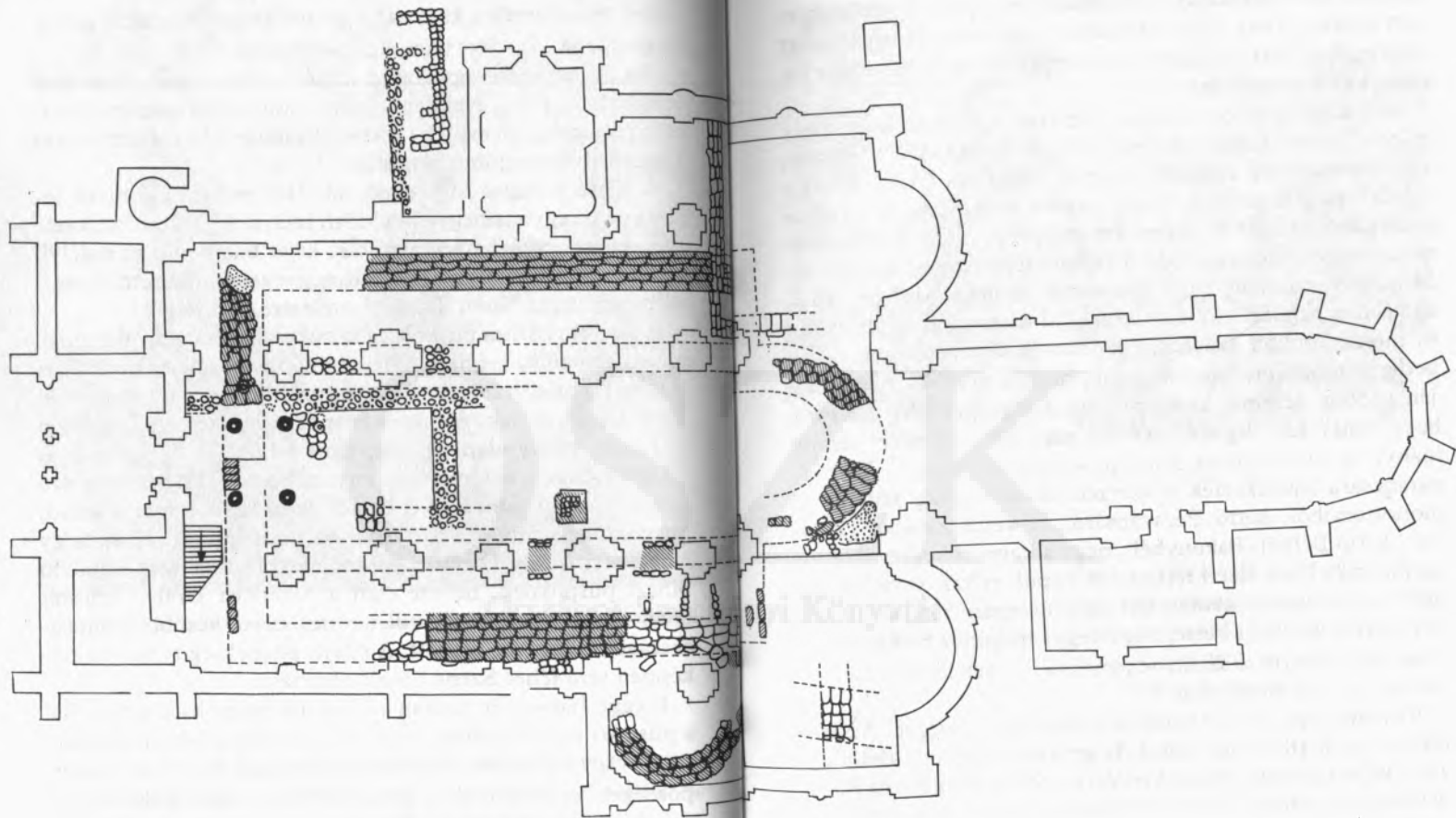
végén egyesítették a kalocsai latin érsekséget és a bácsi görög püspökséget. Így jött létre a bács–kalocsai érsekség.

A kalocsai székesegyházban a múlt század végén és az első világháború előtti években végeztek ásatásokat, melyek eredményei alapján sikerült az újkori faltömegek közül kihámozni a legrégebbi templom alapfalait.

A Tisza középső folyásának mindkét partján élő hívek felett az egri egyházmegye őrködött, melynek határai észak felé egészen az országhatárig nyúltak, kelet felé pedig az erdélyi, nyugat felé az esztergomi egyházmegyével érintkezett. Az egri székesegyházat Szent János tiszteletére szentelték.

A további három püspökség közül csak a csanádírói vannak biztos adataink, mégis a bihari (később váradi) és az erdélyi (később gyulafehérvári) püspökségről is bizvást feltehetjük, hogy István koriak. A bihari püspökséget azért vélik többen I. László király alapításának, mert később ő helyeztette át Váradra (Nagyváradra), igaz ugyan, hogy 1111-ben még szó esik a bihari püspökségről, de két évvel később már a váradi püspökről beszélnek a források. Az mindenesetre tény, hogy már Péter király korában fontos megbízatása volt Leodvin bihari püspöknek, nevezetesen a fehérvári királyi kincstár ereklýeinek hitelességét ellenőrizte, majd később Franciaországba, Liège-be utazott. A bihari püspökség tehát semmiképpen sem lehet Szent László alapítása.

Elégge bonyolult viszont az erdélyi püspökség ügye. Bár a püspöki székesegyházak építési ideje nem lehet meghatározója – vagy legalábbis nem kizárólagos meghatározója – a püspökségek felállításának, a gyulafehérvári székesegyház építésszettörténetét mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül. A korábbi vélemények szerint a gyulafehérvári székesegyház, az ún. I. katedrális a 11. század első felében, tehát még I. István király korában épült fel. Újabban a román régészeti kutatás nagyon figyelemreméltó adatokat tett közzé, mely szerint az I. katedrális melletti körtemplom a 10. század második feléből származik, s így – talán – kapcsolatba hozható Hierotheosz görög püspök térítéseivel. Maga a székesegyház Szent László

34. A gyulafehérvári székesegyház alaprajza

király uralkodása idején készülhetett el. A híres gyulafehérvári székesegyház a mai alakjában csaknem minden Erdélyt néző ember előtt jól ismert. Ez a templom azonban csak a 13. század elején épült fel.

Az első püspökségek megszervezésére vonatkozóan van egy nagyon becses forrásunk, mégpedig a Szent Gellért legenda, amely részletesen elbeszéli, hogyan alapította István király a csanádi egyházmegyét, fényt vetve a korai magyar egyházszervezés mikéntjére. „Szent István király . . . Gellértet visszahívta magányából . . . vedd a püspökséget, mely téged illet. Minthogy azonban most nincsenek szolgálatodra papjaink, akikkel az egyházi előljáró ékeskedni szokott, az egyházaktól és monostoroktól szerzünk papokat és szerzeteseket . . . Én pedig meghagyom ispánjaimnak, hogy a néptől a maga idején gabona-dézmát szedjenek, amiből megélj. Azt akarom, hogy senki sem legyen, aki ezt nem fizetné. Mert semmi hiányt ne szenvedjete földi szükségleteitekben . . . A király parancsára gyülekeztek a szerzetesek az ország különböző monostoraiból, kettő Pécsváradról . . . kettő Zalából (Zalavár), kettő Bélből (Bakonybél), négy a Pannon hegyéről (Pannonhalma). Ezek tízen felszentelt papok voltak és tudós férfiak.” „Egy napon azután harminc újonnan megtért ember jött a püspökhöz, és kérte, hogy vegye magához fiaikat, taníttassa tudományra és szentelje papokká . . . ezek lettek a monostorban az első kanonokok.”

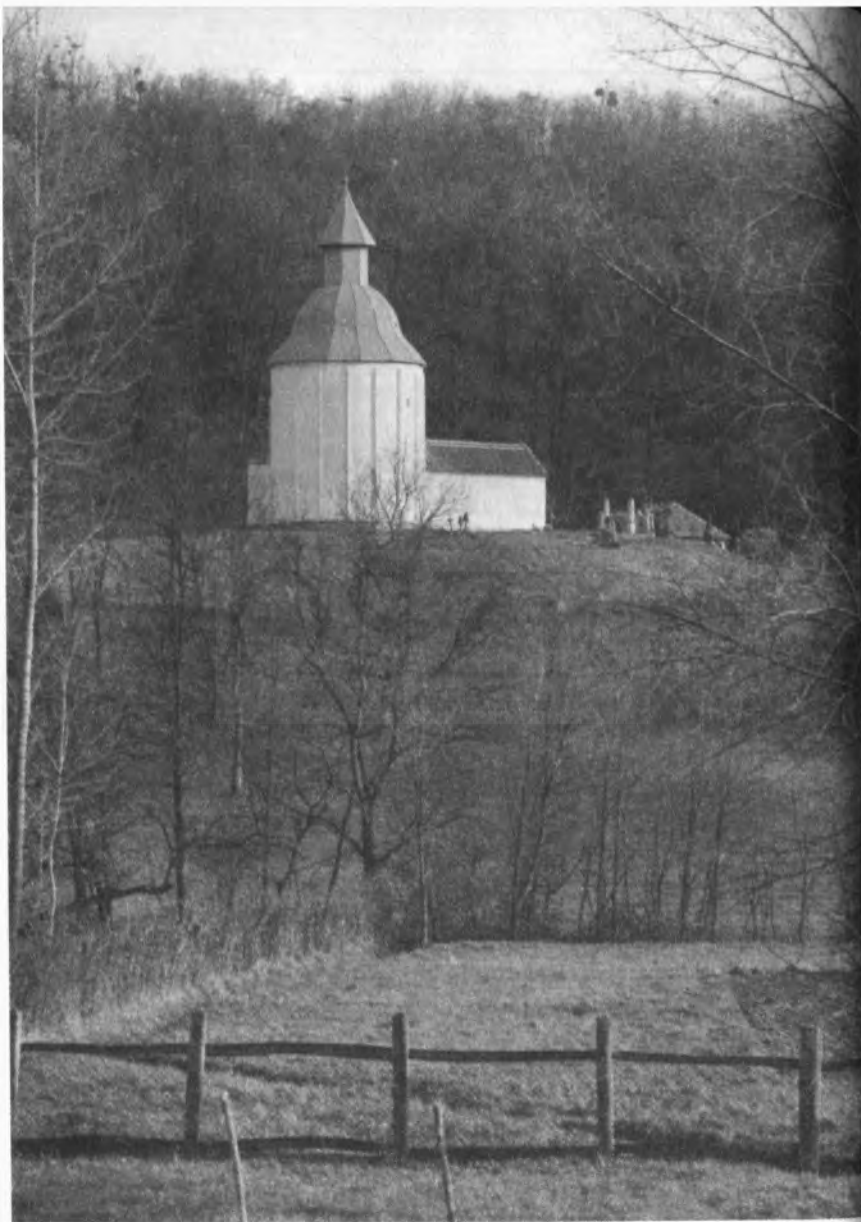
Érdekes egy kissé elemezni a legenda szövegét. Az első idézett mondatból megtudjuk, hogy a püspököket a király nevezte ki, mégpedig – amint Gellért esetében is – a Szent Benedek rendi szerzetesek közül. Ekkoriban a bencés monostorok behálózták egész Európát, s nemcsak gazdasági hatalmukat növelték, hanem a 10. századtól egyre nőtt a politikai befolyásuk. A legendában felsorolt monostorok is egytől egyig bencés apátságok. István király idejében még csak öt monostor tevékenykedett Magyarországon, a 12. század elejére azonban a számuk jelentősen megnőtt. S láthatjuk, hogy kik voltak az első papok, püspökök? Túlnyomó részben idegenek. Gellért

35. Keresztelés a korai középkorban

csanádi püspök velencei, Asztrik érsek német vagy lengyel, Sebestyén (talán Radla) érsek cseh, Bonipertus pécsi, Leodvin bihari püspök, György kalocsai érsek, Vilmos szekszárdi apát francia, és még sorolhatnánk. De nemcsak a főpapságnál figyelhető ez meg, hanem az egyszerű szerzetesek között is. A Gellért-legenda külön hangsúlyozza, hogy az összegyűlekezett papok közül heten tudtak magyarul. Nyilvánvaló, hogy a hittérítés kemény munkája sem hozhatott komoly sikert hazai nyelvtudás és megfelelő számú templom nélkül. A püspöki székesegyházak és a bencés monostorok templomai korántsem voltak képesek befogadni az egyre sokasodó megkeresztelteteket. Már maga a keresztelés is csaknem emberfeletti munkát követelt a papoktól, mivel akkoriban a megkeresztelendőt teljesen a víz alá merítették. Azután ott volt az istentiszteletek sokasága, a kötelező templom körüli temetkezés.

A királyi törvények pedig vasszigorral óvták az egyház érde-

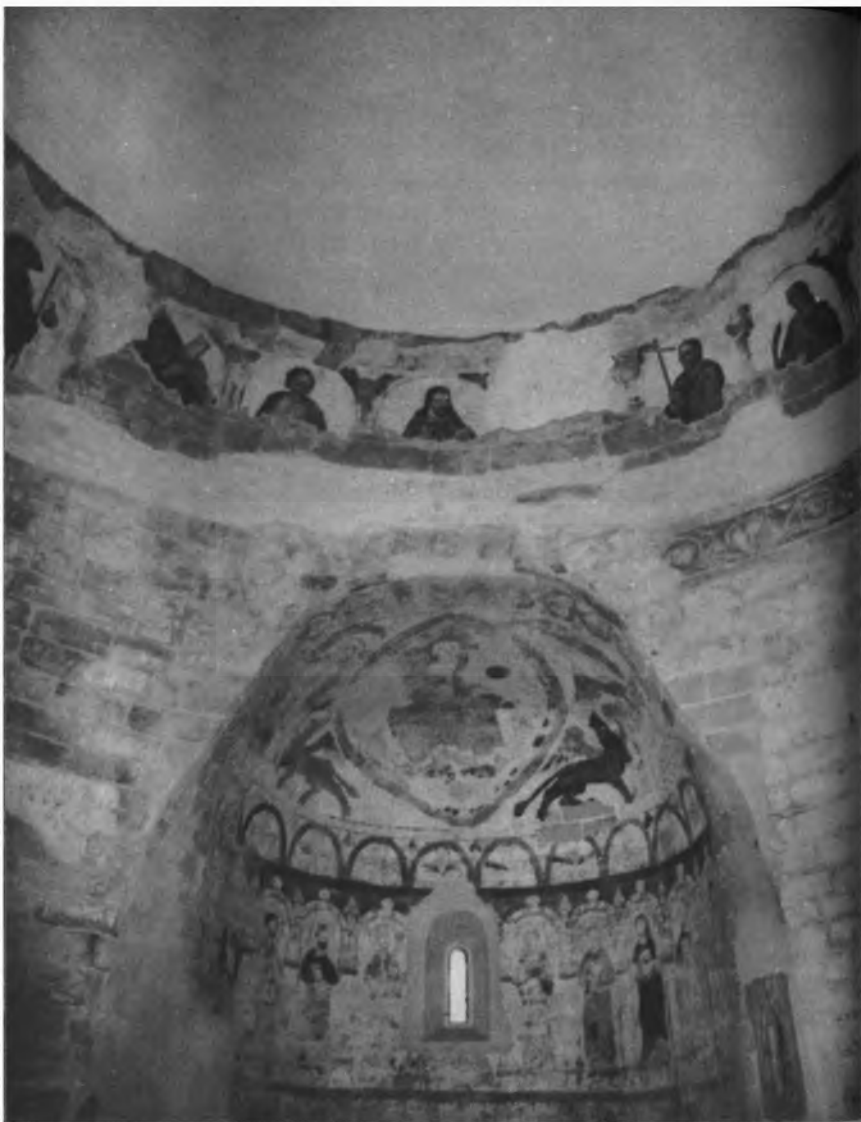
36. *A kallósdí kerektemplom*

keit. „Amennyivel nagyobb az Isten az embernél, annyival előbbre való a vallás ügye a halandó birtokainál” – mondja István király I. törvénykönyve. Az egyházak igazgatásában a világiak is engedelmeskedjenek a püspöknek. Ugyanakkor „világi személy tanúbizonyságát egyházi személy ellen senki se fogadja el”. A papok mindenkinél előbbre valók, mert „mindnyájatoknál többet dolgoznak”.

A vasárnapot szigorúan meg kellett tartani. „Vasárnap mindenki menjen a templomba, öregek és fiatalok, férfiak és nők, kivéve azokat, akik a tüzet őrzik.” Nyugat-Európában már a Karoling-törvények védelmezték a vasárnapot, eltiltva mindenfajta mezőgazdasági munkát, de – érdekes módon – megengedve az utazással, tisztálkodással, takarítással, sőt a loápolással kapcsolatos munkálatokat.

István király arról is intézkedett, hogy a falvaknak legyenek templomai: „tíz falu építsen egy templomot, amelyet két telekkel, s ugyanannyi rabszolgával lássanak el, lóval, kancával, hat ökörrel és két tehénnel, 30 apró marhával. Ruhákról és oltártakarókról a király gondoskodik, papról és könyvekről a püspök.” Jól példázza a királyi bőkezűséget a csanádi Boldogságos Szűz monostor, amelynek építéséhez István király 500 márkát adott, valamint ajándékozott még a monostornak 10 vég bíbort, 50 vég posztót, a királyné pedig még mindezekén felül 8 vég bíbort és gyolcsot.

Ha a falu népe a templomos helyről elmenekülne és „máshova vándorolnak, püspöki joggal és királyi paranccsal kényszerítsék őket oda visszatérni, ahonnan elmentek” – ezt mondja ki a törvény még a 11. század végén is. S nem volt elég csak elmenni a templomba, hanem ott ájtatosan kellett magukat viselniök. Láthatólag ez nehezebbre eshetett őseinknek, hiszen István király kemény leckét adatott a rendbontóknak: „Azok, akik az istentisztelet hallgatására a templomba menvén, ott a misék szertartása alatt egymás közt mormognak és másokat zavarnak haszontalan történeteket mesélgetve és nem figyelve a szent olvasmányokra és a lelki táplálékokra, ha idősebbek, dorgálják meg őket és gyalázattal űzzék ki a

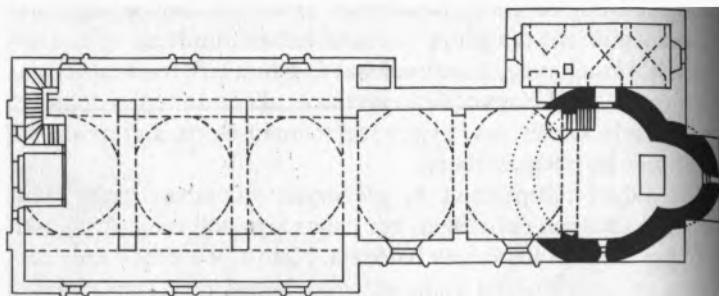
37. A hidegségi kerektemplom

templomból, ha pedig fiatalabbak és közrendűek, e nagy vakmerőségükért a templom előcsarnokában mindenki szeme látára kötözzék meg, s ostorozással és hajuk lenyírásával fenyegetik meg őket.” Nagyot vétkezett az is, aki az ünnepen dolgozni merészelt. Ökrét, lovát vagy szerszámaikat és ruháját nyomban elvették az ispán emberei.

A falusi templomok és plébániák valójában csak Szent László korában épültek ki, bár ekkor sem volt még túlságosan sűrű a templomos falvak hálózata. Nem egy esetben még törvénnyel sem lehetett volna előírni a templomba járást a nagy távolságok miatt. Ilyenkor a távol eső falu hívóinak a nevében „legalább egy menjen el botra támaszkodva az egyházba és három kenyeret és egy gyertyát vigyen az oltárra”. A templomkerülőt László király is csúfosan megverette.

Legkorábbi falusi templomaink – valószínűleg túlnyomó részben – fából lehettek, hiszen az első falusi kőtemplomok legkorábban a 11. század második felétől tűnnek fel, de csak a következő évszázadban szaporodnak el. Legrégebbi falusi templomaink igen érdekes csoportját alkotják az ún. centrális elrendezésű kerek templomok, amelyek előképei – mint korábban már említettük – az udvari (királyi) kápolnák voltak. A középkori Magyarország egész területén találkozhatunk ilyen falusi kerektemplomokkal. A Dunántúlon Keszthelyen, Rábасzentmíklóson, Letenyén, Öskün, Hidegségen, a Felvidéken Szalonnán, az Alföldön Fövenyes-Kerekegyházán, Kiszomborban és Karcsán. A felsoroltak közül a kiszombori látszik a legrégebbinek, talán 1010–1020 körül kezdhették el az építését. Nem egy 12–13. századnak tartott falusi kis templomunk is a korai román építészet valóságos kis remekműve, amelyben az egyszerű tértagolások (szentély–hajótorony) mértani szerkesztésűek.

A Balaton szerelmesei aligha kerülik el a Hévíz melletti Egregy csodálatos kis templomát, de hivatkozhatunk a naivitásában is valósággal bájos csempeszkopácsi (Vas m.) kis templomra éppúgy, mint a Börzsöny hegység lábainál őrködő nagybörzsőnyi templomra. A nagybörzsőnyi templomtól alig

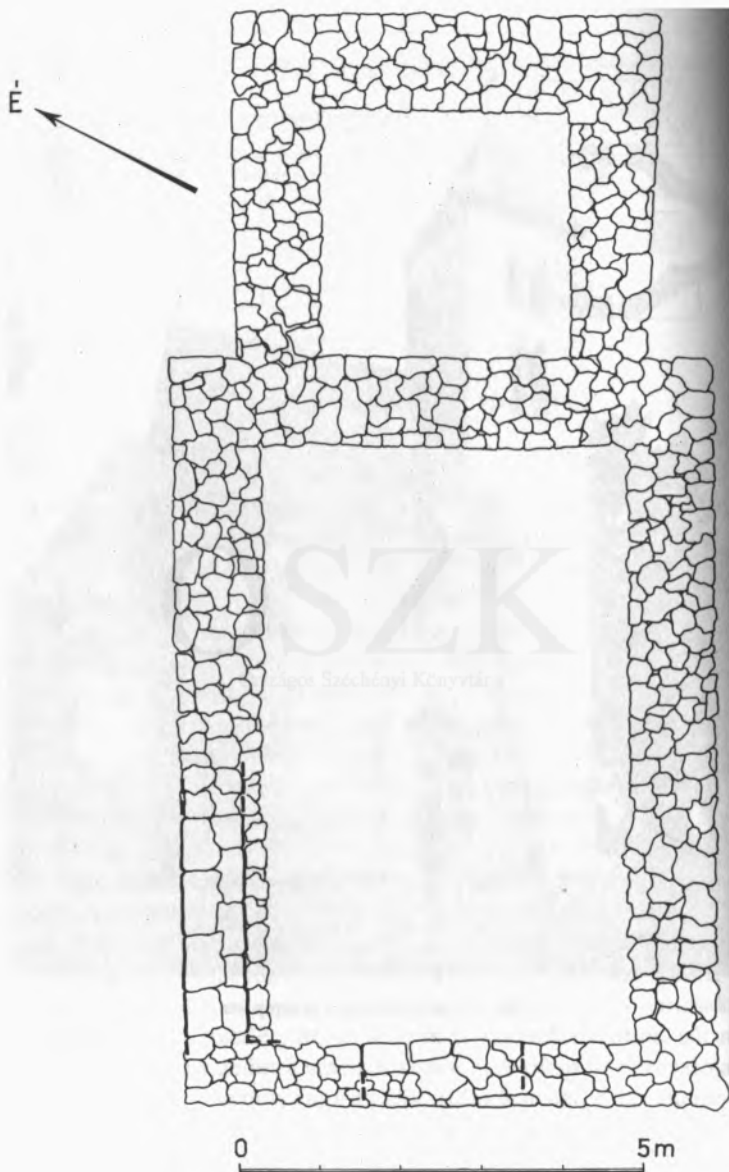

38. A hidegségi kerektemplom alaprajza

5 km-re tártuk fel a szentmártoni Árpád-kori templomot, amelynek megismerhettük építési módját, temetkezési rendjét és a kronológiáját. Az alapfalakat 110 cm mélyre ásták, a falak szélessége 95–120 cm között volt. Ez azért érdekes, mert a hatalmas méretű királyi bazilikák falvastagsága sem több 130–160 cm-nél. Ezek a falusi templomocskák nemcsak kis méretűek voltak, hanem vaskosak is. A mi templomunk hajójának például mindössze 36 m² a belvilága. A felmenő falak persze nem olyan vastagok, mint az alapfalak, ezek csak 80–90 cm-esek. A padozatot a ledöngölt föld szolgáltatta, a falakat vakolták és lemeszelték. Közvetlenül a templom mellett állt a paplak, ahogyan a törvény is előírta. A papok földi jólétéről is törvények gondoskodtak, mégpedig egyértelműen, határozottan és bizony szigorral. „Ha valakinek az Isten tizedet adott egy évben, a tizedik részt adja Istennek, és ha valaki a tizedét elrejtí, kilenc részt fizessen. És ha valaki a püspököknek elkülönített tizedet meglopja, mint tolvajt ítélik el...” Nemcsak a népbeli fizet tizedet, de az apátok is szabadjaik után, sőt a püspök is szed tizedet a szabadoktól is. „A püspök poroszlója kérdezze meg a termés vagy az állat tulajdonosát, hogy mennyi van? Ha hisz szavainak, vegyen aszerint, ahogy az mondta.” De jaj annak, aki hamisat mondott, vagy netán ha-

39. A csempeszkopácsi templom

40. Egy 12. századi templom alaprajza

41. Egy 12. századi templom melletti temető

misan esküdött. Ha rábizonyították, egész termését elvesztette, ha meg semmije sem volt, eladták rabszolgának. A vá-
mok és az adók tizedét is a püspökök kapták. Könyves Kálmán
király ezt a döntését így indokolta: „mivel úgy az új-, mint
az ószövetség lapja elrendeli a tizedek adását, így helytelen
és balga dolog lenne, ha megtörni merészelnénk a szentek
intézkedéseit...”

Szent Gellért legendájában van egy részlet, ahol a szerző elmeséli, miként ajándékozták meg Gellért püspököt a templomot alapítani akarók az egyik helyen: egy alkalommal „mintegy száz férfiú járult a püspökhöz, kérve őt, szenteljen nekik helyeket a felépítendő templomok számára. A püspök nem kevéssé örült az ő buzgalmuknak, s lakomát rendezve meghívta őket asztalához; a többiekkel együtt, gazdagokat és szegényeket egyaránt, mindenkit, aki csak ott volt. És amikor felkeltek az asztal mellől, a püspöknek különböző adományokat és ajándékokat meg ékszereket ajánlottak fel, tudniillik lovakat, ökröket és juhokat, meg igen sok szőnyeget; az asszonyok pedig arany gyűrűket és nyakláncokat. A püspök így szólt hozzájuk: vajon azért hívtalak meg benneteket, hogy javaitoktól megfosszalak? Távol legyen tőlem.” A jámbor történetet éppen nem erősítik meg a szabolcsi zsinati törvények, melyek egyike kimondja, ha valaki adományt ígért az egyháznak, meg kell adnia, s ha vonakodik, a királyi törvényszék elé kerül. Az egyház tehát nem kért, hanem követelt. Sőt, az egyház gyakorlatában találkozunk először a föld értékének és tulajdonjogának önálló hangsúlyozásával. Emlékszünk, korábban volt szó arról, hogy a kora középkorban általában a dolgozó embereket, családokat tartották számon, semmint a földet. Azokat, akik nem akartak az egyháznak szolgálni, egyszerűen elzavarták a földjükről. Erre utal a veszprémvölgyi alapítólevél egyik részlete: „azokat, akik nem akarnak a monostor fennhatósága alatt lakni, űzzék ki arról a helyről kedvük és akaratuk ellérére”.

Van egy nagyon becses írott forrásunk, az 1138. évi dömösi alapítólevél, amelyből megtudhatjuk, milyen szolgáltatásokra kötelezték az egyház falvaiban élő jobbágyokat. Mindegyik családtól követelt az egyház évente két juhot, két köből búzalisztet, két köből jó sört és egy sókockát. A jobbágyok összessége adott Szent Margit ünnepén 4 hízott ökröt, 30 nagyon kövér juhot, 30 libát, 40 tyúkot és 20 sókockát. Karácsonykor és húsvétkor 20 libát, 40 tyúkot és 10 sókockát tartoztak beszállítani az egyháznak.

42. 11. századi pap alakja az aracsi kőről

43. Egyházi személyek ábrázolásai a 11. századi somogyvári domborműről

Az első magyarországi vallási kör tagjait „kalandosok”-nak hívták. No nem a portyázó ősök emlékére, hanem azért, mert a hónap első napján (calendae) gyűltek össze a plébános vezetésével, és közös lakomát tartottak, szapora imádkozás közepette. A szabolcsi zsinat még azt is szabályozta, hogy ha valaki az ilyen összejövetelekről kivonja magát papjának vagy társainak engedélye nélkül, „kezét, amellyel testvériséget fogadott, tíz pensával váltsa meg”. Ha nem tudott fizetni, levágták a kezét. Az „összejövő testvérek” persze gazdag ajándékokat vittek a papoknak.

Az alsópapság vezetője a 11. században a szlovén jövevényszóval esperesnek nevezett pap volt, ő ügyelt fel a plébánosokra. Eleinte az esperesek az ispáni várakban éltek, innen utazgattak a saját esperességi területükön, a század vége felé azonban nagy változások történtek, mivel az esperesek tagjai lettek a káptalanoknak. Mik voltak a káptalanok? Olyan papi testületek, amelyeknek a tagjai együtt laktak, együtt étkeztek, együtt imádkoztak. Ezeknek a káptalanoknak a tagjait kánonoknak hívták, élükön pedig a prépost állt.

A 11. századból nincs adatunk arra, hogy a kánonokok testülete hány tagból állt, későbbi adatok azonban ismereteseek. Így például a fehérvári káptalannak a 13. században 40 tagja volt, s közülük 17-nek miséspapnak kellett lennie. A püspöki székhelyeken a káptalanok a püspök tanácsa szerepét töltötték be. Ezeket székeskáptalanoknak, míg azokat, amelyek nem püspöki székhelyeken alakultak, társaskáptalanoknak nevezték.

Az együtt élő papok akár szerzetesek voltak, akár nem, kevésbé világiasodtak el. Ne feledjük el, hogy ekkoriban a papi nőtlenség (coelibatus) ismeretlen fogalom volt Magyarországon, de még Rómában is. XVIII. János pápáról például feljegyezték, hogy Ursus pap fia volt. Első törvényeink is utalnak a nős papokra, Könyves Kálmán azonban már egyre erőteljesebb megszorításokat alkalmazott. Nos, ami igaz, az igaz: nagy szükség is volt erre, mert a papság minden ún. világi hívságban túltett a főurakon. Megjelenésük alapján aligha

vélték őket Isten szolgáinak, cifra ruhákban, drága ékszerekkel, értékes lószerszámokkal hivalkodtak, s ha ráuntak feleségükre, másodszor is nősülhettek. Éppen ezért a törvény így rendelkezett: „Senki, aki az egyházi rendhez tartozik, ne használjon világi ruhákat, úgymint hasított bőrmentét vagy tarkaszínű ruhát, sárga kesztyűt, vörös nyeregtakarót vagy zöld köpenyt, bocskort vagy süveget, festett vagy selyemmel díszített sarut, úgyszintén selyemből készített inget vagy ruhát, s ezeket ne a mellen kapcsolják össze kötésekkel vagy csatokkal, hanem mintegy a nyakat fogják körül.” A 12. század legelején tartott esztergomi zsinat azután – ma úgy mondanánk – rendeleti úton szabályozta az egyházra vonatkozó kérdéseket. Természetesen sokat foglalkoztak a papi nőtlenséggel is. A pápák már régóta szerették volna törvényben szentesíteni a kötelező nőtlenséget. VIII. Benedek pápa több zsinaton követelte ennek kimondását. Különösen keményen lépett fel az 1022. évi páviai zsinaton, ahol többek között ezt mondta: „... örökre kiirtani kívánjuk a papi nősülés maszlagát”. Hiába voltak a pápai dörgedelmek, az élet realitásai szembeszegültek velük. A magyar király sem iktathatta törvénybe a papi nőtlenséget, hiszen mind a püspököknek, mind a kanonokoknak feleségeik és gyermekeik voltak. Kimondták ugyan, hogy a „püspökök feleségei a püspöki birtokon ne lakhassanak”, ugyanakkor azonban a papi feleség hozzájárulásához kötötték a püspöki kinevezést. Nemegyszer a püspök fiaira hagyta az egyházi vagyont, mint örökséget, s ezt törvényes úton kellett visszavenni. Mivel az alsópapság döntő többsége házasságban élt, mind a szabolcsi, mind az esztergomi zsinat kénytelen volt beletörödni abba, hogy az áldozópapok feleségüket megtarthassák, habár „mérsékeltlen éljenek velük”. Ha azonban nőtlen állapotban szentelték fel őket, már nem volt szabad feleséget venni. Úgyszintén tilos volt másodszor nősülni, aki másodszor nősül, vagy pedig özvegyet vagy eltaszított nőt vesz feleségül, állásából tegyék le”. Ugyancsak elmozdítandó állásából az ágyast tartó pap is. A szerelem örömei mellett nemritkán választották a bor mámorát is. Hallunk olyan egyházi

személyekről, akik kocsmárosok voltak, olyanokról meg különösképpen, akik ittak. Ezért rendelkezett így a zsinat: „aki kocsmában iszik, tegyék le”, ha „valaki papot lát megittasodva, egy pensát, ha pedig esperest, három pensát kapjon tőle. Ha az illető papot másodszor is megittasodva látják, tegyék le.” Ha egy papi személy lakomán dárídózik, vagy egyáltalán részt vesz ilyen eszem-iszom estéken, „negyven napon át vezekljen”. A vezeklés kemény büntetési mód volt, különösen akkor, ha 10–12 évre (!) szólt, s ezalatt csak kenyéren és vízen élhetett az elítélt. Szent László király 1092 májusában tartott zsinatot Szabolcs várában, három évvel azután, hogy előbb III. Kelemen pápa, majd II. Orbán pápa hozott zsinati határozatokat. Ezek kimondták, hogy a „papok a kánonok szerint tiszta, szűzies, mérsékletes életet éljenek... mert a nép zúgolódása a papok kicsapongásai miatt mindegyre növekszik”. Ha – amint láttuk – a magyar királyok nem is tiltották meg a papi nőülést, szűkebb mederbe terelték azt, és azon igyekeztek, hogy az egyház óriási súlyához méltóan éljen. Kivánták, hogy „tudatlan papokat ne szenteljenek fel”, hogy a „kánonokok a kolostorban és a káptalanok az udvarban irodalmi nyelven (azaz latinul) társalogjanak”, hogy az egyházi vagyont őrizze meg, hogy a „pap lakása az egyház közvetlen közelében legyen”, hogy a püspökök egymás között csak pecsétes levélben érintkezzenek.

A magyar egyházi szervezet megerősödését jelzi, hogy a 11. század végére el lehetett különíteni a világi papság funkcióit a szerzetesi papságétól. Miben állt ez? A monostorok apátjai – általában – a megyés püspökök joghatósága alá tartoztak, de a püspöki jelvényeket: a süveget, a szandált, a kesztyűt, a csengőt nem viselhették. A szerzetesek nem keresztelhetek, nem temethettek, és nem prédikálhattak a népnek. Sőt, a püspök engedélye nélkül nem is utazhattak. Gondoljunk csak vissza Szent Gellért legendájának egyik részletére: „... (Gellértnek) az volt a szokása, hogy a kánonokok közül senkinek sem engedte meg, hogy a városban aludjék, azok kivételével, akiket útra küldött. A többiek egy házban pihentek. Ha pedig

valaki közülük nem jött a matutinumra (reggeli ájtatosság), az arra a napra nem kapta meg a javadalmát. Gyanús házhoz nem engedett senkit közülük egymagában menni. Mert azt mondta nekik: miben különbözünk a világiaktól, ha effélet csináltok? A kóruson palástot viseltek, a kóruson kívül kerek köpenyt hordtok. Ha pedig valakit nyilvánvalóan bűnben talált, azt megfosztotta javadalmától.”

Ugyanakkor viszont püspökök nem szentelhetek fel szerzeteseket.

Tény, hogy a magyar történelem kezdeti időszakában az egyháznak, de különösen a Szent Benedek-rendi szerzeteseknek óriási jelentőségük volt. Nemcsak azért, mert a hatalom legfőbb támaszai voltak, hanem azért is, mert szinte kizárólagos birtokosai voltak a tudományoknak. Abban a korban, amikor teljhatalmú uralkodók és hódító királyok sem tudtak írni-olvasni, micsoda erőt jelentett a tudás monopóliuma! Igen-igen nagy ritkaságnak számított például az, hogy III. Ottó német császár nemcsak írni-olvasni tudott, de verseket is írt, még hozzá görögül. Feljegyezték, hogy Jámbor Róbert francia király szép stílusán kívül megnyerő muzsikálásával is kitűnt. A mi István királyunk is művelt ember volt. Gyermekfejjel elsajátította az ars grammatica tudományát, jól értett latinul. De a 11–12. században inkább az jellemző, hogy például I. András király egyik hadjáratán katonái elfogták az ellenség levelét, de senki nem tudta elolvasni, a seregben levő egyetlen püspök kivételével.

A tudás azonban nem születik vele az emberrel. Az ismereteket meg kell tanulni, meg kell tanítani. Erre szolgáltak a szerzetesi és a káptalani iskolák, ahol általában az olvasást és éneklést tanították, a betűvetést nem. Különösen nevezeteseek voltak a bencés monostorok, élükön a Szent Márton tiszteletére szentelt pannonhalmival.

Az Árpád-kori Magyarországon nem egy olyan monostor működött, amelynek évszázadokon át rendkívüli kiváltságai voltak. A legősibb és legjelentősebb két ilyen intézmény a pannonhalmi Szent Márton apátság és a fehérvári Boldog-

44. *A székesfehérvári királyi bazilika maradványai*

asszony-templom. Mindkettő közvetlenül a pápa alá tartozott, s nemcsak mérhetetlenül gazdag volt, hanem ki volt emelve mind a megyéspüspök, mind – népei vonatkozásában – a várispán hatalma alól. Ezeket a kiváltságokat és mentességeket latin kifejezésekkel exemptionnak, illetőleg immunitásnak nevezték.

Nagyon valószínű, hogy Pannonhalmán a bencés monostor építését még István király apja, Géza fejedelem indította

el. A legelső templom és kolostorépület azonban a tűz martaléka lett, így lényegében semmi bizonyosat nem tudunk róla. A ma is álló főapátság legrégibb részei a 13. századi újjáépítés emlékei, mindazonáltal kétségtelennek látszik, hogy mind a 13. századi, mind a 15. századi átépítés megtartotta a kolostor eredeti beosztását és felépítését.

István király saját egyházának tekintette a fehérvári Boldogasszony-monostort, amelyet temetkezési helyül is választott. Nyilván ezért halmozta el töméntelen drágasággal, és megadományozta rendkívüli kiváltságokkal. A 11. század első harmadában megkezdett bazilikaépítés meglehetősen gyors ütemben haladhatott, mivel még István életében felszentelték a közel 70 m hossz tengelyű templomot. Ennek hiányában nem kerülhetett volna sor 1031-ben Imre herceg idetemetésére.

A székesfehérvári királyi bazilika feltárását már a reformkorban fontosnak és szükségesnek tartották. Az első ásatások óta eltelt 130 esztendő alatt sem sikerült azonban kielégítő – olykor csak megnyugtató – eredményekhez jutni.

Az elmúlt évtizedben – a magyar régészet általános fejlődésével összhangban – öt fontos egyházi központ területén folyt kutatás, s aligha vonható kétségbe, hogy az egyik legfontosabb ezek között a somogyvári bencés apátság feltárása volt, ahol öt esztendőn keresztül vallattuk a földet. Bízunk abban, hogy a Kupavárhegynek nevezett domb tetején felépített hatalmas kolostor minden titkára fény derülhet, a kutatás azonban egyelőre megszakadt. Mégis érdemes egy kis kitérőt tennünk, hiszen a somogyi bencés apátság – jóllehet a 11. század végén épült fel – szinte iskolapéldája a hazai bencés építkezésnek. S persze arról sem feledkezhetünk meg, hogy Szent László király legjelentősebb alapításáról van szó, nem utolsósorban azért, mert fontos külpolitikai vonatkozásai voltak a somogyi francia apátságnak.

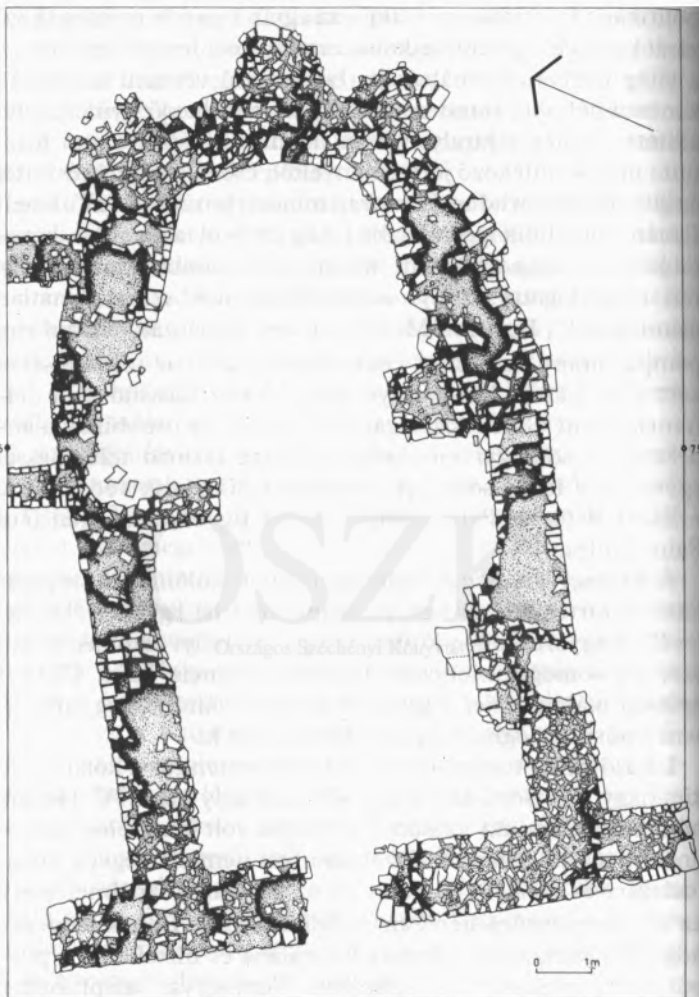
Már ez az elnevezés is meglepő: miért francia a somogyi apátság?

László király figyelme – uralkodásának vége felé – egyre inkább nyugat felé fordult. Tulajdonképpen Szent István kül-

politikáját folytatta ezzel, aki – az egyik legenda megfogalmazását követve – „szerzeteskolostort alapított Jeruzsálemben... a világ fejében, Rómában is, István első vértanú nevére 12 kanonokból álló, minden tartozékkal bővelkedő gyülekezetet állított... még a királyi várost, Konstantinápolyt sem fosztotta meg ajándékozó jótéteményeitől, csodálatos művészettel épült templomot adományozván minden hozzávalóval”. Szent István nagyobbik legendájában még ezt is olvashatjuk: „követi képében még a külföldi tartományok monostorait is gyakran meglátogatta királyi adakozókedvének számlálhatatlan ajándékával”. Benedek Monte Cassino-i apátnak például egy pompás arany kereszttel kedveskedett, amikor szerzeteseket kért tőle. László király ugyancsak Monte Cassino és a dél-francia Saint Gilles apátságai felé fordult, az utóbbinak ajánlódva a somogyi monostort a hozzá tartozó településsel együtt. Így lett a somogyi apátság bazilikájának védőszentje – Szent Péter és Pálon kívül – Szent Egyed, azaz franciául Saint Gilles.

A somogyvári bencés apátság nagyon különleges szerepet játszott történelmünkben. Az alapítólevéllel egyenértékű oklevélből egyértelműen kitűnik, hogy itt királyi alapításról van szó, s a somogyi monostor teljesen a francia Saint Gilles-i apátság alárendeltje. Ugyanakkor sem a királyi kegyuraság, sem a püspöki joghatóság alól nem vonták ki.

László király trónra lépése előtt egy esztendővel közösisette ki a nagy tehetségű és harcias VII. Gergely pápa IV. Henrik német császárt, aki azután Canossába volt kénytelen zarándokolni a feloldozásért. Ezzel azonban nem ért véget a világi (császári és királyi) hatalom és az egyház küzdelme, mely az ún. invesztitúra-harcban nyilvánult meg. Ennek lényege: hogy ki nevezze ki és iktassa hivatalába és birtokaiba a püspököket, érsekeket és apátokat. Somogyvár alapításakor I. László király már nem volt jó viszonyban a pápával, II. Orbánnal, aki királyi jogait korlátozni kívánta, s így Szent László nemcsak a németek felé tett diplomáciai lépéseket,

P2

45. A somogyvári első keresztelő templom

hanem egyenesen az ellenpápát, III. Kelement ismerte el az egyház fejének.

Korábban VII. Gergely pápa kísérelte meg a pápai hatalom elismertetését. Salamon magyar királynak például így írt: „Országod véneitől tudhatnád, hogy Magyarország... a római szentegyházé.” Három esztendővel később azonban VII. Gergelynek is meg kellett elégednie azzal, hogy László király csupán „osztozzon egyetemes gondjaiban”.

Még 30 esztendő telt el addig, amíg a pápák – legalábbis részben – célhoz értek. 1122-ben Wormsban mondták ki: egyházi birtokba csak a pápa és a császár együttesen invesztálhatja (iktathatja) be az új birtokosokat.

A somogyi bencés apátság tehát a francia szerzeteseké lett. Jóllehet a francia–magyar kapcsolatok már ekkor sem voltak előzmény nélküliek, hiszen például a francia Richard apát két ízben is járt Magyarországon I. István király idejében, Bonipertus pécsi püspök meleg viszonyban állt a chartres-i Fulbert apáttal, a bihari Leodvin püspök pedig tősgyökeres francia volt, mégis ekkortájt lettek intenzívebbek – ha szabad azt mondani – az államközi kapcsolatok. 1091-ben például itt járt Raymond Saint Gilles-i gróf a magyar királyi udvarban.

Több példa van arra, hogy francia szerzetesek álltak egy-egy kolostor vagy püspökség élén, arra azonban csak egy, hogy maguk a szerzetesek is csak franciák lehettek.

A régészeti kutatások szerint a somogyvári bencés apátságot már a 11. század utolsó harmadában elkezdték építeni. A királyi bazilika azonban nem – a középkori Európában általánosan szokásos – a dombtető legmagasabb helyén épült fel, hanem attól délkeletre, közvetlenül a szakadékos völgy szélén, a sáncművek szomszédságában. Mi lehet ennek a magyarázata? Erre az érdekes kérdésre 1976-ban kaptuk meg a választ, amikor is napvilágra került egy újabb templom, a kolostortól északra, alig 20 méternyire a kolostor északi szárnyától. Ez az egyhajós, félköríves szentélyű templom lényegesen kisebb, mint a bazilika, melynek belső tere közel 1300 m²-es, szemben a mindössze 90 m²-es templomocskáé-

46. *A somogyvári bazilika*

val. A kis templom körül igen nagy sírszámú temetőre bukkantunk. Mivel a halottak világi személyek voltak, nagyon kézenfekvő feltenni, hogy a somogyi királyi megye egyik legkorábbi keresztelő egyházának romjaira találtunk rá. Tudnivaló ugyanis, hogy a Szent Benedek rend – a többi szerzetesrendhez hasonlóan – nem keresztelhetett, nem eskethetett és nem temethetett. Ezeket a világi funkciókat a megyeszékhelyeken az esperes papjai végezték. Ez a korai, 11. századi

47. Kőfejtő vas csákány Somogyvárról

templom épült fel az ispáni vár legmagasabb pontján – feltehetően –, más épületek társaságában. A templomot és a körülötte elterülő temetőt évszázadokon át használták. Az eddig feltárt 250 sír túlnyomórészt 14–15. századi temetkezés. Ez a templom és temető „szorította le” az 57 m hosszú, 25,2 m széles óriási bazilikát, amely 1091-re, a felszentelés idejére lényegében tető alá került.

Nemegyszer lenyűgözve állunk egy-egy monumentális román katedrális előtt, ahol még a ma embere is kicsinynek érzi magát, s elgondolkodunk azon, hogyan tudták a 11–12. században ezeket a falkolosszusokat felépíteni.

Sajnos e korabeli magyar írott forrásunk nincsen, így hát csak visszakövetkeztetni tudunk a 14–15. századi adatok alapján. Megmaradt ugyanis jó néhány építési számadáskönyv, melyek nemcsak az építő munka menetére vetnek fényt, hanem betekintést engednek az építőmesterség szervezetére, anyagfelhasználására, létszámgényére és még sok kérdésre. Ezekből megtudjuk, hogy az építési munkákat általában téli és nyári szakaszokra bontották, a felhúzott falakat azután többnyire tavasszal vakolták, és ekkor került sor a külső fal-munkákra is. Az Árpád-kori építkezések bázisa mindig a kőfaragóműhely volt, ahol a tömértelen kváderkövet, illetve faragott díszkövet kiformálták a kőfaragók és a kőtörők. Egy-egy kőfaragónak 30–40 legénye volt, egy-egy kőtörő mesternek 28–40. A kövek faragása tulajdonképpen már a kőbányákban megkezdődött, ahol csákánnyal faragva vagy ékeléssel választották le a kívánt kőtömböket. A kőfaragó műhelyben az idomtalan kinagyolt követ ékekkel repesztették és kőfürésszel darabolták. Nemegyszer kőfaragó csákánnyal alakították ki a kívánt formát. Somogyvárott is találtunk ilyen kőfaragó vascsákányt. A finomabb megmunkálást lapos vésőkkel végezték. Ilyen szerszámokkal alakították ki a széleket és a díszítő felületet. A növényi ornamentikát (palmetták, akantuszlevelek stb.) úgy faragták ki, hogy az előre rajzolt mintakép mélyebb részeit kivésték. E technika következtében marad a

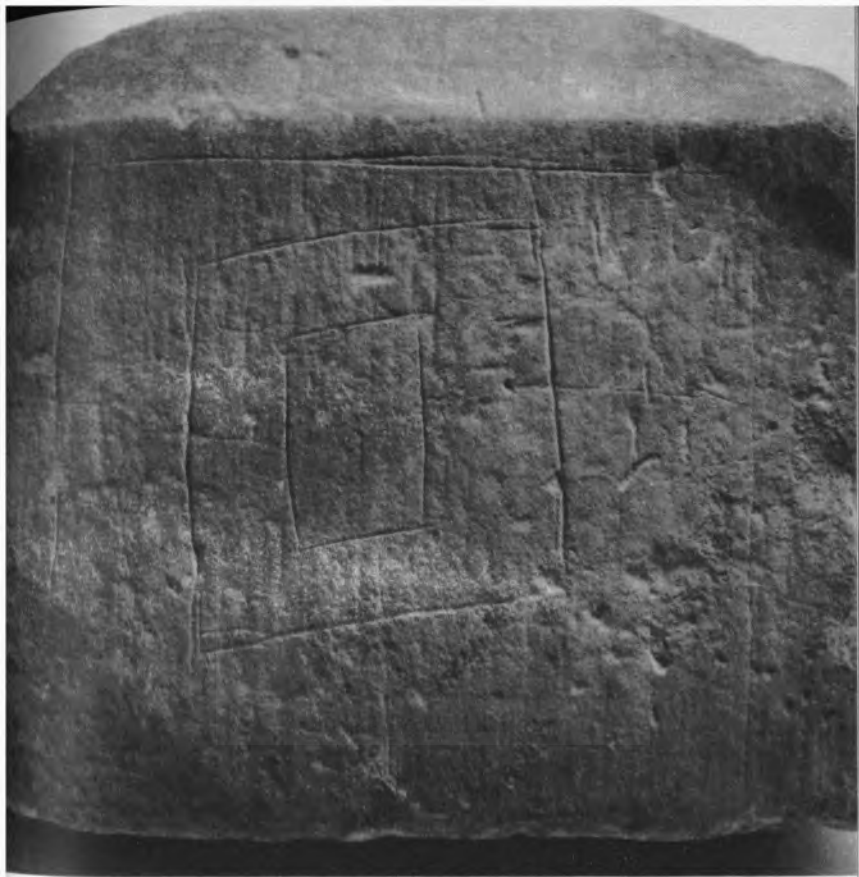
48. 11. századi palmettás kőfaragványok Somogyvárról

díszített felület szabályos síkja, ellentétben a figurális motívumokkal, amelyeket általában reliefszerűen formáltak meg.

A faragott kövek számára némi fényt vet, hogy például Somogyváron a bazilika egyetlen pillérének egy kis szakaszában (134×160 cm alapterülettel, 130 cm magassággal) 183 db faragott kő volt, ami súlyban kb. 1,5 tonnát tett ki. Egy-egy pillér tehát körülbelül 15 tonna követ tartalmazott. Természetesen régen is a köveken kívül egyéb anyagokat is, elsősorban meszet, homokot és sok fát használtak fel. Fából készítették el az ácsok és 10–12 legényük az állványokat, melyeket hozzáillesztettek a falakhoz. Az állványlyukak jól megmaradtak épületeinken. A falrakást az építőmesterek irányították, ezeket architectoroknak vagy magister operisnek nevezték. Ők azonban csak a cca. 100 fős építőgárdát kormányozták, magát az építkezést – mind pénzügyileg, mind szervezetileg – a director vagy rector fabriciae tartotta a kezében. Nyüzsgött persze az építkezéseken jó néhány kovács, több száz napszámos, az utóbbiak a szállítást végezték. Mind a követ, mind a kötőanyagot szállították szekérrel, talicskával, kétkerekű kordéval – ez volt a biga – és malterosládával. Természetesen a vizet régen is kádban és hordóban tartották és dézsával mérték. Ezek elkészítéséhez kéznél kellett legyen egy-két kádár. A magasba emelés legfőbb kelléke a kötél és a csigák sokasága volt. A köteleket a kötélverő gyártotta, a csigák meg készülhettek fából, vasból, sőt bronzból is. Somogyváron előkerült egy 20,5 cm átmérőjű, 5 cm vastag bronzcsiga, melyet emelőként használtak.

Egy-egy nagyobb ásatáson a kézműves szerszámok egész arzenálja előkerül: pompás vasfűrók, kétkézvonók, kalapácsok, ácskapcsok, szekercék, balták, kocsivasalások.

Hogyan épültek a falak? Felrakhatták a falat nagy faragott „kockakövekből”, ezeket kötőanyag nélkül illesztették egymáshoz, s legfeljebb nagy ácskapcsokkal szorították össze, de készíthették a falat úgy is, hogy először megrakták a külső és belső falköpenyt, a szabadon hagyott közét pedig kitöltötték tégladarabokkal, kőzúzalékkal, homokkal és darabos, oltat-

49. 11. századi párkánykő bearcolt malomjátékkal

lan mésszel. Erre a keverékre zúdították rá a vizet, s az oltatlan mész – oltódása közben – szinte vasbeton szilárdságú falszövetet eredményezett. Így készült a somogyvári bazilika is. Érdekes, hogy először a kőépítkezés dívott, s csak sokkal később – a 12. század végén, a 13. század elején – jött divatba a téglá. Már régebben felfigyeltek arra, hogy a téglák anyagukban és méreteikben mennyire különbözőek. Gyakorlott

50. A somogyvári bencés kolostor kerengőjének oszlopai

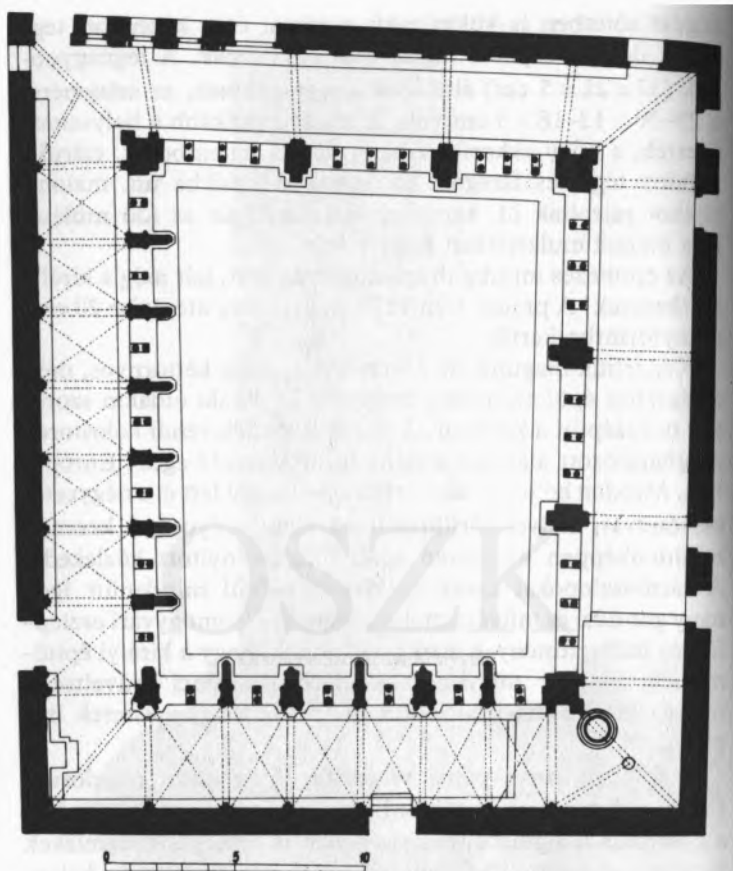
régész sötétben is külön rakja a római és a középkori téglákat, de a középkori téglák sem egyformák. A legnagyobbak ($37 \times 21 \times 5$ cm) általában a legrégebbiek, az átlagmért a $25\text{--}30 \times 13\text{--}18 \times 5$ cm volt. A téglát leginkább a helyszínen égették, s hogy akkoriban is rá-ráérték az emberek, elárulja néhány téglá és faragott kő. Egyikbe-másikba ún. malomjátékot rajzoltak ill. karcoltak bele, nyilván az idő múlását és a maguk mulattatását segítve vele.

Az építkezés mindig drága mulatság volt, hát még a királyi építkezések! A prágai dóm 1370-es évekbeni átépítése 20 ezer aranyforintba került.

Képzeliük magunk elé a somogyi apátság kéttornyos, méltóságteljes épülettömbjét, amelyhez az északi oldalon szorosan hozzáépült a kolostor. A Szent Benedek-rendi kolostorok meghatározott alaprajz szerint épültek szinte egész Európában. Minden kolostor középrészén helyezkedett el a négyzetes belsőudvar, melyet körülfogott a kerengő folyosó. A kerengő tulajdonképpen az udvar felőli oldalon nyitott közlekedő. A tartóoszlopokat csaknem kivétel nélkül mindenütt igen nagy gonddal és művészettel díszítették. A somogyvári oszlopfők és faldíszítmények arról árulkodnak, hogy a királyi építőműhely magyar munkásait kezdetben bizánci műveltségű itáliai, később dél-franciaországi (provençe-i) mesterek irányították.

A franciák híres pápai városától, Avignontól mindössze 18 km-re fekszik a turisták kedvelt paradicsoma: Arles. Ebben a rusztikus hangulatú, békességében is fenséges műemlékek tucatjait mutogató városban lelhetünk rá a somogyvári kolostor talán legközelebbi párhuzamára. Az arles-i Saint Trophime kolostor a 12. század óta változatlanul áll, míg a somogyvárit annyira elpusztították, hogy az egykor híres és fényes királyi apátság a földdel egyenlő lett. Pedig micsoda élet folyhatott egykor itt, a somogyvári dombtetőn is!

A királyi megyeszékhely ispáni palotájában a pompa és a vigalmak váltakoztak a törvénykezés szigorával, s mellette a kissé komor bazilika oldalához ragasztott kolostorban szinte

51. Az arles-i bencés kolostor kerengőjének alaprajza

éjjel-nappal percegtek az író tollak, csengtek-bongtak a klastromi harangok, jelt adva a szerzeteseknek az imádkozásra. A bencések naponta hétszer gyűltek össze zsolozsmázni. Már hajnali három órakor a karban mondott imádság moraja töl-

52. Szent István sarcófágja

tötte be a termeket, hat órákor a káptalanteremben hangzott fel a reggeli fohász. A kilenc órai ima után siettek a bazilikába a nagymisére, majd a déli imádság következett. Délután három órákor tartottak vigiliát a halottakért, hat órákor pedig a vecsernyés ima zárta a napot.

A megközelítően 4000 m² alapterületű kolostor területén több mint 80 ezer tárgy került felszínre az érméktől kezdve a legkülönbözőbb használati tárgyakig, jelezve az egykori élet sokszínűségét. A kolostorban eltemetettek java része egyházi

53. Szent István szarkofágjának kiterített rajza

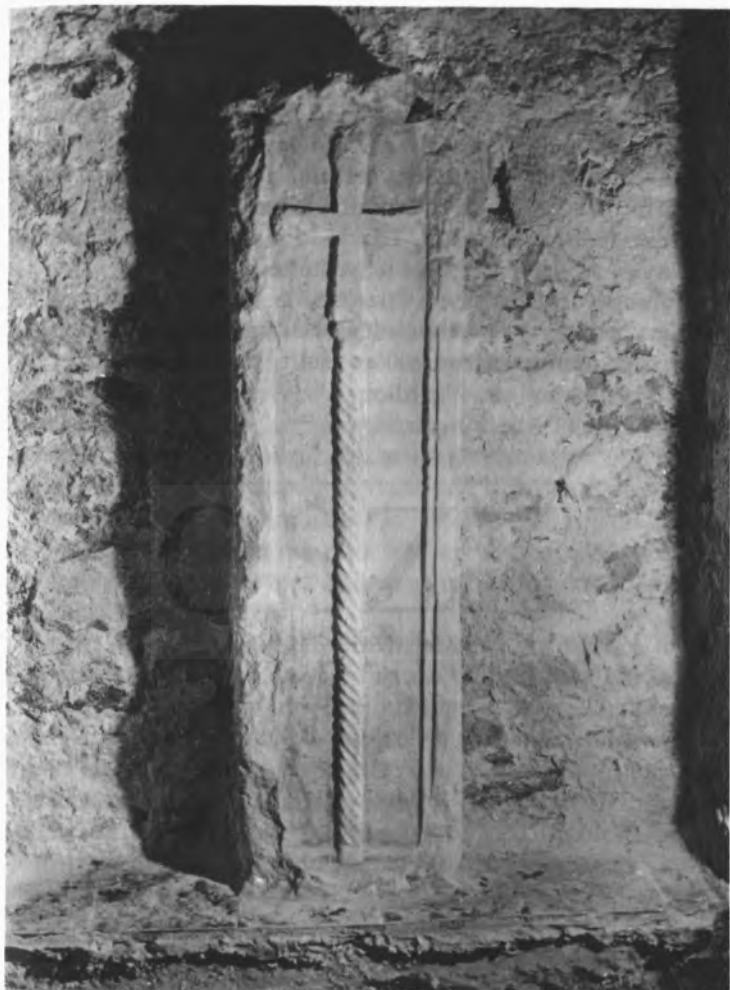
személy volt, napvilágra kerültek azonban női és gyermek-sírok is, a kolostortól északra eső világi temetőekben elhantoltakon kívül.

A somogyi apátság bazilikájának azután van még egy különlegessége. Az tudniillik, hogy – minden bizonnyal – ebben a templomban temették el először az alapító Szent László királyt is.

A magyarság korai történetének egyik legbecsesebb forrása, a 14. századi *Képes Krónika* – jóllehet magában foglalja az I. András vagy I. László kori elveszett őskrónikától kezdve csaknem valamennyi krónikáinkat – határozottan úgy tudja, hogy László királyt Váradon (Nagyvárad) temették el. Az igaz, hogy Szent László sírját Nagyváradon tisztelték évszázadokon át, de több adat utal arra, hogy Váradra csak szentté avatása előtt vagy közben (1192. június 27.) vitték át.

Első Árpád-házi uralkodóink saját királyi monostorokat alapítottak: István Fehérváron, Péter Pécsen, Aba Sámuel Feldebrőn, I. András Tihanyban, László király apja, I. Béla Szekszárdon, és oda temették őket. Teljesen nyilvánvaló, hogy Szent László Somogyvárt tekintette saját monostorának, és oda is temették 1095 nyarán.

A magyar régészet egyáltalán nem mondható szerencsésnek királyaink sírjait illetően. Bár Szent István nevezetes szarko-

54. I. András király tihanyi sírköve

fágja szerencsére megmaradt, teteme ismeretlen. Lényegében egyetlen 11. századi magyar király sírja maradt épségben: I. Andrásé Tihany altemplomában.

Szent István kőkoporsóját még a múlt századi ásatások során találták meg. A szarkofág fedele elveszett, alja és egyik rövidebb oldala díszítetlen, három oldala gazdagon megmunkált. István király szarkofágja eredetileg a fehérvári bazilika főoltára előtt állt, László király azonban a délkeleti torony és az első pillér közé helyeztette át.

Somogyvárott a főhajó közepén, a nyugati előcsarnok és a szerzetesi hajótér találkozásánál találtunk rá egy királyi kriptára, mely minden bizonnyal az alapító Szent László sírhelye volt.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A koronázási jelvények

Milyen pontosan, milyen találóan érzett rá a bölcs Veres Péter a mindenkori hatalom külsőségeinek szükségességére, amikor azt írja: „Utolsó jelképünk nekünk magyaroknak a szent korona volt, de legkevésbé a politika vette ezt komolyan.” Önmagától is kérdi: „hozzátartoznak-e ezek a pompázatosságok és hatalmi külsőségek a közösség – nemzetek és országok – örök reprezentálásához, önmaguk dokumentálásához, erejük, nagyságuk megmutatásához?” Tétovázás nélküli igenel felel – a 20. század második felében. S hányszorta határozottabb és keményebb ez az igen az ezredforduló újdonsült magyar állama esetében.

István fejedelemként szállt hadba az ellenszegülőkkel, fejedelmi székéből adományozott birtokokat, alapított egyházakat, de győzelmei után már semmiképpen sem nélkülözhetette hatalmának külső jelképeit és jelvényeit. Ilyen körülmények között indította útnak Asztrik püspököt Rómába, hogy a pápa „érdemesítse őt arra is, hogy királyi diadémát” (koronát) nyerhessen. A pápa a lengyel Miesko-nak készíttetett koronát – égi látomást követve – Istvánnak küldte el. Az Isten küldötte ugyanis így szólt a pápához: „Tudd meg, hogy a holnapi napon, a nap első órájában hozzád ismeretlen nemzet követei jönnek, akik téled fejedelmüknek az apostoli áldás ajándékával egyetemben királyi koronát követelnek. A koronát hát, melyet csináltattál fejedelmüknek, miként kéri, eljuttatni ne habozzál. Mert tudd meg, hogy ez néki a dicső királyi ranggal együtt élete érdemeiért jár.” Ezt a történetet a 12. században élt Hartvik püspök legendaszerkesztményében olvashatjuk,

és magyar forrásban sehol másutt. Az egykorú történetíró, Thietmar merseburgi püspök az 1001. évnél nem egészen ezt a tényt rögzítette. Ő így tudja: „Ottó császár kegyéből és buzdításából Vajk, a bajorok hercegének, Henriknek a veje, aki országában püspöki székeket állított fel, koronát és áldást nyert.” A különbség az, hogy míg Hartvik szerint – s ez a nézet terjedt el széleskörűen, és tart a mai napig is – István király a koronáját II. Szilveszter pápától kapta, addig a német püspök határozottan azt állítja, hogy a német császár kegyéből nyert királyi jelvényt az első magyar király.

A német krónikás szavait talán úgy is lehetne értelmezni – első hallásra –, mintha a koronázandó magyar király függő viszonyban lett volna a német császártól. Elvégre III. Ottó császár „kegyéből” kapta a koronát a magyar uralkodó II. Szilveszter pápától. Ezt a gyanút erősíthetné az a tény is, hogy a pápa – korábban – a német császár nevelője volt, s mindenképpen elkötelezettje. Igen ám, de a német császárnak, különösen a 11. században, nem volt korona-küldési joga. Ezt csak a bizánci császár vagy a római pápa tehetette meg. Istvánt azonban nem az tette királlyá, hogy koronát kapott, hanem azért küldött a pápa ilyen királyi jelvényt neki – nyilvánvalóan III. Ottó császár hozzájárulásával –, mert ily módon is elismerte önálló, független keresztény uralkodónak.

Érdemes meghallgatnunk Szent István nagyobb legendájának erre vonatkozó leírását: „Atyjának halála után az ötödik évben – így akarta az isteni kegyelem – elhozták az apostoli áldás levelét, s miközben a püspökök és a papság, az ispánok és a nép egybehangzó magasztalásukat fennen kiáltozták, Isten kedveltje, István, királlyá választatott, s az olajkenettel felkenve a királyi méltóság diadémájával szerencsésen megkoronáztatott.”

Nem kételkedhetünk abban, hogy a fiatal magyar állam katonai ereje és diplomáciai sikerei tették lehetővé azt, hogy függetlenségét megőrizze, ellentétben például a cseh vagy a lengyel uralkodókkal. Hiába koronázta meg például III. Ottó császár 1000-ben Gnénában Vitéz Boleszláv lengyel uralko-

dót, a császártól kapott korona és lándzsa nem tette őt mássá, mint a „római nép barátjává és segítőjévé”, valójában a császártól függő uralkodóvá. Vitéz Boleszláv követeket próbált küldeni a pápához, Ottó utódja, II. Henrik – aki egyébként István királyunk sógora volt – katonáival szigorúan őriztette az Alpok szorosain keresztül vezető utakat, nehogy a lengyel követek – tudta és jóváhagyása nélkül – tárgyaljanak a római pápával. Szilveszter pápa halála után XVIII. János és IV. Sergius pápa sem merte teljesíteni a lengyel király kívánságát.

Istvánt tehát az 1000. esztendő karácsonyán királlyá koronázták. Nos, milyen koronát tettek István fejére?

Ha felütjük az Új Magyar Lexikon 4. kötetének 213. lapját, ezt olvashatjuk a koronáról: „a felső zárt korona (a kettős kereszttel) a hagyomány szerint az a korona, amelyet I. (Szent) István kérésére II. Szilveszter pápa küldött; az alsó abroncskoronát Dukász Mihály bizánci császár küldte I. Géza királynak”.

Megvolna tehát István király koronája? Helyesebben fogalmazva: a szent korona valóban magában foglalja István koronáját?

A 20. század légkörében ritkán vannak egy nemzet életében magasztos történelmi pillanatok. Mi, magyarok nemrégiben átélhettünk ilyet. 33 évi távollét után hazakerült a magyar korona, és itthon vannak a koronázási jelvények is! Félézer esztendőnél is nagyobb korszak zárult le 1978. január 6-án. A magyar szent korona évszázadokon át kizárólag az uralkodás, a hatalom jelképe volt. Szigorú koronaörség védte, az uralkodó osztály kiválasztott kis csoportján kívül senki kézzel nem illethette. S nem voltak kivételek a korona történelmi múltját kutató tudósok sem. Igaz ugyan, hogy kitűnő rajzokat már 1792-ben készített három jeles kutató, de 1857-ig fotófelvétel nem állt a kutatás rendelkezésére. Az 1880-ban készített felvételeken kívül 1938-ban kattanthatott el fényképezőgép a szent korona előtt, majd 1946-ban egy amerikai művészettörténész a kiváló fényképek egész sorozatát készítette el.

55. A magyar korona

Ezeket a fényképeket az egyik legtekintélyesebb korona-kutatónk, a nemrégiben Svájcban elhunyt Deér József tette közzé.

A magyar korona kutatástörténete lényegében 365 éves múltra tekint vissza, eközben azonban mindössze néhány alkalommal tanulmányozhatták alaposabban magyar szakértők. A legelső behatóbb vizsgálat 1792-ben folyt, amikor is a vizsgálatot vezető Koller József pécsi prépost először álla-

pította meg, hogy a magyar korona két részből áll: az alsó görög koronából és a felső latin koronából. Később, 1880-ban két nap állott az Ipolyi Arnold vezette négytagú tudóscsoport rendelkezésére. Az utolsó magyar király, IV. Károly koronázásakor 1916-ban két tudósunk kereken 30 percet kapott a szemlére. 1938-ban Teleki Pál és Hóman Bálint vezetésével öt kutató nézegethette a koronát és a jelvényeket kétszer két óra hosszáig, de kézzel nem volt szabad a koronához nyúlni.

Vegyük közelebbről szemügyre féltett nemzeti ereklyénket, a Nemzeti Múzeum drága kincsét.

Az alsó abroncs-korona nem pontosan kör alakú, átmérője 216×203 mm. Különös szemcsés aranylemezre 10 zománc-képet, 8 db zafírt, 2 rubint, 2 ametisztet és 250 db igazgyöngyöt erősítettek. Ha a felső íves pántkoronát – gondolatban – leemeljük az alsóról, akkor egy oromdiszes koronát kapunk, melynek elülső oldalán, közepén a Megváltó (Pantokrator) képe díszlik egy 47 mm magas lemezen. Ez alatt ragyog egy kék drágakő, ettől balra Mihály, jobbra Gábor arkangyal, kezükben hírnöki pálcát tartanak, jelezvén, hogy minden uralkodói hatalom Krisztustól ered. Egy-egy rubinkő után balról Szent György, jobbról Szent Demeter, a két katona-szent látható, őmellettük balról Szent Kozma, jobbról (Demeter mellett) Szent Damján, a két bizánci orvos-szent, kezükben műszerek. Különösképpen ez a két szent fordítva áll, felcserélték őket, s így nem a Megváltóra néznek. A hátsó nézetben közepén fent VII. Dukasz Mihály bizánci császár trónol (1071–1079), fején császári koronával, kezében kard és labarum (császári jelvény), kétoldalt a bizánci császárok előkelő vörös színével felirat: „Mihály, a rómaiak (bizánciak) Krisztusban hívő császára, Dukasz.” Alatta balról a társcsászár, Konstantin, jobbról I. Géza magyar király, mégpedig felirattal: „Géza, Turkia hívő királya”. A figyelmesebb szemlélőnek nyomban feltűnik, hogy a Géza fején ábrázolt korona nem azonos a mai korona alsó részével. Ilyesfajta érvek alapján már korábban is gondoltak arra, hogy a mai korona alsó része tulajdonképpen nem is királyi korona, hanem – talán – csá-

56. Dukász Mihály bizánci császár képe a koronán

szárnői korona volt, s – feltehetően – I. Géza bizánci feleségének, Synadene királynénak a fejét ékesítette. Vannak hasonló ábrázolások szép számmal, többek között Szent László leányának, Piroskának – aki a bizánci császár felesége lett – mozaikból kirakott képe, ahol valóban szemmel követhető a császárnői korona legtöbb jellegzetessége.

Sok jeles tudósunk aprólékos kutatómunkája – közöttük is kiváltképp Moravcsik Gyula, Deér József és Bárányné Oberschall Magda – tisztázott néhány alapvető kérdést. Így mindjárt azt, hogy az alsó pántkorona – mai formájában – semmiképpen sem származhat a 11. századból, jöllehet a zománcclemezek kétségtelenül a bizánci udvarban, Zeuxipposz műhelyében készültek 1074–1077 között. Az arany tartólemez és az oromdíszek nem bizánci készítmények, s nem bizánci mesterek illesztették fel a köveket és gyöngyöket sem. Ebből nyomban következik, hogy a zománcképeket másodlagosan használták fel a korona készítésére.

Ha a zománcclemezeket – ismét gondolatban – levesszük a tartóabroncsról, és egymás mellé helyezzük, a Megváltólemez nélkül hosszúságuk 32,5 cm. Ha kőbetétek nélkül kerültek volna egymás mellé, legfeljebb csak fültől fülig érő női diadémot díszíthettek volna, tekintve, hogy az emberi fej átlagosan kb. 58–62 cm kerületű. Meglehet, hogy valóban ilyen bizánci eredetű női diádemon voltak eredetileg ezek a zománcclemezek, hiszen Kijev környékén találtak is két ilyen ékszerszt a 12. század derekára keltezve. Lehetséges azonban az is, hogy egy díszes könyvön (például biblián), egy fémdobozon vagy egy ereklyetartón díszlegettek, s ezek egyikéről szedték le később.

A szakirodalom az alsó koronát corona graecának, a felsőt corona latinának nevezi. A latin koronáról csaknem évezredes hagyomány és nem egy tudós vizsgálat is állította, hogy az Szent István király koronája volt. De már a múlt század végi vizsgálatok felébresztették a gyanút: több jel arra mutatott, hogy nem lehet a 11. század legelejére keltezni ezt a felső pántkoronát. A két pánt, mely vékonyabb, de sokkal tisztább

aranyból készült, mint az alsó abroncs, 9 zománcképet tart. Középen – a kereszt alatt – ugyancsak a Megváltó (Pantokrator), mely annyira másolja az alsó, corona graeca Megváltó képét, hogy a rokonság szembeszökő. Az előlnézeti pánton, a Megváltó alatt Szent János apostol látható, alatta (félíg eltakarva az alsó korona Pantokrator lemezétől) Szent Bertalan, a jobb oldali pánton felül Szent Fülöp, alatta Szent Pál, a bal oldali pánton Szent András, alatta Szent Péter, a hátsó oldali pánton felül Szent Jakab, alatta Szent Tamás (részben eltakarva Dukasz Mihály császár portréjától).

Két megfigyelést mindjárt tehetünk. A felsorolás csak 8 apostolt tartalmaz, négy tehát hiányzik (Máté, Simon, Tádé és Júdás). Vagy az eredeti pántkoronát kisebbitették meg, vagy az a tárgy, amelyről ezek a rekeszzománchos lemezek származnak, nem is korona volt. Ha a zománcképek egyenes síkúak, bizonyosan a második esettel kell számolni, mivel a kész zománc nem hajlítható, feszítésre törik.

A másik megfigyelés: a ferdén álló kereszt durván áttöri a Megváltó-lemezt, tehát azzal semmiképpen sem egykorú, s a két korona egybedolgozása is eléggé elsietett, csaknem otromba ötvösmunka. Az alsó korona Dukasz-lemezén két fűrt lyuk éktelenkedik a feliratos mezőben, nyilván azért, mert itt akarták hozzáerősíteni először a latin koronát. Mind a zománctechnika, mind az ábrázolási stílus – az tudniillik, hogy az apostolfigurák melletti tereket teljesen kitöltötték indamotívumokkal és állatalakokkal –, mind a rövidítés- és betűformák arra mutatnak, hogy a felső korona nem készülhetett Szent István korában.

Kétségtelen, hogy a korona történetében sok a homályos és vitatott pont. Bizonyos azonban, hogy ezek hamarosan el fognak tűnni, vagy legalábbis jelentékeny mértékben kisebb lesz a számuk. Ma már ugyanis semmi nem áll a korona tüzetes, modern és hosszadalmas vizsgálatának útjában. Mindaddig azonban, amíg ezek a vizsgálatok be nem fejeződnek – a korábbi eredmények alapján –, be kell érünk feltevések-

kel. Lássuk tehát a vitás kérdéseket és a legvalószínűbb – de éppen nem egyforma – válaszokat.

Mikor készült az alsó görög korona, és kinek küldte Mihály bizánci császár?

Mikor egészítették ki az alsó koronát az oromdíszekkel és láncos függőkkel?

Magyar vagy bizánci ötvösök végezték ezt a munkát?

Mikor és hol készültek a felső latin korona pántjai és zománcclemezei?

A Megváltó- és az apostol-lemezek eredetileg is rajta voltak-e az aranypántokon?

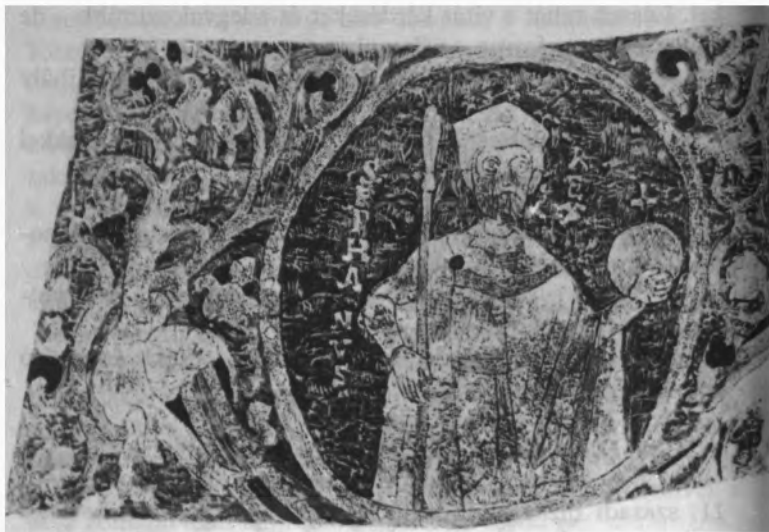
Mikor fűrták át a felső korona Megváltó-lemezét és az alsó korona Dukasz-lemezét?

A felső korona eredetileg korona volt-e?

Mikor és hol egyesítették az alsó és felső koronát?

Az alsó korona zománcozott aranylemezei kétségtelenül 11. századi bizánci ötvösmunkák. Többen úgy vélik, hogy ezek a lemezek eredetileg nem a mai abroncsra helyezkedtek el, hanem egy másféle – talán női – koronán voltak. Hosszú időn keresztül a kutatók eléggé egyetértettek abban, hogy a mai formájában látható alsó görög koronát a bizánci udvarban nevelkedett Alexiosz-III. Béla magyar király készítette felesége, Antiochiai Anna számára, a 12. század harmadik harmadában.

A felső korona Megváltót ábrázoló lemeze annyira pontosan követi az alsó korona Pantokrator-lemezét, hogy fel sem tetelezhető a felső korona Szent István kori eredete. De akkor mi lehetett a felső korona? Egyáltalán korona volt? Az tehát bizonyos, hogy csak 1074 után készülhettek a felső korona zománcozott aranylemezei. De akkor hová lett Szent István koronája? S milyen volt az eredeti István korona? Az utóbbi kérdésre pontos választ ad az 1031-ben készített – később koronázási palástnak használt – miseruha István-ábrázolása. Itt a magyar király abroncskoronával övezett, háromszögletes, sapkához hasonló fejdísz visel. Amióta ismertté vált, hogy a német császári korona díszes lemezei eredetileg egy püspök-

57. I. István magyar király. Részlet a koronázási palástról

süveget (mitrát) fogtak körül, némelyekben felmerül az a gondolat, hogy a mi István királyunk fején is ilyen – arbronskoronával körbefogott – püspöksüveg díszlett.

Amikor III. Henrik császár legyőzte Aba Sámuel, István király koronáját magával vitte, majd Rómába visszaküldte. Orseolo Pétert még az istváni koronával koronázták meg, Andrásnak azonban – ha ez az adat hiteles – új koronát kellett szereznie, vagy készíttetnie. András király korában került Magyarországra az ún. Konstantinosz Monomachosz-féle korona, amelyet a múlt században Nyitraivánkán találtak, és ugyancsak a Nemzeti Múzeumban őriznek. A nyitraivánkai korona azonban – jelenlegi ismereteink szerint – királynői korona volt. András, Béla, Salamon koronáját tehát nem ismerjük. Sok kutató ma is tartja azt a véleményt, hogy a görög

58. Konstantinosz Monomachosz koronája

koronát I. Géza magyar király kapta, és azzal is koronázták királlyá 1074-ben. E feltevéseket azonban megkérdőjelezi az a középkorban is élő, ősi képjogi szabály, hogy „a koronáján senki sem viselheti a saját arcképét, csak a császáré”. Márpedig a görög koronán ott díszlik Géza király képe.

István királyt I. László uralkodása idején avatták szentté (1083), amikor is kőkoporsóját felnyitották, és a szent tetemet felvették. Többen gondoltak arra (legutóbb Györffy György), hogy a felső pántok eredetileg István király koponyaereklyé-

jének tartólemezei voltak. E feltevés nagyon hihető, és más adatokkal is összhangba hozható.

A legfőbb kérdés mégiscsak az: mikor egyesítették a két koronarészt?

Ésszerű lenne abból kiindulni, hogy mikor tűnik fel valami-féle ábrázoláson a mai, beboltozott korona? Deér József bravúros történészi munkával gyűjtötte össze a dokumentumokat, s innen tudjuk, hogy egy 1507-es címeres levélen II. Ulászló fejét már a mai pántos korona díszíti. S bár 1500 körül már ábrázoláson kimutatható a mai korona, az első tökéletes koronakép csak II. Mátyás 1611. évi tallérján figyelhető meg.

Nemrégiben olyan bizánci forrásadatot tettek közzé, amely már 1166-ban úgy említi a magyar koronát, mint a királyság jelképét. Ha ezt az értelmezést elégséges alapnak tekintjük, azt kell mondanunk, hogy a koronarészek egyesítése a 12. század és a 16. század közötti évszázadokban történt.

Vannak, akik úgy vélik, hogy a mai koronát Hunyadi Mátyás készítette, mégpedig a régi görög koronából és Szent István ereklyetartó szobrának koronájából, melyről a korabeli történetíró, Callimachus Ulászló koronázása kapcsán így számolt be: (a koronát 1440-ben Erzsébet királyné, V. László anyja ellopatta és magával vitte). „Haladék nélkül megkezdődtek a tanácskozások a koronázásról. De ott volt a régi és eddig vallásosan megőrzött szokásnak a nehézsége, hogy az erre a célra szolgáló szent korona a királyné hatalmában volt. Nem akarták megengedni, hogy ilyen ünnepélyes cselekménynél akármilyen korona szerepeljen. Így, mivel semmi remény nem volt a királynét rábeszélni, sem a megkoronázandó királyoknak szertartását új koronák által elközönségesíteni, ahhoz a koronához fordultak, amely leginkább látszott a szent korona sajátosságával bírni, és elhatározták, hogy az idő és a dolgok szükségszerűsége folytán azt a koronát használják, amely Szent Istvánnak, Magyarország első királynak fejét díszítette – tudniillik az ereklyetartó szobron –, mint az igaz erény példája és az utána uralkodók ösztönzése. Elmentek tehát Székesfehérvárra, hová elhozták Visegrádról

a többi koronázási ékességeket és ezek mellé tették középre, mint elrendelték, Szent István koronáját is. Emlékeztetre méltó, hogy amikor Magyarország először kapta a királyság nevet, a szent koronát Szent István első királynak mennyei intésre a római pápa küldötte. Másnapon pedig, mindazok határozatával akik jelen voltak, elhatározták, hogy Szent István koronája a szent öltönnyel tétessék el és szolgáljon a jövőendő királyok beiktatására, ha nem lehetne visszaszerezni a szent koronát.”

Deér József az V. István kori zavaros történeti viszonyok időszakára teszi a III. Béla által készíttetett királynéi korona (alsó korona) és a kiegészítés (felső korona) egybeillesztését, és magának a felső pántkoronának a készítését is.

Az országújító IV. Béla halála után gyermekei és híveik között súlyos összeütközések robbantak ki. V. István testvére, macsói Anna hercegnő 1270-ben Csehországba menekült II. Ottokárhoz, s ekkor sok kincset magával vitt, többek között két arany koronát is. Amikor V. István és II. Ottokár 1271-ben békét kötött, a magyar király az Anna által elvitt kincsekről lemondott.

Vajon milyen koronákat vihetett magával Anna hercegnő?

Lehetséges-e, hogy az ősi szent korona is a lopott kincsek között volt? Ha igen, ettől kezdve egy másik korona lépett a régi helyére.

A kutató még egy olyan adatot is kimutat, mely szerint V. István király komoly javakat adott egy Mattheus nevű aranyművesnek, s talán éppen ez a mester a koronakészítő ötvös.

Györffy György nézete szerint az I. Gézának küldött görög koronát és a Szent István koponyáját magában rejtő arany-pántokat Könyves Kálmán egyesítette.

Sajnos a görög korona Magyarországra kerüléséről semmi-féle történeti feljegyzés nem maradt ránk, a koronaadományozás pedig önmagában nem szokatlan és nem is ritka jelenség ebben a korban.

Már Bíborbanszületett Konstantin császár feljegyezte a

59. Koronázási jelvényeink

10. század derekán, hogy a kazárok, a magyarok, az oroszok és más népek gyakran kérnek szolgálataik fejében császári ruhákat és koronákat.

Első királyaink – feltehetően – több koronával rendelkeztek, s aligha hihető, hogy a 11–12. században olyan kizárólagos

60. A koronázási jogar

hatalmi szimbólumnak tekintették volna a koronát, mint évszázadokkal később. Ezt már csak azért sem szabad feltenni, mert egy évezreddel ezelőtt a királyi hatalomnak legalább olyan fontos jelvénye volt a lándzsa, mint a korona. A koronázási paláston István király a jobb kezében lándzsát tart,

a nagyharsányi ezüst dénár előlapján pedig a zászlócskákkal díszített lándzsát meg is nevezik: LANCEA REGIS, azaz a király lándzsája. A longobard és frank eredetű hatalmi jelvényt a királyság jelvényeként (regni insignia) 1002-ben említik az írott források, amikor II. Henrik német királyt felavatták. De a magyar királyokkal kapcsolatban is hallunk róla két ízben. Először Aba Sámuel ménfői csatavesztésekor, amikor is a magyar király aranyozott királyi lándzsája a német császár kezébe került; másodszor pedig VII. Gergely pápa 1074. évi levelében, ahol a királyság jelvényének a koronát és lándzsát mondják.

A koronáról még két adatot kell megemlíteni. Az egyik, hogy a koronán 9 db 10–13 cm hosszú láncos csüngődísz függ, a másik a korona súlya: mely 2056 grammot tesz ki.

A magyar királyi kincstár legősibb koronázási jelvénye a jogar volt, mely két részből áll. Teljes hossza 32 cm, ebből a nyélre 25 cm esik. A jogar gömbje hegyikristályból készült, átmérője 7 cm. A hegyikristály gömböt három metszett, hátsó lábain ülő oroszlánfigura díszíti, s filigrántechnikájú aranylemez foglalat rögzíti a belül mogyorófaból készített, kívülről aranyozott ezüstlemezekkel borított nyélhez. A jogar gömbjéről 10 arany láncocskára erősített gömböcske csüng le, mely mozgás közben halk, csilingelő hangot ad.

A hegyikristály gömb feltehetően a 10. századi iszlám kultúrkörből (talán az egyiptomi Fatimida udvarból) származik. A nyél és a foglalat 10–11. századi ötvösmunka, s igen valószínű, hogy Magyarországon készült. Nagyon valószínű tehát, hogy ezt a jogart Szent István is kezében tartotta.

Nyugaton ez a buzogányjogar, mint hatalmi jelvény ekkoriban teljesen ismeretlen volt, ez a keleti kultúrák jellegzetessége, amit még csak megerősít a jogar mágikus, bajelhárító szerepe. Mind maga a hegyikristály, mind a kis csilingelő gömböcské a titokzatos varázserő megtestesítői.

Vannak, akik úgy vélik, hogy I. István király a jogar gömbjét sógorától, II. Henriktől kapta, aki szenvedélyes hegyikristály-gyűjtő volt. A magunk részéről azonban a keleti szár-

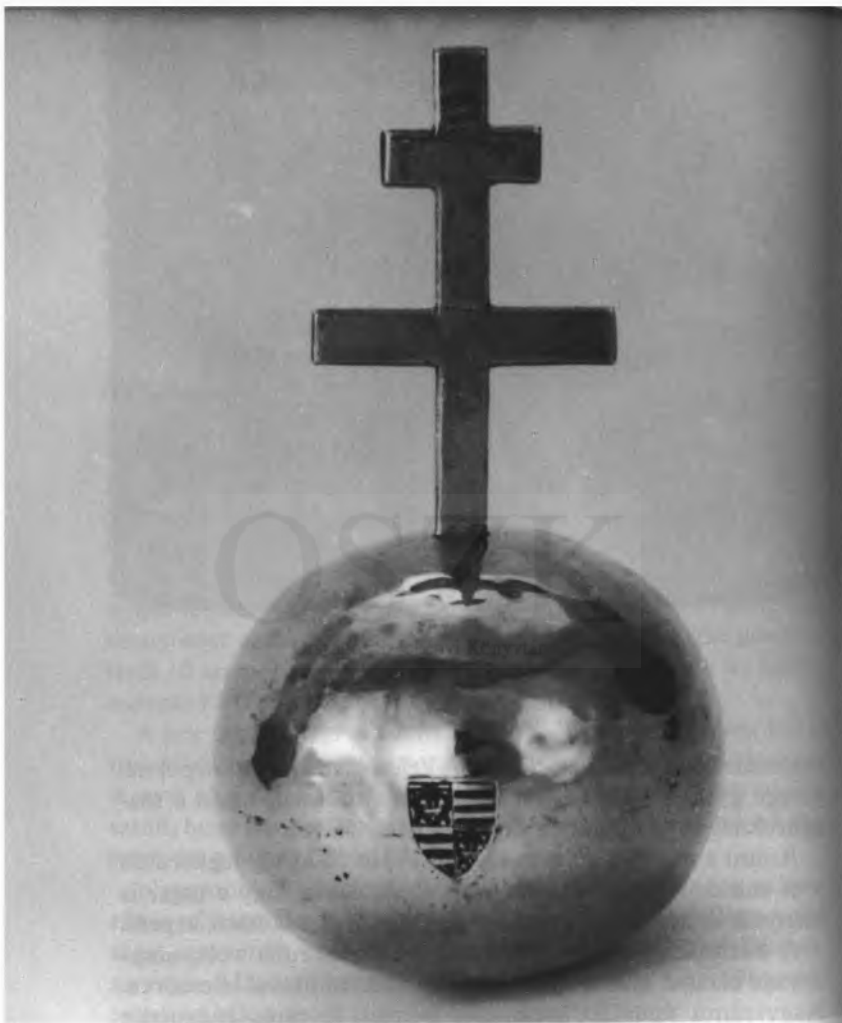

61. A koronázási palást

maztatást részesítjük előnyben. A keleti lovasnomád népeknél eléggé gyakori volt a jogar, mind az avaroknál, mind a magyaroknál megtalálható a sírmellékletek között.

Amint a mai korona sem látható I. István király legkorábbi – és minden bizonnyal hiteles – ábrázolásán, úgy a jogar is hiányzik a nevezetes koronázási palást alján látható képről.

A koronázási palást eredetileg zárt miseruha volt, alapanyaga bizánci bíborselyem, sűrű rozettás mintával teleszórva. Nagyszámú figurális ábrázolást varrtak ki rajta, mégpedig színes selyemmel és sodrott arany fonállal váltogatva a laposöltést a keresztülszúrt öltési formával. A miseruhát István király felesége, Gizella 1031-ben ajándékozta a fehérvári ba-

62. Az országalma

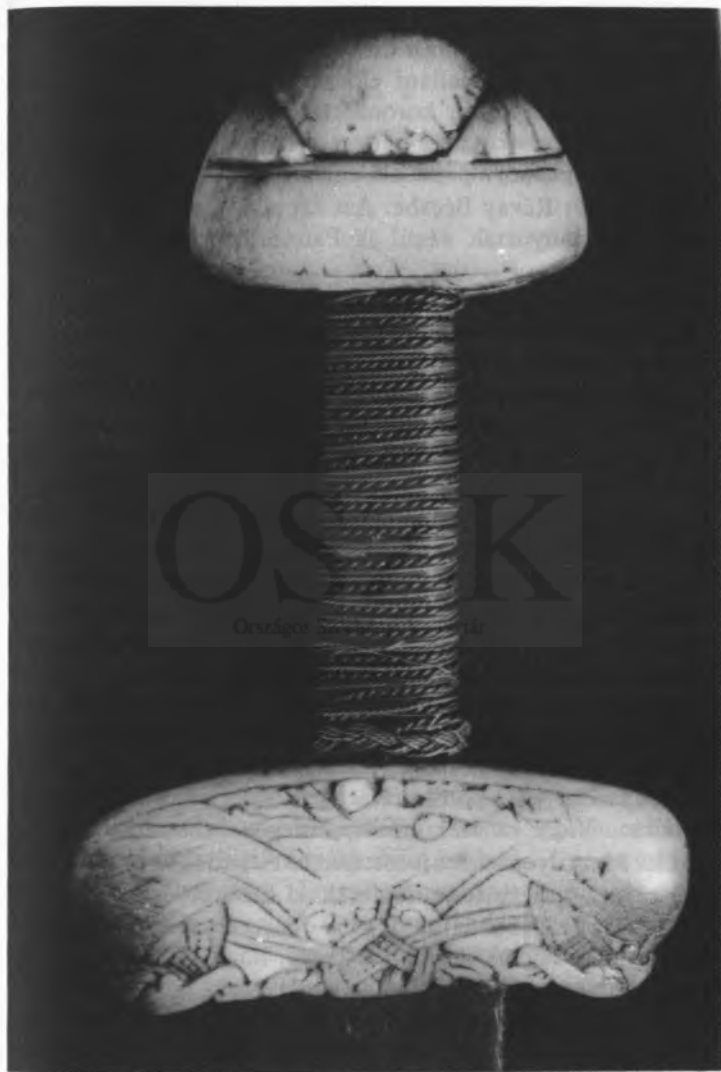
zilikának. Ezt onnan tudjuk, hogy rá van írva a palástra. A latin szöveg magyar fordítása a következő: „Ez a kazula Szűz Máriának Fehérváron lévő egyháza számára készült és adatott Krisztus megtestesülésének 1031. évében, a XIV. indictióban, István király és Gizella királyné által.” A palást hossza 134 cm, átmérője 268 cm, kerülete szétnyitottan 442 cm, súlya 4,3 kg, tehát nem csekély mértékben nyomta a királyok vállát.

Ha kiterítjük a palástot, legfelül egy gallért látunk rajta, ez nem egykorú a palásttal. A palást mezejét egy Y alakú díszítés osztja több részre. A himzett figurák központi alakja a mandorlás Krisztus, aki oroszlánra tapos. A felirat megadja az értelmét is: „Az ellenséget legyőzve Krisztus magasan ragyog.” Balról Mária, jobbról János evangélista képe. A felső félkörös sávban próféták állnak, kezükben írástekercset tartva. A próféták így következnek egymás után balról jobbra: Habakuk, Nahum, Hiézekiel, Dániel, Aggeus, Zakariás, Malachiás, Micheas, Jónás, Abdias, Jeremiás, Ézsaiás, Johel, Ámos. A középső félköríves sáv központi alakja ismét Krisztus, kétoldalt félkörös záródású fülkékben áll a 12 apostol, balról jobbra: Péter, Pál, János, Tamás, Jakab, Fülöp, Bertalan, Máté, Júdás, Simon, Tádé és András, mindegyik a kezében könyvet tart, némelyik azonban tollat is. Az alsó sávban – medaillonokban – vértanú szentek sorakoznak: Kozma, Pantaleón, György, Vince, István, Klemens, Sixtus, Klementius és Lőrinc. A két középső medaillonban látható István és Gizella királyné, feliratokkal. Lehetséges, hogy a királyi pár közötti fiatal férfi Imre herceg képe. István király tunikát visel, fején pántkorona (!), kezében lándzsa és országalma, a királyné egy templom modelljét tartja.

Igen nagy kérdés az, hogy mikor lett a zárt miseruhából királyi koronázási palást? Mai ismereteink szerint talán a 12. vagy a 13. században. III. András király koronázásakor 1290-ben említik az írott források először: „egy szent öltözetet viselt a király, amelyet Szent István is hordott”.

63. *A prágai Szent
István kard*

64. A Szent István kard markolata

A pannonthalmi főapátság patinás könyvtárának falán ott látható a koronázási palást kitűnő másolata.

A 17. században hallani először róla, s az első korona-kutatótól, Révay Péter koronaórtól azt is megtudjuk, hogy mi volt a másolatkészítés háttere. II. Mátyás egy másolatot kívánt ajándékozni a pápának, ekkor – a 17. században – vitte fel a palástot Révay Bécsbe. Azt azonban nem tudjuk, hogy miért adományozták végül is Pannonthalmának és nem a pápának.

A királyi jelvények között természetesen nemcsak a palást volt az egyetlen textil-holmi, bizonyosan stóla, vállkendő, öv, kesztyű, lábbeli egészítette ki, ezek azonban az évszázadok alatt elmállottak. Amikor 1849-ben Orsovánál elásták a koronázási kellékeket, még a palást is megsérült, a nedvesség súlyos károkat okozott az anyagban.

V. Ferdinánd koronázási képén a koronázási jelvények között még látunk egy kardot és egy országalmát. Az országalma fényképét nézegetve a nem szakembernek is hamarosan feltűnik, hogy az aranylemezből formált gömbön, melyet egy kettős kereszt díszít, az Anjou-királyok liliomos címere látható. Ez az országalma tehát csakis a 14. században készülhetett. Érdekes azonban az, hogy az 1031-es paláston István király a bal kezében országalmát tart, sőt írott források már II. Henrik koronázásakor is említik. Ez pedig azt jelenti, hogy az eredeti – nyilván I. István – országalmája elveszett, s ezért kellett újjal pótolni Károly Róbert vagy Nagy Lajos idejében. Vagy ez is külföldre, idegen kincstárak ládáiba került? Mert ilyen sorsra jutott már az Árpádok korában Szent István király elefántcsontlemezekkel díszített kétélű kardja, mely ma is Prágában látható. 1368 óta szerepel az ottani leltárakban, de a legvalószínűbb feltevés, hogy IV. Béla leánya, Anna vitte magával 1270-ben.

A tüzetes régészeti vizsgálat bebizonyította, hogy a kardot huzamosan használták, s így eredetileg fegyver és nem dísz-tárgy volt. Arra vonatkozóan nincsen adatunk, hogy ez a kard a 11. században koronázási jelvény lett volna.

A pogánylázadás kora

István király 40 esztendőös uralkodás után elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy nemcsak a trónöröklés sok száz éves hagyományát rúgja fel – apjához hasonlóan –, hanem fia, Imre herceg elvesztése után mellőzze az Árpád-dinasztia egyenesági férfi leszármazottait is. A merénylettel rátörő Vazult kegyetlen parancsára szeme világától fosztották meg, az ifjú hercegeket pedig – Andrást, Bélát és Leventét – külföldre száműzték. Szent István nagyobbik legendája a trónutódlást így meséli el: István királyt „láz vette le a lábáról, s mikor már nem volt kétséges hamari halála, előszólította a püspököket és palotájának Krisztus nevét dicsőítő nagyjait; először megtárgyalta velük, hogy helyette a Velencében született Pétert, nővére fiát választják királynak, akit már korábban magához hívatott és seregének vezérévé nevezett ki; majd atyailag intette őket, hogy őrizték meg az igaz hitet.” Majd „az Úr megtestesülésének 1038. évében szent lelkét az örökszűz és a szent angyalok kezébe letette... Nagy sírás támadt övéi között... Gyásztisztességére Pannónia minden tájáról összesereglettek a királyi székhelyre, azaz Fehérvárra vitték el a testet, s minthogy a tőle épített egyház a szentséges szűz tiszteletére még nem volt felszentelve... a felszentelés ünnepségét megtartván, szent testét az épület közepén fehér márványból faragott szarkofágba helyezték...”

Az István király testét magában foglaló szarkofág ma is látható, és a magyar királysírok relikviái között kétségtelenül ez a legértékesebb emlék.

Az államalapító első királyunkat követő Pétert 1038-ban

koronázták meg. A koronázási szertartás – egyetlen utalás sem jelez mást – zökkenőmentesen, rendben folyt le. István király életében Péter herceg volt a magyar királyi sereg vezére, tehát tekintélyes katonai erő állott a rendelkezésére. A királyi jogokat nyomban gyakorolta: pénzt veretett, törvényeket alkotott, adókat vetett ki, megalapította az óbudai káptalant, nagyméretű építkezéseket támogatott Pécsen, ahol a székesegyház munkálatai megindultak. Mint tehetséges katona, a királyi hadak vezéréként vonult hadba délen a velenceiek (saját apjának hazája!) ellen, majd pedig a császári trónra lépő III. Henrik ellen szövetkezett a cseh Brzsetiszlávval, és csatát is nyert. Az egykorú külföldi források eléggé érdektelenül és hűvösen írnak Péter király uralkodásáról. A Sankt Gallen-i évkönyv ugyan csalárd hamissággal vádolja, de semmi más negatívumot nem jegyeztek fel róla.

S most üssük fel a magyar krónikákat! „Gizella királyné elhatározta gonosz csatlósával Budával, hogy a királyné atyja-fiát (!), a német – helyesebben velencei – Pétert teszik királlyá; az volt a céljuk, hogy Gizella királyné kénye-kedve szerint cselekedhessék és Magyarország szabadságát elvesztvén – akadálytalanul a németek alá rendeltessék... Miután Pétert királlyá tették, a királyi felség kegyes hajlandóságát mindeztől elvetette és német dühöngéssel kegyetlenkedett: Magyarország nemeseit megvetette, gőgös szemmel és telhetetlen szívvel falta a föld javait, vadállati módon ordító németjeivel és fecske módjára fecsegő olaszaival. Az erősségeket, őrhelyeket és várakat németek és olaszok őrizetére bízta. Péter király felette kicsapongó volt, a király csatlósainak erőszakoskodása miatt senki sem lehetett biztos feleségének tisztasága, lányának vagy húgának szüzessége felől, mert büntetlen tettek rajtuk erőszakot. A király... mérgének dögvészes undokságát így veté nyilvánosságra, mondván: Magyarországon... a századosokat, falunagyokat és mind a főembereket, a hatalomviselőket németekből rendelem, idegenekkel töltöm meg ezt a földet és teljességgel a németek hatalmába adom.”

Ki ez az erkölcstelen, vérengző zsarnok, aki Szent István

feleségével, Gizellával összejátszva szerezte meg a trónt, s aki idegen kézre akarta juttatni az országot? Az egykorú külföldi elfogulatlan források semmit sem tudnak Péter álnok kegyetlenkedéseiről, német-barátságáról, erkölcstelen léhaságáról, a polgári magyar történetírás mégis gyászosan fekete képet rajzolt róla. Volt, aki léha erkölcsűnek, elbizakodottnak nevezi, mások „hetyke, szenvedélyes idegen”-nek mondják.

Az író, legyen az eseményeket rögzítő krónikás, történetíró vagy akár szépíró, a valóságot csak akkor hallgatja el vagy másítja meg, ha parancsolói úgy kívánják, és ha nem tud, vagy nem mer ellenszegülni az uralkodói akaratnak. A magyar krónikákat lapozgatva felmerül a gyanú: vajon hiteles-e a Péter királyról festett sötét kép? Nincs-e szándékos tendencia Péter megvádolásában?

Már a 20. század elején voltak történészek, akik igyekeztek tisztázni ezt a kérdést, s napjainkra végül is eloszlott a homály, kitisztult a kép.

Orseolo Péter a velencei dózse, Orseolo Ottó és István király nővérének volt a fia, akit Imre herceg váratlan halála után vett magához a magyar király 1031 táján. Ez az iskolázott, energikus ifjú tehát 7–8 évet töltött Szent István udvarában, mégpedig mint a királyi sereg vezére. Már ekkoriban megbecsült várományosa volt a magyar trónnak, hiszen Adalbert osztrák őrgróf feleségül kérte a nővérét, Frowilát. Az egykorú külföldi évkönyvek, melyek többsége német szerzetesek tollából származik – amint láthattuk – semmit sem tudnak Péter német-barátságáról és kegyetlenkedéseiről. Sőt, kiemelik hadakozásait III. Henrik német császár ellen, akivel még 1041-ben is harcban állt. Akkor hát hogyan lehetséges az, hogy három évi királykodás után a magyar főurak ellene fordultak, ő pedig ekkor éppen a nagy ellenfél, III. Henrik udvarába menekült? Idézzük a krónikát: „a magyar főemberek és vitézek a püspökök tanácsára összegyülekeztek Péter király ellen . . . választottak hát maguk közül egy ispánt, Aba neveztűt, Szent István király nővérének a férjét, őt tették királlyá . . . Miután Péter futással megmenekült a magyarok keze közül,

a magyarok cafatokra vágva ölték meg a szakállas Budát, aki-
nek a tanácsára Pétert ültették Magyarország nyakára, két
fiának kitolták a szemét; Seböst pedig, aki Vazul szemét ki-
tolta, úgy veszejtették el, hogy összetörték kezét-lábát, má-
sokat vasrudakkal törtek össze.” A krónikás tehát úgy tünteti
fel, mintha Vazult és a száműzött hercegeket bosszulták volna
meg. Ám a dolog korántsem ilyen egyszerű, hiszen Pétert
nem a száműzött András, Béla vagy Levente követte a trónon,
hanem Aba Sámuel, István király nádorispánja és sógora.
A forrásszövegeket elemezve eléggé nyilvánvalóan látszik,
hogy a király és hívei ellen irányuló – ha szabad azt monda-
nunk – palotaforradalom zajlott le 1041-ben.

A Szent Gellért-legendában olvashatjuk, hogy Péter király-
nak „az ország nagyjai valamennyien (!) esküvel fogadtak
hűséget”. Miért fordult akkor szembe vele Aba nádor, Viske,
Toyzlau, Pezli – ilyen neveket őrzött meg a *Képes Krónika* –
és más főurak? A magyarázat csak egy lehet. Az erőskezű ifjú
király túlságosan gyorsan és – talán – kellő körültekintés nélkül
szállt szembe egyes, vele ellenséges főurakkal, sőt ellenszegülő
főpapokat is leváltott. Az *Altaichi Évkönyvekben* jegyezték
fel, hogy nemcsak letett néhány püspököt, de magát az özvegy
királynét, Gizellát is felügyelet alá helyezte, amiért a királyi
javakat meggondolatlanul tékozolta. Amikor tehát Péter
király hadaival udvarától távol volt, híveit – a név szerint
említett Budát, Seböst és másokat – az összeesküvő főurak,
élükön a nyilván ugyancsak mellőzött Abával, felkoncolták,
és Aba Sámuelet királlyá koronázták. Péter tehát a német csá-
szárhoz menekült. Hiba lenne azonban a 11. századnál sokkal
későbbi krónikáink szenvedélyes német-gyűlöletét minden
további nélkül visszavetíteni Péter korára, hiszen a legtöbb
idegen lovagot és papot éppen István király hívta be az ország-
ba, és ezek hűségesek maradtak hozzá németellenes háborúi-
ban is. Van azután még egy fontos Aba és társai ellen szóló
„áruló nyom”. Az tudniillik, hogy IX. Benedek pápa mind-
végig Péter királyt támogatta, az ellene fordulókat kiközösí-
tette, és az általa letett püspököket Péter elűzése után sem

helyezték vissza főpapi székükbe. A messziről jött idegen mindig tárgyilagosabban lát és ítélkezik, így hát figyelemre méltó azoknak a Monte Cassino-i szerzetes barátoknak az észrevétele is, akik István halála idején jártak a magyar királyi udvarban, és Péterről azt jegyezték fel, hogy Szent István király fia. Ez a megállapítás nyilvánvalóan elismerő vélemény volt.

Miért feketült hát el Péter király valójában egyáltalán nem ellenszenves arcképe? Az Árpád-házi hercegek korában – és később – semmiképpen sem lehetett hivatalos hagyománnyá tenni azt, hogy a nagy és szent István király maga száműzette Andrást és testvéreit. Bűnbakot kellett keresni, és a krónikások a német Gizellát, gonosz tanácsadóit és a „rokon” Pétert találták erre a legalkalmasabbnak.

De nem kevésbé problematikus harmadik királyunk, Aba Sámuel tevékenységének a megítélése sem. Amikor trónra lépett, nyomban haddal indult Péter ellen. Történészeink jól világítottak rá arra, miért fordult a volt nádorispán, az előkelő főúr a közrendű szabadok tömegei felé. Péter már 1031 óta a királyi sereg vezére volt, aligha vezethette tehát Aba király ezt a sereget a volt főparancsnok ellen. Így került sor nem egy olyan intézkedésre, amely – átmenetileg – bázist adott Aba királynak, sőt a nép körében tetszést váltott ki. Eltörölt szolgál-tásokat, és elűzte Péter híveit az udvarból.

S figyeljünk csak most is a krónikás indulatos előadására. Mennyire másként írt Aba király bűneiről és „gaztetteiről”, mint korábban Péter esetében. Konkrétumokat sorol fel, s félreérthetetlenül vádolja meg az urak elárulásával: Aba király „arcátlaná vált és dölgyösen dúlt-fúlt a magyarok ellen; úgy ítélт ugyanis, hogy mindenki egyforma, az urak a szolgálkkal (!), sőt semmibe vette az esküszegést is; megvetette az ország nemeseit, és mindig a parasztokkal, a nemtelenekkel tartott. A magyar nemesek... összeesküdtek, hogy megölik. Egyikük azonban feljelentette a királynak azokat, akik életére törtek; a király ezek közül akiket elfoghatott, bírói vizsgálat nélkül megölette. Midőn a király Csanádon ülte

a nagybőjtöt, a nagybőjt folyamán, tanácskozás ürügyével mintegy ötven nemes férfiút egy házba zárt, fegyveres vitézeivel levágatta őket.” Szörnyű vérengzéséről a Szent Gellért-legenda még drasztikusabb leírásban számolt be: „vér vére özönlött, bűnre bűn halmozódott. A nagybőjtnek szent idején oda merészkedett, hogy tanácsának legtisztesebb embereit, mint valami barmokat vagy oktan állatokat fütykösökkel és husángokkal verette agyon.”

Nem kétséges, hogy Aba Sámuel a néptömegek oldalára állt, szerepe mégis vitathatatlanul haladásellenes, retrográd volt, mert a „történelem kerekét visszafelé akarta forgatni.” A nemesek elfordultak tőle, majd amikor vereséget szenvedett a németektől, és lemondott a Lajtán és a Morván túli területekről is, egyre jobban elszigetelődött. Az 1044. március–áprilisi csanádi vérfürdő után a menekülők egyre nagyobb csoportja futott Henrik császárhoz, kérve őt, hozza vissza Péter királyt. A német császár haddal hozta vissza Orseolo Pétert, és a ménfői csatában legyőzött Aba Sámuel – menekülés közben – megölték. A krónikás így számol be erről: Aba „menekült a Tisza felé, s egy faluban (mai ismereteink szerint minden bizonnyal Debrőn) a régi veremben legyilkolták a magyarok, akiknek uralmával sokat ártott. Holttestét pedig eltemették a templomban, amely a falu mellett volt. Néhány esztendő múlva, amikor kiásták a sírból, szemfedője és ruhái sértetlenek voltak, sebhelyei begyógyultak. Végül is saját monostorában temették el testét Sárosban.”

E leírást olvasva két kérdésre keresünk választ. Az egyik: hol temették el tulajdonképpen Aba Sámuel királyunkat; a másik: hogyan oldható fel az az ellentmondás, mely uralkodásának jellemzése és a tetemével kapcsolatos csodás jelenségek között fennáll?

A legújabb régészeti kutatások alapján erősen valószínűsíthető, hogy a feldebrői templomban helyezték el Aba király holttestét. Ezt a mindkét irányból öthajós, négy szentélyes és kupolás templomot a 11. század elején bizánci mesterek építhették Aba kívánságára. Aba nemcsak kortársa, hanem

küzdőtársa is volt Istvánnak, magáévá tette a király egyházpolitikai elveit. Ezért építtetett templomot, s ezért telepített bencéseket Feldebrőre 1040 táján. Többen úgy vélik, ekkortájt építtették a bencések – másodlagosan – a híres és méltán csodált feldebrői altemplomot.

Krónikáink szövege azt sugallja, hogy az Aba Sámuel testének csodás megmaradásáról szóló legenda a nép ajkán született és maradt fenn. Ámde Nagy Lajos király udvari festője, a *Képes Krónika* miniátora sem a „szolganépek barátjaként” ábrázolta, hanem hős lovagként, aki páncélos vitézként küzd és hal meg.

Aba Sámuel tehát tragikus sorsú, de nem érdemtelen uralkodója volt a 11. századi Magyarországnak.

Péter másodszori királysága tulajdonképpen még ellentmondásosabb volt, mint a hat évvel korábbi. Péter ekkor is, mint az új feudális rend feltétlen híve visszaállította az egyház tekintélyét, a törvények tiszteletét, de már nem a szentistváni független magyar királyság trónján ült, hanem a német császár hűbéreseként uralkodott. A koronázó városban, Fehérvárott német őrség állomásozott, és még az ország féltett hatalmi jelvénye, a korona is III. Henrik kezébe került. Így érthetőbb az előkelők pártütése, Péter-ellenes összeesküvése. Péter ki-méletlenül leszámolt ellenfeleivel. A korántsem elfogulatlan krónikás most így jellemzi Pétert: „A király heves haragra lobbant, elfogatta, deresre húzatván megölette őket; némelyeket megkínoztatott, szemüket vájatta ki, és a magyarokat mind oly nagy szorongással töltötte el, hogy inkább halni akartak, semhogy ilyen sanyarúságban éljenek. Ekkor a magyar nemesek... összegyűltek Csanádon... és egész Magyarország nevében ünnepélyes követséget küldtek Oroszországba András-hoz és Leventéhez.”

Mivel az Aba király elleni szervezkedés és a Péter elleni összeesküvés színhelye egyaránt Csanád volt, egyesek valamiféle kapcsolatot tételeznek fel e szervezkedések és az Árpád-házi hercegek 1046. évi hazahívásakor kirobbant Vata-féle pogánylázadás között.

Annyit bízást feltételezhetünk, hogy Aba „népbarát” politikája nagyon is kedvezhetett az ősi pogány hagyományok felélesztésének. Nyilvánvalóan nem alaptalanul vádolta Aba Sámuel Csanád püspöke, Gellért, aki saját szerzetestársait is keményen ostromozta elvilágiasodásuk miatt. Híres munkájában, a *Deliberatió*ban azonban már kertelés nélkül utal a pogánykodás feléledésére: „Mennyire érzem az ördög fiait, akiknek már beszélnem sem lehet. Ezidőben nálunk (ti. Magyarországon) haragtól felzaklatva mindenki megátkozta nemcsak az isteni szertartásokat, az egyházat és a papokat, hanem még magát az Isten fiát, a mi urunk Jézus Krisztust is.”

Az bizonyos, hogy a Csanáddal szomszédos Békés megye egyik főembere volt a pogánykodó magyarok vezére. Vata visszatért a pogány hitre, s a fellázadt tömegekkel el akarta söpörni a feudális államot. Kétségtelen, hogy a Vátára vonatkozó hazai és külföldi írott források nagyon is megengedik ezt az értelmezést. A Vata-féle mozgalomnak áldozatul esett Gellért csanádi püspök legendájában például ezt olvashatjuk: „az egész magyarság tömegesen özönlött Pest városába. Ezek ördögi ösztönzéstől lángra lobbanva azt követelték, engedje meg, hogy az egész nép pogány módra éljen, a püspököket és papokat megölhessék, a templomokat lerombolhassák, a keresztény hitet elvessék és bálványokat imádjanak. (A hercegek) meg is engedték nekik szívük vágya szerint, hogy menjenek és vesszenek el hajdani atyáik balhitében, mert különben nem keltek volna csatára Péter király ellen. A visszatértek közül elsőnek Vata hódolt meg a gonosz szellemnek, és fejét pogányok módjára megnyírta és mindnyájan így cselekedtek, és a gonosz szellemeknek áldoztak, és elkezdtek lóhúst enni és minden gonosz és rendetlen dolgot cselekedni és gyakorolni, a papokat és minden keresztényt megöltek, a templomokat lerombolták.” A krónikák így folytatják: „fellázadtak Péter király ellen, gonosz halálra adták mind a németeket és olaszokat... hirdették András és Levente parancsolatát és szavát: hogy öljék meg a püspököket és papokat, üssék

le a dézsmaszedőket, kövessék újból a pogány hagyományokat és vesszen Péter emlékezete is.”

Péter király csekély számú katonájával menekülni volt kénytelen. Miután Fehérvár nem nyitotta meg előtte kapuit, továbbfutott Moson felé.

Közben a lázongó tömeg a Fehérvárról Pestre szekerező négy püspököt és egy ispánt megtámadta. Gellért püspököt lehajították a Kelen hegyéről (ma: Gellérthegy), a többieket egy Benetha nevű püspök kivételével legyilkolták.

A tomboló és pusztító lázadók viharos erejét András herceg kihasználta: Péter királyt elfogatta és megvakíttatta, majd pedig nagy szigorral fordult a pogányok ellen: „megparancsolta egész nemzetének, fejvesztés terhe mellett, hogy hagyják el a pogány szokást, amit előbb engedélyezett nekik...” Azt sajnos nem tudjuk, hogyan győzte le Vatát I. András. A források még egyszer beszélnek, de csak a fiáról, Jánosról: „sok idő múltán fia, János is atyja szertartását követte, sok varázslót, jósnőt és táltost gyűjtött maga köré, akiknek bűvölésbábolása igen beajánlotta őt az uraknak. Egyik Rasdi nevezetű papnőjét a legkeresztényibb Béla király fogatta el, és oly sokáig tartotta börtönbe zárva, amíg saját lábait ette meg és ott veszett el.” Majd így folytatódik a leírás: „meg vagyon írva a magyarok tetteiről szóló régi könyvekben, hogy a keresztényeknek teljességgel tilalmas volt feleséget venni Vata és János leszármazottaiból (consanguineis, és nem nemzetségből!), akik úgy eltávoztatták a magyarok népét Krisztus hitétől.”

A pogánylázadás ténye már önmagában mutatja, milyen gyenge lábakon állt a kereszténység a 11. századi Magyarországon.

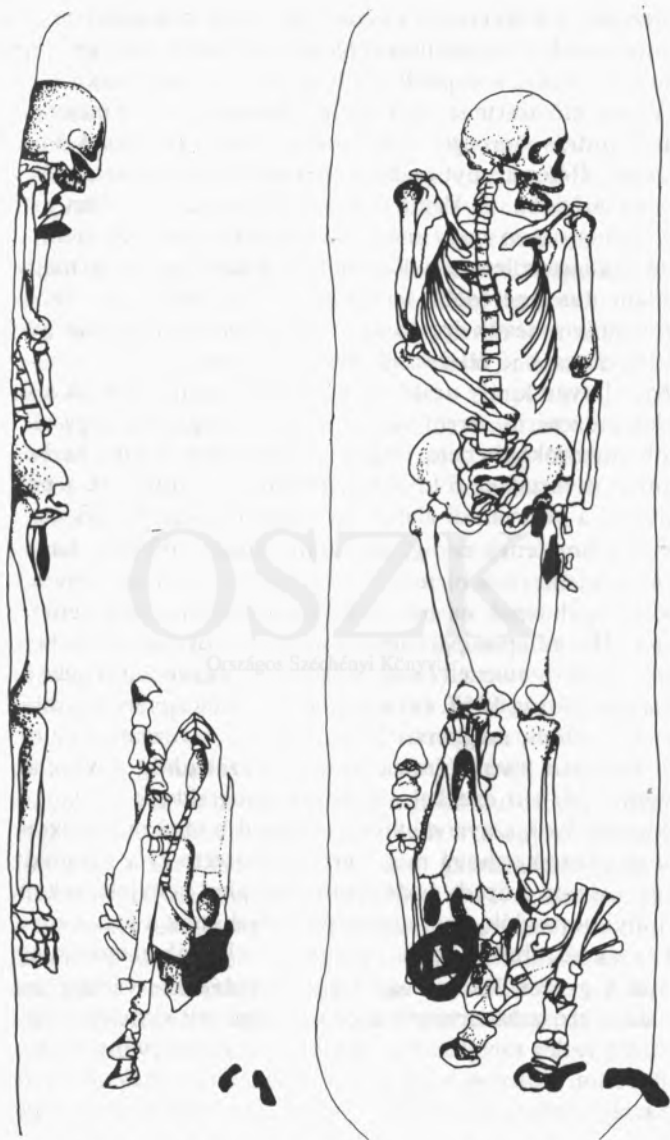
Vajon tükröződik-e ez a régészeti emléktanyagban? Keresünk meg a legfontosabb jellemzőket. Melyek lehetnének ezek?

Legelsősorban a pogány magyar temetkezések abszolút és relatív értelemben vett magasabb száma. Nyilvánvaló, hogy a pogány hagyományok őrzése legjobban éppen a temetkezési szokások ápolásában mutatkozott meg. Az ősi temetési szer-

tartást még az egyházak és kolostorok közvetlen közelében sem tudták kiirtani a 11. században, de nem egy helyen még az 1400-as években sem. Kirívó példája ennek egy Ipoly melletti Árpád-kori templom közvetlen közelében feltárt női sír. A javakorabeli asszony kezében rózsafüzér volt, vitathatatlan bizonyítékaként keresztény vallásosságának. Ám a koporsóban más tárgyak is voltak! Két egészen különös, agyagból formált emberi fej, az egyik talán női, a másik gyermeki, és két, ugyancsak agyagból gyártott emberi kar becsukott, összeszorított tenyérrel, egymással szembefordítva a bal alkar helyén. A bal alkarcsont ugyanis hiányzott. Csak a pogány hitű készül arra, hogy a túlvilágon is ép legyen a teste, a keresztény csak a lelke üdvéért fohászkodik. Az agyag emberfők rejtélye még nincs megoldva, de az nagyon valószínű, hogy keresztény köntösbe rejtőzött bűbajos asszony földi maradványáról lehet szó.

A 10. században megnyitott magyar temetők legfiatalabb, de még pogány sírjai jócskán belenyúlnak a 11. századba, és még az 1050–1070-es években is előfordul lovas temetkezés, amikor tehát az elhalt hátaslovát megölték, és miután húsát a halotti toron elköltötték, a ló maradványait a halott mellé helyezték a sírgödörbe.

Érdekes, hogy mind az Árpád-korban, mind a késő középkorban dívott az a szokás, hogy az elhunyt lovát az egyház kapta ajándékkul. Nyilvánvaló, hogy az ősi lóáldozat megkeresztényesített továbbéléséről van szó ezekben az esetekben. A pogányság eszméinek fennmaradása azonban nem jelenti a régi rend hatalmi apparátusának megmaradását is. Gondoljunk csak például Németországra, ahol Szent István sógora, II. Henrik az ezredforduló utáni években azzal indokolta meg a bambergi püspökség megalapítását, hogy azon a vidéken még igen sok pogány szláv lakik. Ugyanezen időben feljebb északon, Hamburg környékén az érsek a hamburgi egyházmegyében még sok helyen bukkant pogány istentiszteletek nyomaira, amelyeket titokban végeztek a rejtékaadó berkekben, ligetekben. Vagy menjünk még nyugatabbra, mondjuk a Rajna vidékére, ahol ekkoriban már 300 esztendeje

65. Lovával eltemetett magyar sírja a 11. század elejéről

uralkodott a lelkeken az egyház, és mégis a wormszi püspök szüntelen arról faggatta megbízhatatlan híveit, nem gyónnak, nem áldoznak-e a napnak, a holdnak, a csillagoknak?

Az előkelő származású Vata lázadása nem helyi mozgalom volt: András herceget Abaújtúrba fogadják, majd Pestre mennek; Péter királyt pedig Fehérvár közelében szorítják be egy udvarházba. A Vatát támogató tömegek azonban azt is jelzik, hogy igen nagy még a szabadok száma, de nemcsak Vata szállásterületén, a Körösök vidékén, hanem a magyar feudalizmus legerősebb területén: a Dunántúlon is. Szolgá sorba süllyesztésük éppen az 1046-os események után gyorsul fel, de csak jó fél évszázad múlva fejeződik be.

Már István király uralkodása idejéből vannak adatok a szabadok elűzéséről. Arról van szó, hogy az egyházi vagy világi földbirtokosoknak nem engedelmességet állami karhatalommal zavarták el földjükről, portájukról. Idézzük a példa kedvéért a pécsváradi alapítólevél egyik részletét: „A nemesek és nemtelenek pedig, akik a monostor földjének határán belül rendelkeznek birtokkal... és sértődötten ellentmondanak az egyháznak és népének, ingó javaikkal üzessenek ki onnét. Ha az apát parancsára nem távoznának el, a király ereje (!) őket – elvévén összes dolgaikat – kegyetlenül üzze ki.” A százdi apátság 1067. évi alapítólevele még egyértelműbben, kertelés nélkül, magyarul fogalmaz: „... távozzanak az egyházi familián kívül mindazok, akik a szabadság nevére áhítoznak!” Mi lett ezekkel a kóborló emberekkel?

Molnár Erik szavaival élve „szabadabb tájakra költöztek”, oda igyekeztek, ahová még nem terjesztette ki a hatalmát a megyés ispán, a tized- és dézsmaszedő, ahol nem jelentek meg a királyi poroszlók, ahol szabadon áldozhattak a szent kövek-nél és fáknál, ahol az egyház papjaitól óvhatták magukat, egy szóval a gyéren lakott vagy lakatlan vidékekre vándoroltak. Az állam erőszakszervezete azonban nem volt kíméletes. Mint az üzőtt vadra törő vadász, úgy csapott le a törvény ezekre a bujkálókra, akiket akkoriban üzbégeknek neveztek. Az üzbég szó szláv eredetű, és elfutottat jelent. Az 1060-as évek végére

keltezett királyi törvény így rendelkezett: „megparancsoljuk, hogy (ha bárki) valakit avagy rabszolgákat tart vissza magánál, mindezeket . . . a királynak szolgáltatassa át . . . Azok is, akiket üzbégeknek neveznek, jöjjenek . . . a királyi udvarba. Ha az üzbégek közül némelyek valamely személy szolgálatában állanak is, az ilyeneket is szolgáltatassák vissza a királynak.”

Egy negyedszázad múlva sem sokat javult a helyzet, hiszen Könyves Kálmán még mindig egész sor rendelettel kívánja kordában tartani őket. Külön intézkedik arról, hogy az elajándékozott kóbor rabszolgáknak a fejét félig lenyírják, hogy az ilyen ne nőszülhessen. Kóbor személyt senki sem tarthat magánál a király engedélye nélkül, ha valaki mégis elfog ilyen személyt vagy kilencven dénárért elad – ennyi a szolgálma ára! –, pénzbüntetéssel bűnhődjék. Egy ökröt ad az, aki „pogány szokás szerint kutak mellett áldoz, vagy fákhoz, forrásokhoz és kövekhez ajándékot visz”, vezekléssel bűnhődik, akit kuruzslással vádolnak meg.

András király korában feléledt egy olyan uralkodási forma, amelyet a dux = herceg szó alapján dukátusnak neveznek. A király megosztotta országát és királyi hatalmát öccsével, Bélával, s neki adta királyságának egyharmadát. A magyar krónikák úgy adják elő, mintha a király szeretetből és utódlásának biztosításából fordult volna oly nyájasan testvéröccséhez, mondván: „örvendezve osztozzunk az ország javain . . . te kövess a királyságban.” Nyilvánvaló, hogy a cseheknél, a lengyeleknél és az oroszoknál is meglevő dukátusi intézmény létrejöttének egészen más okai voltak. Az egyik ok minden bizonnyal a kora feudális természeti gazdálkodás nagyon is korlátozott termelékenységében rejlik. A 11. században rendkívüli terhet jelentett a szállítás, ezért járta a király is „mozgó udvarával” az országot, és felélte a javakat. Másrészt a hatalom csak akkor érvényesülhet, ha jelen van. Messze északon, a Vág vadregényes tájaira, vagy a vízi emberek: a pákászok rejtelmes nádrengetegeibe, a Sárrét vízi világába, vagy az erdélyi bércek erdő fedte lankáira alig, vagy egyáltalán nem hallatszott el a templomi harangszó, a tizedszedők ordító parancs-

szava, a megkorbácsoltak jajveszékelése. Ide menekültek az elűzöttek, a kóborlók. A feudális hatalom azonban lassan itt is utolérte őket, nem utolsósorban éppen a dukátusi intézmény révén. A nyitrai, a trencsényi, az árvai, a barsi, a nyírségi, a beregi, a bihari, a békési és talán az erdélyi részek tartoztak Béla herceg hatalma alá. Olyan területek tehát, ahol még nem alakult ki – vagy legalábbis nem szilárdult meg – a feudális elnyomó szervezet.

Mindezek ismeretében már törvényszerűnek tekinthetjük, hogy a nép elkeseredése nőttön-nőtt. S csak az alkalomra várt. Amikor a főurak – akik persze minden alkalmat megragadtak arra, hogy hatalmi befolyásukat növelve hol a király, hol a herceg oldalára álljanak – szembefordították Béla herceget András királlyal, első ízben csapott össze a királyság a hercegséggel. Ez még két alkalommal ismétlődött meg, s történelmünk egyik sajátossága, hogy két ízben győztek a hercegek, harmadjára a király elsöpörte a dukátust egyszer s mindenkorra. De ne vágjunk az események elé.

Béla herceg tehát győztesen került ki az összecsapásból. Alig foglalta el a trónját, népgyűlést hívott össze Fehérvárra. Tódult „a parasztok, a szolgák, és a magyarországi köznép egész sokasága... Az előjárók azután szószólókat küldtek a királyhoz: engedd meg nekünk, hogy atyáink szokása szerint pogány módra éljünk; hadd kövezzük meg a püspököket, ontssuk ki a papok belét, öldössük le a diákokat, akasszuk fel a dézsmafedőket, romboljuk le a templomokat, törjük össze a harangokat!”

Béla király három napi haladékot kért, majd csendben összevonta hadait és rárontott a tömegre. „Ölve, kötözve, korbácsolva is csak alig csillapíthatták le a lázadást a katonák.”

Ez volt a második népi megmozdulás történelmünkben, s még hány fogja követni kilenc évszázad alatt.

Küzdelem a magyar állam függetlenségéért

Az emberek mindenkor a jelent élik, tehát szükségszerűen nem tehetünk mást, mint a mindannyiunkat körülvevő jelen világ meglevő – s persze nem egyik napról a másikra kialakult – fogalmait használjuk. Igen gyakran akkor is így teszünk, amikor pedig erre semmi okunk, jogunk vagy alapunk nincs. Gyakran olvashatjuk, hallhatjuk, hogy őseink az ország, a haza határainak védelmére vérüket ontották már Szent István korában. Magától értetődő kijelentés, természetes emberi magatartás – vélhetnénk, ám a kérdés korántsem ilyen egyszerű.

Kezdjük a könnyebbnek látszóval. Mondhatjuk-e, hogy a 10–11. században az országnak határai voltak? Mai értelemben aligha. A megtelepült magyarság az idegen szomszédok felé terjedelmes lakatlan területeket hagyott. Ezeket nevezték gyepűknek. Az ingoványos, buján növevő erdőkkel takart, ember nem lakta vidékeken jól rejtett utak, ösvények és gázlók vezettek át, melyeknek kijáratait fegyveresek tartották szemmel. Az ország területe addig tartott, ameddig a királyi hatalom elért. A határvidékek népe gyakran cserélt gazdát, és sűrűn szenvedte el a csatározások megpróbáltatásait.

S volt-e már haza és volt-e már nemzet? A 12. század elején készített Szent István kislegenda a „magyarok barbár nemzetéről” beszél, s Szent Gellért kisebbik legendája is „magyar nemzetet” emleget. A 11–12. századi nemzetfogalmat meghatározni nagyon nehéz. A nyelv, a terület, a gazdasági élet, a kultúra és a lelki alkat közössége mint ismérv, csak a legújabb korban jellemző, és nem ad választ a korai „nemzeti

öntudat” kérdésére, amely pedig bizonyosan megvolt már a kalandozások idején is. Az összetartozás-tudat ereje nélkül aligha küzdhattünk volna sikeresen az idegen, elsősorban a német hódítók ellen.

Hogy mi volt tulajdonképpen ez az összetartó erő? Talán az uralkodó dinasztia átfogó és meghatározó hatalma, talán a hajdani vérségi összetartozás emléke, talán az ősi szokások és szertartások öröklődő azonossága, vagy még inkább: mindezek együtt.

Géza fejedelem és István király békés külpolitikát folytattott. Géza a bajor határszáron keveredett csak harcba a németekkel, a fiának azonban már nehezebb dolga volt. Először a lengyelek harcias és vitéz uralkodójával, Boleszlávval kellett megütköznie, aki – egyes források szerint – a Vág völgyén nyomult egészen Esztergomig. István király csakhamar kiverte a hívatlan vendégeket, és 1018-ban békét is kötöttek. Kelet felől a félelmetes besenyők rohanták meg az országát, „városfalat már bekerített, mikor váratlan rajtaütéssel a hadnagy és serege rajtavért”. A besenyők „háta fordítva menekültek, többen azonban elterültek, s többen fogságba kerültek”. István király 1015–1018 között beleavatkozott a bolgárok és a bizánciak élethalálharcába – a bizánciak oldalán. István magyar király, sógorával, II. Henrik német császárral, baráti jószomszédságban élt. Amikor azonban Henrik 1024-ben meghalt, utóda, II. Konrád, a hódító igényével lépett fel. Akkoriban – a 11. század elején – az ország nyugati szélé a Lajtnál húzódott, a magyarok azonban ezt a vidéket alig-alig szállták meg, s így szinte felkínálták a kelet felé terjeszkedő német telepeseeknek. Az osztrák örgrófok nem is késlekedtek hatalmuk alá vonni az egész területet. Sőt, 1029-ben a bajorok rátámadtak a magyarokra. István király hosszú évekig tartózkodott a németekkel való összecsapástól, hiszen belső ellenfeleivel kellett megküzdenie, a 20-as évek végén azonban megváltozott külpolitikai magatartása. Konrád császár támogatta nővére férjének, Orseolo Ottó velencei dozsának elűzését,

szövetségre akart lépni Bizánccal, s haddal készült Magyarország ellen. Ezért a magyar király is felkészült a háborúra.

1030-ban Konrád a Duna bal partján indította el nagyszámú hadát, melyet még jelentősen támogatott Brzsetiszláv cseh herceg serege is. A magyar sereg ellenállás nélkül vonult vissza a Rába és Rábca vidékéig, maga után csalva a németeket. A mesterségesen is elmocsarasított, élelem nélküli területen támadták meg a németeket, és a magyarok biztos győzelmet arattak. Magyarország határait kitolták nyugat felé a Fischa folyóig. Ez volt a fiatal magyar állam első nagy erőpróbája. S mennyi következett még ezután. Egy évtized sem múlt el, s Péter király ismét hadban állt III. Henrik császárral, akitől – mint már mondtuk – jó egy év múlva menedéket kért Aba Sámuel miatt. Aba király – Péter elűzése után – télidőben tört rá az osztrák őrgrófságra, de végül is vereséget szenvedett.

III. Henrik nagy sereggel jött Magyarországra, előbb a Duna jobb partján haladt előre, majd – félve a magyarok kelepcéjétől – a bal partra vonult át. A magyarok a császárnak „ajándékot adtak és megígérték, hogy a német foglyokat elengedik, mire a császár sietve visszament”. Aba király serege nem sokkal később ismét farkasszemet nézett a német páncélos lovagokkal, s az összecsapásban ezúttal is alulmaradt. Az ügyesen taktikázó Aba Sámuel békét kért és kapott III. Henriktől. Érdemes egy pillantást vetni a békefeltételekre. Aba király lemondott a Lajtán és a Morván túli területekről, ígéretet tett valamennyi német fogoly elengedésére, fizet 400 márka aranyat, ad 400 prémes mentét, s két kezessel garantálja őszinteségét. A Péter királyt támogató Henrik császár rövidesen újabb támadásra szánta el magát. „A Rábca folyón nem tudott áthatolni a kiöntött vizek, a sűrű bozótok és az áthatolhatatlan, ingoványos mocsarak miatt. A császárral és Péter királlyal levő magyarok ekkor egész éjjel vezették a sereget... és napfölkeltekor egy könnyű gázlón át is keltek. Aba király nagyszámú fegyveressel Ménfőnél, Győr közelében szállott szembe vele... Aba király győzelmet is nyert volna, de azok

a magyarok, akik barátságban maradtak Péter király iránt... megfutottak." A németek nagy veszteség árán mégis győztek, s a császár visszatette Pétert a trónra. III. Henriknek ezután hat éven keresztül nem volt módja a magyarok ellen hadakozni, hiába kínálkozott több alkalom, így Péter elűzése és halála.

András király és Béla herceg idejében fenyegette talán a magyar királyságot a legnagyobb veszély. A német császár 1051-ben hatalmas sereget gyűjtött össze, őt támogatta még a cseh herceg. Szárazföldi csapatait a Dunán hajóhad kísérte, de a Duna mentén nem ért el sikereket. Így azután délnek fordult és Tapolca irányából nyomult Fehérvár felé. „András király és Béla herceg mind a búzakereszteket és szénaboglyákat fölégették és messze elvezérelték a lakosokat minden barmaikkal azokról a tájakról, amerre a császár útja vezetett. Amikor a császár... a felégetett vidékre ért, nem talált eleséget sem vitézeinek, sem lovainak.” Közben a Dunán állomásozó német hajóhad vezére levelet küldött a császárnak, a hírvivőt azonban András katonái elfogták, és hamis válasszal kivonulásra készítették. Így a császár seregével gyors iramban nyugat felé fordult, hogy mielőbb hazaérhessen. Krónikáink bizonyára túloznak a németek veszteségeinek jellemzésekor, hiszen a kudarcba fulladt nagy hadi vállalkozás után egy esztendővel Henrik császár ismét Magyarországot ellen vonult. Hajóhada Pozsonyt sok héten át hiába ostromolta. „A várbeli magyarok találtak egy, az úzás mesterségében igen okos embert, a neve Zotmund volt. Az éj csendjében a császár hajóihoz küldték; a víz alatt jutott oda, megfürta mind a hajókat: hirtelen megteltek vízzel és a németek ereje odaveszett.” Az 1051–52. években vezetett két nagy hadjárat kudarca megszilárdította a magyar királyság önállóságát. András király 8 esztendőös kisleánya, Salamon nőül kapta IV. Henrik császár 11 éves, Judit nevű testvérét.

A németek katonai segítsége ellenére Béla herceg 1060-ban diadalt aratott királyi testvérbátyja ellen, s a trón birtokosa lett. Ettől kezdve a német császárság gyakran avatkozott bele

a magyar belviszályokba. Béla király alighogy úrrá lett a pogány tömegek lázadásán, ismét a németek katonai fenyegetésével találta szemben magát.

Egyik krónikánk állítása szerint I. Béla király szerencsétlenül járt Dömösön a rezidenciáján, ahol „összezúzódtott beomló trónján, s teste gyógyíthatatlan betegségbe esett”. Béla súlyos betegen próbált csatát nyerni, de belehalt sérüléseibe.

Béla fia, Géza herceg, híveivel és testvéreivel Lengyelországba menekült, Salamon király és Géza herceg később, Géza hazatérése után egy évtizedig békességben élt egymással, és közösen vezettek hadat a karantánok, a besenyők, majd a bizánciak ellen. Különösen a félelmetes besenyők ellen érték el nagy sikereket: „A magyarok kegyetlen halállal szorongatták a pogányokat, futottak is nyomorultul, de a magyarok még gyorsabban űzték őket, vért szomjúhozó éles kardjukat a kunok (besenyők) vérével részegítették. Kardcsapásokkal hasogatták a frissen beretvált fejeket, akár az éretlen tököt.”

IV. Henrik még egy ízben – 1074-ben – kísérletet tett az ország meghódítására, amikor is Salamon király oldalán beavatkozott a király és a hercegek hatalmi harcaiba, s jöllehet Vácig nyomult előre, különösebb eredmények nélkül kellett hazatérnie.

S a német hódító törekvések első nagy fejezete ezzel a hadjáratral le is zárult. Európában megváltoztak a hatalmi viszonyok, különösképpen a császárság és a pápaság közötti küzdelmek következtében, de idehaza, Magyarországon is nagy társadalmi és politikai változások körvonalai rajzolódtak ki.

A 11. század végével a magyar államalapítás története lezárult. Magyarország Európa életerős állama lett.

Irodalom

A forrásokra vonatkozóan alapvető munkák:

A magyarok elődeiről és a honfoglalásról kortársak és krónikások híradásai. Kiadta: Györffy György. Bp. 1958. és 2. kiadás, Bp. 1978.

István király. Györffy György bevezetőjével. Magyar Helikon 1973. (Ebben a kötetben találjuk meg a Szent István legendák és az Intelmek szép magyar fordítását, amiből kötetünkben is idézünk. Kurcz Ágnes átültetésében.)

Árpád-kori törvények. Fordította: Szilágyi Loránd. Bp. 1957.

Szent Gellért legendája. Fordította: Gálos Rezső. Makó, 1928.

A krónikák közül csak a híres *Képes Krónikát* emeljük ki, amelyet a Helikon adott ki 1971-ben.

A tárgyalt kornak az eseménytörténetéről:

Magyarország története I. kötet. Bp. 1971. (3. kiadás).

Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. Bp. 1893.

Györffy György: István király és műve. Bp. 1977.

Szent István Emlékkönyv. 1–3. kötet. Bp. 1938.

A marxista történetírás úttörő munkája Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp. 1949.

A kalandozásokra: Vajay Szabolcs: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäischen Geschichte (862–933). Mainz, 1968.

Az államalapítás egyes kérdéseinek régészeti megvilágítása: *Bakay Kornél*: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez. Pécs, 1965.

A koronázási jelvényeinkre vonatkozóan: *Deér József*: Die Heilige Krone Ungarns. Wien, 1966. (Részletesen ismertette *László Gyula* a Századok 1972. évf. 459–470. old.-on.) – *Bárányné Oberschall Magda*: Die Sankt Stephans-Krone. Wien, 1974. – A koronázási jogarra: *László Gyula*: Adatok a koronázási jogar régészeti megvilágításához. Szent István Emlékkönyv, Bp. 1938. 3. kötet. – A koronázási palástról *Kovács Éva*: A koronázási palást pannonhalmi másolata. Művészettörténeti Értesítő, 1956.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Időrendi áttekintés

- 895– 900 A magyarok honfoglalása
- 898– 899 A magyarok lombardiai hadjárata
 - 900 A magyarok hadjárata Bajorországba
 - 901 A magyarok hadjárata Karintiába
- 902– 906 A magyarok hadjárata a Nagymorva Fejedelemség ellen
 - 906 A magyarok hadjárata Szászországba
 - 907 A pozsonyi csata
- 919– 936 I. (Madarász) Henrik német király
- 922– 929 Szent Vencel cseh fejedelem
 - 924 9 éves béke Madarász Henrikkel
 - 927 A magyarok hadjárata Bulgáriába
 - 933 A merseburgi csatavesztés
- 936– 973 I. Ottó német király (962-től császár)
- 936– 976 Boleszláv cseh fejedelem
 - 937 A magyarok hadjárata Sváborországba, Szászországba, Franciaországba és Dél-Itáliába
 - 947 Taksony hadjárata Dél-Itáliába
- 948 körül Fajsz fejedelem uralkodása
 - 948 Békekötés Bizánccal. Bulcsú és Tormás bizánci követsége
 - 952 Gyula Bizáncban felveszi a keresztséget
 - 955 A Lech-mezei (augsburgi) csatavesztés
- ?– 972 Taksony fejedelem
 - 958 A magyarok hadjárata Konstantinápoly ellen
- 960– 992 I. Mieszko lengyel fejedelem
- 969– 972 II. Borisz bolgár cár
- 972– 997 Géza fejedelem
 - 973 A quedlinburgi követjárás
- 973– 983 II. Ottó német császár
 - 974 Géza fejedelem megkeresztelkedése, az első térítések
- kb. 975 Vajk (István) születése
- 976–1025 II. Bazileiosz bizánci császár
- 980–1014 Simeon bolgár cár
- 980–1015 Szent Vlagyimir kijevi fejedelem

- 983–1002 III. Ottó német császár
992–1025 I. (Vitéz) Boleszláv lengyel király
994–1014 Sámuel bolgár cár
997–1000 István fejedelem
997– 998 Koppány somogyi vezér legyőzése
999–1003 II. Szilveszter pápa
1000–1038 I. István király
 1002 Az erdélyi Gyula legyőzése
1002–1024 II. Henrik német császár
1015–1018 I. István hadjárata a bolgárok ellen
1015–1054 Bölcs Jaroszláv kijevi fejedelem
 1018 Béke Vitéz Boleszláv lengyel királlyal
1024–1039 II. Konrád német császár
 1030 I. István háborúja Konrád császár ellen
 1031 Imre herceg halála
 1037 Vászoly (Vazul) megvakítása
1038–1041 Orseolo Péter első királysága
1039–1056 III. Henrik német császár
1039–1040 Péter hadjárata III. Henrik ellen
1041–1044 Aba Sámuel király
 1044 A ménfői csata
1044–1046 Orseolo Péter második királysága
 1046 A Vata-féle pogánylázadás
1046–1060 I. András király
1051–1052 III. Henrik hadjárata Magyarország ellen
1052–1073 III. Krešimir (Péter) horvát király
 1055 A tihanyi apátság alapítása
1060–1063 I. Béla király
 1061 A második pogánylázadás
1063–1074 Salamon király
1073–1086 VII. Gergely pápa
 1074 A mogyoródi csata, Salamon király elűzése
1074–1077 I. Géza király
1077–1095 I. László király

A képek jegyzéke

1. *Magyar harcos a regensburgi vállkövön.*

A kő méretei: $47 \times 22 \times 21,3$ cm. 11–12. század, Regensburgi múzeum.

László Gyula: Egy regensburgi vállkő. *Folia Archaeologica* 1–2 (1939) 210.

2. *Lél vezér a német császár előtt.*

A Képes Krónika 17/v lap illusztrációja. Meggyesi Miklós miniatűrja, 14. század. Országos Széchenyi Könyvtár, Budapest.

3. *Magyar íjász ábrázolása a 9. századból.*

Az aquileai székesegyház altemplomának falfestménye, 11–12. század.

Gerevich László: The Horseman of Aquileia.

Acta Archaeologica 17 (1965) 398., LIV–LV. t.

4. *A fejedelem katonai kísérete.*

14. századi orosz miniatúra. Régi Oklevelek Központi Levéltára, Moszkva.

5. *Kétélű vaskardok a 10. század harmadik harmadából.*

Székesfehérvár–Vízművek 1. sír, h = 91 cm; Székesfehérvár–Sárkeresztúri út 5. sír, h = 89,5 cm; Székesfehérvár–Rádiótelep A. sír, = 58,5 cm; csonka; Székesfehérvár–Rádiótelep 36. sír, h = 93 cm.

István király Múzeum. Székesfehérvár (Susits László felvétele). Bakay Kornél: Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. *Alba Regia* 6–7 (1966) 56–63.

6. *Nyugati típusú kétélű karddal eltemetett harcosok sírjai.*

A szerző rekonstrukciója a székesfehérvár–rádiótelepi 36. sír, a felgyői, a szentes–szentlászlói 13. sír és a székesfehérvár–sárkeresztúri úti 5. sír alapján. (Rajzolta: Szetnics Ferencné)

Bakay Kornél: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez. Dunántúli Dolgozatok 1 (1965) 49.

7. *Aranyedény a nagyszentmiklósi kincsből.*

A 2. számú korsó m = 22 cm, súlya 608 g.

Mavrodinov, N.: A nagyszentmiklósi ősboglár kincs. Archaeologia Hungarica 29 (1943) 12., III–VI. t.

László Gyula–Rácz István: A nagyszentmiklósi kincs. Bp. 1977. 8. kép.

Kunsthistorisches Museum, Bécs.

8. *Aranyedény a nagyszetmiklósi kincsből.*

A 9. számú tál átm. = 14,7 cm, súlya 287 g.

Mavrodinov id. mű 15., XVI–XVIII. t.

László–Rácz id. mű 74–75. kép.

9. *Nagy erejű reflexij maradványai egy 10–11. századi harcos sírjában.*
Letkés–Téglaégető II. temető (Pest m., szobi j.), 71. sír. A szerző ásatása. (Rajzolta: a szerző)

Bakay Kornél: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. Szentendre 1978. 114–115.

10. *Az esztergomi fejedelmi palota maradványai.* Nagy Emese feltárása.

11. *Földbe ástott Árpád-kori ház rekonstrukciója.* Orosháza–Kardoskút. (Rajzolta: Kiss Marianne)

Méri István: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Régészeti Füzetek II. 12 (1964) 32–33.

12. *Marhák által vont vasalt eke.*

Rajz Petrus Lombardus: Szent Pál levelei-hez, 12. század. Nemzeti Könyvtár, Párizs.

13. *11–13. századi szabadkemencék Ipolytölgyesről.* Ipolytölgyes–Szentmárton-dűlő, a szerző ásatása. (A szerző felvétele)

14. *Árpád-kori agyagedény.*

Somogyvár, K-6 szelvény, 12–13. század. A szerző ásatása és dokumentációja.

15. *Paraszti munka a középkorban.*

12. századi miniatúra a Hirsau Konrád: Szüzek tüköre c. munkájából. Rajnai Tartományi Múzeum, Bonn.

16. *A nagyharsányi ezüstdénár.*

Átlagsúlya 1,2665 g.

Gedai István: A magyar pénzverés kezdete. Bp. 1971.

17. *István király ezüstpénzei.*

Átlagsúly 0,76 g.

Hóman Bálint: Magyar pénztörténet. Bp. 1916.

18. *Árpád-kori agyagedény.* (Lantos Miklós felvétele)
Szob–Kiserdő (Pest m. szobi j.) 10–11. századi magyar temető
23. sírjából. A szerző ásatása.
Bakay Kornél: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly
mentén. Szentendre, 1978. 22.
19. *Istenítélet vízpróbával.*
12. századi miniatúra. Lombach, kolostori könyvtár.
20. *A somogyvári ispáni vár és egyházi központ helyszínrajza.* A szerző
ásatása. (Rajzolta: Szetnics Ferencné)
Bakay Kornél: Második jelentés a somogyvári bencés apátság fel-
tárásáról (1974–75). Somogyi Múzeumok Közleményei 2 (1975)
191 skk.
21. *Az abaújházi vár rétegvonalas helyszínrajza.* (Rajzolta: Kiss
Marianne)
Gádor Judit–Nováki Gyula: Ausgrabung in der Erdburg von
Abaújház. Acta Archaeologica 28 (1976) 426.
22. *Jellegzetes 10. századi sáncszerkezet.* (Rajzolta: Kiss Marianne)
Abaújház.
Gádor–Nováki id. mű 429.
23. *A soproni ispáni vár.* (Rajzolta: Kiss Marianne)
Gömöri János: Die Erforschung der Burg der Gespanschaft von
Sopron und ihrer Umgebung in der Jahren 1971–74. Acta
Archaeologica 28 (1976) 420.
24. *A szabolcsi földvár rétegvonalas helyszínrajza.* (Rajzolta: Kiss
Marianne)
Németh Péter: Előzetes jelentés a szabolcsi Árpád kori megye-
székhely régészeti kutatásának első három esztendejéről (1969–
1971). Archaeológiai Értesítő 100 (1973) 168.
25. *A gnéznai vár és település a 10. században.*
Błaszcyk, W.: Die Anfänge der polnischen Städte im Lichte der
Bodenforschung. Poznan, 1974. 21. (Rajzolta: Kiss Marianne)
26. *10. század végi magyar kislány nyakéke bizánci kereszttel és soli-
dusszal.*
Szob–Kiserdő 60. sír, a szerző ásatása.
Bakay Kornél: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly
mentén. Szentendre 1978. 29–32.
27. *A 26. kép nyakékének bronz mellkeresztje.* (Sugár Lajos felvétele)
Szob–Kiserdő 60. sír. A kereszt h = 5,5 cm, sz = 3,6 cm. Börzsöny
Múzeum, Szob.

Bakay Kornél: A magyar állam kialakulása a régészet megvilágításában. Élet és Tudomány 39 (1968) 1831.

28. *11. századi ereklyetartó bronz mellkereszt.* (Sugár Lajos felvétele)
Erkel Ferenc Múzeum, Gyula.
29. *A veszprémvölgyi alapítólevél.*
Országos Levéltár, Budapest.
30. *A veszprémi Szent György-kápolna alaprajza.* (Rajzolta: Kiss Marianne)
Gyürky Katalin: Die St. Georg-Kapelle in der Burg von Veszprém. Acta Archaeologica 15 (1963) 10.
31. *Részlet a gnéznai kapuról.*
A gnéznai székesegyház 1170 körül készített bronzkapuja (Lengyelország).
32. *A pécsi altemplom.* (Lantos Miklós felvétele)
33. *Kora Árpád-kori kőfaragvány Pécsről: az ún. szirénes gyámkő.*
11–12. század, pécsi kőtár. (Lantos Miklós felvétele)
34. *A gyulafehérvári székesegyház alaprajza.* (Rajzolta: Kiss Marianne)
Heitel R.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der romanischen Baudenkmäler in Siebenbürgen II.
Revue Roumaine d'histoire de l'art 12 (1975) 8–9.
35. *Keresztelés a korai középkorban.*
Konstantinosz Manasszész 14. századi krónikája. Vatikáni Könyvtár, Róma.
36. *A kallódsi kerektemplom.* (Lantos Miklós felvétele)
Kallósd (Zala m.), 13. század.
Gervers–Molnár Vera: A középkori Magyarország rotundái. Bp. 1972. 19. kép.
37. *A hidegségi kerektemplom.* (Lantos Miklós felvétele)
Hidegség (Győr–Sopron m.), 12. század.
38. *A hidegségi kerektemplom alaprajza.* (Rajzolta: Kiss Marianne)
Gervers–Molnár id. mű. 17. kép.
39. *A csempezkopácsi templom.* (Lantos Miklós felvétele)
Csempezkopács (Vas m.), 12–13. század.
40. *Egy 12. századi templom alaprajza.*
Ipolytölgyes–Szentmárton (Pest m., szobi j.). A szerző ásatása. (Rajzolta: a szerző)
41. *Egy 12. századi templom melletti temető.*
Ipolytölgyes–Szentmárton (Pest m., szobi j.). A szerző ásatása és felvétele.

42. *11. századi pap alakja az aracsi kőről.*
Aracs (Jugoszlávia), Nemzeti Múzeum, Budapest.
43. *Egyházi személyek ábrázolásai a 11. századi somogyvári domborműről.* (Lantos Miklós felvétele)
A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum raktára, Balatonszárszó.
44. *A székesfehérvári királyi bazilika maradványai.* (Lantos Miklós felvétele.)
Székesfehérvár, Romkert.
45. *A somogyvári első keresztelő templom.*
11–12. század. A szerző ásatása és dokumentációja.
46. *A somogyvári bazilika.*
Felszentelése 1091-ben. A szerző ásatása és felvétele.
Bakay Kornél: Előzetes jelentés a somogyvári bencés apátság 1972–73. évi feltárásáról. Somogyi Múzeumok Közleményei 1 (1973) 342.
47. *Kőfejtő vascsákány Somogyvárról.* (Lantos Miklós felvétele)
Somogyvár, K–14. szelvény, 13–14. század. A szerző ásatása.
48. *11. századi palmettás kőfaragvány Somogyvárról.* (Lantos Miklós felvétele)
Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár. A szerző ásatása.
49. *11. századi párkánykő bekarcolt malomjátékkal.*
Somogyvár, a szerző ásatása. A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum raktára, Balatonszárszó. (Lantos Miklós felvétele)
50. *A somogyvári bencés kolostor kerengőjének oszlopai.*
13. század első harmada. A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum raktára, Balatonszárszó. (Lantos Miklós felvétele)
51. *Az arles-i bencés kolostor kerengőjének alaprajza.* (Rajzolta: Szetnics Ferencné)
Arles (Franciaország), 12. század.
Provence. Romane 1. Zodiaque, 1974. 296.
52. *Szent István szarkofágja.* (Lantos Miklós felvétele)
István király Múzeum, Székesfehérvár.
53. *Szent István szarkofágjának kiterített rajza.* (Rajzolta: Kiss Marianne)
Nagy Árpád: Origine et iconographie du sarcophage de Székesfehérvár. Alba Regia 13 (1972) 173.
54. *I. András király tihanyi sírköve.*
Tihany, altemplom. (I. András megh. 1060.)
Gedai István: I. Endre király sírköve. Archaeológiai Értesítő 91 (1965) 49.

55. *A magyar korona.*
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
56. *Dukász Mihály bizánci császár képe a koronán.*
57. *I. István magyar király. Részlet a koronázási palástról.*
A medailon átm. 15,7 cm. 11. század.
58. *Konstantinosz Monomachosz koronája.*
Lelőhelye Nyitra–Ivanka (Csehszlovákia).
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
59. *Koronázási jelvényeink.*
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
60. *A koronázási jogar.*
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
61. *A koronázási palást.*
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
62. *Az országalma.*
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
63. *A prágai Szent István-kard.* (Gelencsér Ferenc felvétele)
Szent Vid-székesegyház kincstára, Prága.
Fettich Nándor: A prágai Szent István kard régészeti megvilágításban. Szent István Emlékkönyv 3. Bp. 1938. 477.
64. *A Szent István-kard markolata.* (Gelencsér Ferenc felvétele)
65. *Lovával eltemetett magyar sírja a 11. század elejéről.* (Rajzolta: Szetnics Ferencné)
Gerendás (Békés m.) – Vízvári tanya 1. sír. A szerző ásatása.
Bakay Kornél: Újabb adatok Békés megye honfoglalás kori történetéhez. Békés megyei Múzeumok Közleményei 2 (1973) 71.

TÉRKÉPEK

Európa országai az ezredfordulón.

Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 215. 8–9
Kalandozások.

Vajay Szabolcs: Der Eintritt des ungarischen Stämmenbundes in die europäische Geschichte (862–933). München–Mainz, 1968. I. t.

Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 42. 28–29
A kétélű kardok elterjedése a Kárpát-medencében a 10–11. században.
(Rajzolta: Szetnics Ferencné)

Bakay Kornél: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung.

Acta Archaeologica 19 (1967) 111.	42
<i>10–11. századi magyar temető vércsoport szerint elkülönülő csoportjai.</i> (Rajzolta: Szetnics Ferencné)	
Letkés–Téglatemető I. temető (Pest m., szobi j.), a szerző ásatása. Bakay Kornél: A X–XI. századi magyar köznép temetkezési rendjének egyik változata. Somogyi Múzeumok Közleményei 2 (1975) 29. 62–63 <i>10–11. századi magyar temető családi sírcsoportjai.</i> Szob–Kiserdő (Pest m., szobi j.), a szerző ásatása és rajza.	
Bakay Kornél: Honfoglalás és államalapítás kori temetők az Ipoly mentén. Szentendre 1978. 16.	65
<i>István király vármegyéi.</i>	
Györffy György: István király és műve. Bp. 1977. 206–207. 104–105	

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

Tartalom

Bevezetés	7
A magyarság 10. századi történetének forrásai	14
A megtelepedő magyarok életmódja	19
A kalandozások kora	27
Az államszervező harcok	35
A magyar társadalom képe a 11. században	59
A királyi megyerendszer kialakulása	102
Az egyház	132
A koronázási jelvények	187
A pogánylázadás kora	209
Küzdelem a magyar állam függetlenségéért	223
Irodalom	229
Időrendi áttekintés	231
A képek jegyzéke	233
Térképek	238

A MAGYAR HISTÓRIA
sorozatban megjelent

TÓTH ISTVÁN
A rómaiak Magyarországon

PÉTER KATALIN
A magyar romlásnak századában

FODOR ISTVÁN
Verecke híres útján . . .

KRISTÓ GYULA
Az Aranybullák évszázada

VÁRADY GÉZA
Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag

HEGYI KLÁRA
Egy világbirodalom végvidékén

BORECZKY BEATRIX
A magyar jakobinusok

LACKÓ MIHÁLY
Széchenyi és Kossuth vitája

BITSKEY ISTVÁN
Hitviták tüzeiben

GERGELY ANDRÁS-SZÁSZ ZOLTÁN
Kiegyezés után

BAKAY KORNÉL
A magyar államalapítás

MERÉNYI LÁSZLÓ
Boldog békeidők...

BARTA GÁBOR
Az erdélyi fejedelemség születése

KENDE JÁNOS
Forradalomról forradalomra

GRANASZTÓI GYÖRGY
A középkori magyar város

TEKE ZSUZSA
Hunyadi János és kora

A fedélterv Murányi István munkája

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

Athenaeum Nyomda (80.1249), Budapest, 1981

Íves offsetnyomás. A szöveg monophoto eljárással készült

Felelős vezető: Soproni Béla vezérigazgató

Felelős szerkesztő: Sólyom Gáborné

Műszaki vezető: Gonda Pál

Műszaki szerkesztő: Gaál Katalin

Megjelent 32 000 példányban,

12,2 (A/5) ív terjedelemben,

az MSZ 5601–59 és 5602–55 szabvány szerint

19,50 Ft

